

BAKI AVRASIYA UNIVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (Protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir:
Tarix, Antropologiya və Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya elmləri;
Filologiya elmləri; Sənətsünaslıq sahəsi.

Cild 8 №1 2019 (41)
Vol. 8 №12018 (41)
Том 8 №1 2018 (41)

BAKI – 2019

Təsisçi
Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor
F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini
S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsxan qızı

Məsul katib
Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSİYA HEYƏTİ

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə:

Prof.Dr. Attar Aygün (Türkiyə)
S.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvovna (Rusiya)
T.e.d., prof. Nikonov Aleksandr Vasilyeviç (Rusiya)
T.e.d. Natia Mirianaşvili (Gürcüstan)
AMEA-nın həqiqi üzvü, t.e.d., prof. Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu
T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu
T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu
T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu
T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu
T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu
S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu
B/m.Qasimov Səyavuş Kamran oğlu
S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Günsel (KKTC)
Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Rusiya)
Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)
F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Rusiya)
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həmzə oğlu
F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əsrəf oğlu
F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu
F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu
F.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu
F.e.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
Prof. Dr. Hikmət Koraş (Türkiyə)
AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Qasimov Cəlil Əbil oğlu
Fil.e.d.,prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu
Fil.e.d.,prof. Qasimov İkrəm Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlu
Fil.ü.f.d, prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.ü.f.d.,dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ü.f.d.,dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı
B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Sənətşünaslıq sahəsi üzrə:

T.ü.f.d., prof. Muradov Vidadi Aydın oğlu
Fəl.ü.f.d., dos.Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu
Sən. ü.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlu
Sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızı (şöbə redaktoru)

İÇİNDƏKİLƏR

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİALOGİYA

Hecər MAHMUDOVA <i>State - of -Art of High School Management (hsm) in Azerbaijan</i>	6
Elfanə QASIMOVA <i>Dizayn anlayışının formalaşmasında nəzəri konsepsiyaların rolu</i>	15
Səadət MƏMMƏDOVA <i>“Ədalətli dövlət” ideyası sosial dövlət konsepsiyasının əsasları kimi</i>	22
Səbinə MURADOVA <i>Sosial konstruksiya nəzəriyyələri və gender stratifikasiya kateqoriyası kimi</i>	29

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Vüqar RƏHİMZADƏ <i>Yeni dünyanın informasiya mənzərəsi kütləvi media manipulyasiyası prizmasında</i>	37
Гюнель АЛИЕВА-МАМЕДОВА <i>Из истории возникновения Нагорно-Карабахской проблемы</i>	42
Murtəza HƏSƏNOV, Sevinc ƏLƏKBƏRZADƏ <i>Azərbaycanda elektron hökumət: mövcud vəziyyət və beynəlxalq təcrübə</i>	51
Sahib VƏLİYEV <i>Arxeologiya elmi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində bir mənbə kimi</i>	59
Girayalp KARAKUŞ <i>Yugoslavya'da Matruşka Devletler ve İrredantist Fatalizm</i>	66
Rəşad CABAROV <i>Rusiyanın işğalından sonra Qafqazda dini siyasətinin bəzi aspektləri</i>	75
Əkbər HÜSEYİNİ <i>1978-ci il İran İslam İnqilabının səbəb və kökləri</i>	82

FILOLOGİYA

Aygün ƏLİZADƏ <i>İrfani eşq dastanı Şeyx Sənan.....</i>	90
Sevinc SADIQOVA <i>Qərbi Azərbaycan şivələrində ismin hallarının əvəzlənməsi</i>	100

Sultan SEYİDOVA <i>Azərbaycan və fars dillərində tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəsi</i>	107
Rəna ƏLİYEVƏ <i>Postmodernizm ədəbiyyatı: nəzəriyyə və təcrübə.....</i>	115
Ayşən MƏMMƏDRZAYEVƏ <i>1980-2000-ci illər ədəbiyyatında zaman konsepti.....</i>	121
Şəfəq HƏSƏNOVA <i>Azərbaycan və alman orta çağ epik mətnlərində qəhrəmanın ölümü motivinin ritualistik yönünə dair</i>	129
Günel ƏLİZADƏ <i>Atalar sözləri və məsəllər Azərbaycan dilçilərinin tədqiqində</i>	136
Лала МАМЕДОВА, Ирада ГАСАНОВА <i>Роль этнографических факторов в формировании южного диалекта Азербайджана и его фонетико-семантические особенности</i>	143
Nargilə ABDULLAYEVƏ <i>Elektron və kağız lüğətlərin müqayisəsi haqqında</i>	149
Adilə SADIXOVA <i>Mehmet Akif və onun "Safahat" əsərinin birinci cildinin təhlili</i>	156
Aysun MƏMMƏDOVA <i>Səməd Mənsurun həyat və yaradıcılığı</i>	163
Jalə NEMANLI <i>Avropa ədəbiyyatında ön-romatizm</i>	170
Günel SƏLİMOVA <i>Avropada İslam araşdırmalarının inkişafı</i>	177
Bizim müəlliflər	185
Yazı qaydaları	188
Правила написания	190
Rules of writing	192

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 1

STATE - OF - ART OF HIGH SCHOOL MANAGEMENT (HSM) IN AZERBAIJAN

Hecer MAHMUDOVA*

Keywords: *functions of school management, methodological basis of school management, democratization of school management, planning and control, behavioral patterns of a school principal, optimization of school management*

Introduction

Succeeding in HSM is not a simple, but a multifaceted and complex problem including professional school management. It needs a systematic and planned work signified as socially, as well as educationally for its impactful quality on the whole educational process to ensure further improved developments.

Starting from the presidency of National Leader of Haidar Aliyev and continued up to now by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Azerbaijan schools could obtain the platform of an overall governmental (internal) support and the World Bank assistance (external) to more rigorously involve the new resources and ICT technology into the education. Another wave of the State Programme launched from 2008 gave a great impulse to the entire educational system in high schools and brought it much closer to the conformity of the advanced world practices. Development of education in Azerbaijan, providing of children and young people with world class education, training of highly qualified personnel comprises an important part of strategy pursued by the President of the country on turning of oil capital into the intellectual development of professionalism. [1, p. 66]

Functions of School Managers

Azerbaijan Government has approved the “Concept of Evaluation of General Education” in 2006 and moved forward to adopting the “Law on State Standards for High Schools” (2009). Throughout the period, namely in 2005-2006 the high schools functioning in the Republic started implementing a new system of general education to be realized. Consequently, all new policy lines needed a new and professional coordination, guidance and supervision by new school leaders to meet the growing requirements of the nation and society. It makes necessary to further clarification the notion and role of the new school managers. To our best practices, today they are mostly related to the following functional structures:

1) Organizing and conducting the entire school educational process (compulsory education, classification of classes, timely and comprehensive dividing high school pupils after graduation of the 9th form. It also involved providing schools by highly qualified teachers covering all necessary areas of subjects, teaching status and quality of the students' knowledge, skills and habits, pursuing the necessary methodology and teaching programs, organizing and holding the professional and supplementary workshops, mana-

* PhD Researcher, Khazar University-Azerbaijan
e-mail: hecermahmudova@gmail.com

ging the out-of-class and extracurricular activities, putting in order all the necessary procedures, adopting the needed decisions and signing the orders and other related activities);

2) Managing material and financial provisions through economic activities (managing school buildings, its infrastructures (rooms, facilities, machineries, inventory, communications system, library, design, school museums, territorial, sporting and health facilities, geographic areas, and labs), establishing the fire brigades against unforeseen casualties as fire and other disasters, rationally estimating and spending the allocated funding, providing the comprehensive share of lessons among the school pedagogues, preparing various statistical reports, and the other likely measures.

Evidently, all these responsibilities could be under conditions where the role of school governance and leadership are regarded as a complex by their significance. However, compared to management, a concept of "leadership" is much broader because it specifically determines the major trends and key issues in all functions of school governance.

Besides, a system of organizational and educational measures is usually aimed at successful solving a set of objectives towards the content and methods of school management system. Thus, the objective process of organizational and school management involves the triplicate line in "managing, acting and influencing". That is why, the methodological basis of this management include to consider: 1) the clause of legislation of Azerbaijan; 2) general leadership and management of schools in a country, and 3) its historical heritage in pedagogical sciences.

School Leadership

Leadership at high schools assumes a social nature; it is closely related to a complex matter for solving a range of important societal and state issues. The Constitution of the Republic of Azerbaijan, the "Law on Education", the relevant directives and decrees issued by the Government of Azerbaijan, adopted by the authorities on education, decisions by Milli Majlis, the laws and decisions of the state serve as the bases of school management system.

The progressive traditions and historical experience of schools and madrasas in the Medieval Ages, Russian-Tatar schools from the 30s of XIX century, management of general schools in Former Soviet times, prominent representatives of Azerbaijani pedagogical thoughts by N.Ganjavi, N.Tusi, M.Fuzuli, A.Bakikhanov, M.Sh.Vazeh, M.F.Akhundov, H.B.Zardabi, S.Shirvani, F.Kocharli, R.Efendiyev, N.Narimanov, M.A.Sabir, C.Mammadguluzada, F.Agazade, M.T.Sidqi, pedagogical heritage by U.Hajibeyov, S.S.Akhundov, A.Seyidov, M.Mehdizadeh and others serve as the main sources of genuine examples of high school management in Azerbaijan.

The schools designed for general education are the constituent parts of all-national heritage with their youth-friendly nature are usually facilitating to a constant development of a nation. That is why school management and leadership are inseparable parts of the nature of these social organizations.

What are the notions of "management" and "leadership"? How do these concepts differ from each other? The concept of "management" is connected with organizing the planned, regular organizational and maintenance activities at schools for achieving better and optimal results of inter institutional relationships, as complex psychological, pedagogical and methodological processes. From another side, school management and related to it works consist of several stages. Similar to any business goal, it also starts by its scientifically justified strategic goals. As usual, by the nature on the gained information, the work program is compiled for further implementation. Of course, the organization of

the works should be well-thought prior the entire program is ensured on a liner way. Further control undoubtedly has to be in place to stimulate the whole process referring to locations, corrective works, expected pedagogical impacts, feedbacks, and so on. Finally, the output information at the end of the likely studies needs to be well summarized, analyzed and assessed for future activities. Of course, the ruling part of leadership acts as an impetus throughout these indicated stages.

Coming to another term of “guidance”, we may encounter with much broader concept. From this viewpoint, it defines the main lines of school management and the main tasks to be directed for further realization. Clearly, it is related to the competency of a managing person who exercises the general and overall control. By other words, it is a person who has an authority of ordering, making decisions or disposing them.

The Nature of School Management

The objective nature of this management largely depends on qualities of a leader. School's supreme body is its general assembly - a conference. School councils, in their turn, act as a supreme management body in between the periods of these conferences. Besides this, a pedagogical council is set up to improve the process of teaching, professional skills of teachers and educators and maintain creative tendencies. The school is headed by a director. The important issues of a school life are usually solved on democratic and collegial principles set by pedagogical councils.

On the other hand, the managing partners envisioned in these councils are sought to be more flexible, competent and professional body of this collegial management body; thus, they usually give a positive tone to the entire management process of school life.

The work carried out by School Principal (director) is also closely linked to the works of the collegial body, pedagogical council which may include the outside invitees with specific status. For example, “methodological units of primary school teachers, classroom leaders and subject teachers, parents' committee, parent-teacher associations, trade union organizations, students' associations, other student self-government bodies are also regarded to be the part of invitees.” [2]

Director is also a collegial consulting body in some schools. Overall, all these collegial bodies are components of the whole structure of democratic governance. Each of them operates within the scope of its ability and authority to address issues related to improving the quality of school works.

Democratization of School Governance

The style of democratic governance in school management is based on the educational councils – on the public self-governance bodies through the development of students' activities and self-discipline for maximizing self-organization and self-reliance, co-operation, selection of representatives from various categories to the board of judges and maintaining pluralistic environment.

Democratization is usually contradictory to administrative-emotional methods which were widely spread in the past. The process includes the whole system of management and co-operation “while transforming high school into a joy and satisfaction for children.” [3, p.72] Of course, this never reduces the responsibilities laid on school leaders. Each of these is obliged to perform a high level leadership. These roles, duties and rights have been clearly reflected in the “Exemplary Statute of the Secondary Schools” and are reflected in other relevant statutory documents. For example, the principal should ensure that the pedagogical personnel are properly selected and are able to improve their qualifications, excel their scientific, theoretical, practical, spiritual and cultural levels, raising a student discipline, quality of education. It also involves an overall control on the

content and organization of the classroom and out-of-school activities, school maintenance, enrichment of the material and technical bases, a proper allocating of dedicated financial resources and so on.

One of the principles of governance and management is publicity and objectivity. [4, p.] Openness and objectivity are the manifestation of democracy. Here, discovery means everything is clear to all. School practices show that confidentiality usually leads to the worsening of workplace defects and henceforth it turns out to be a social problem. Where there is no discernment and objectivity, it is not quite possible to properly assess the status of training and education, to properly assess the activities of the pedagogical staff and achieve success in work. This principle is especially important for controlling purpose. Publicity and objectivity in control require facts and events to be thoroughly and scientifically analyzed, to be principled for avoidance of subjectivity.

Behaviorial Patterns of School Principal

Behavioral patterns of a school principal, the attitude towards colleagues and other people must also be distinguished by the pursues of objectivity and his or her positive impact on others. In general, professionalism, competence, experience, business skills, profound knowledge and unity are very important qualities for good governance and leadership. This unity arises when the achievements of pedagogy, psychology and sociology are united and applied in practice. These qualities should be typical for school leaders, especially for high school principals because they need to be able to look for a broad outlook, rich information, new ways for creatively and effectively finding, applying and managing complex organizational and pedagogical issues. That is why, professional management is to understand and evolve the developing society, its progressive tendencies for better guiding it towards progressive trends.

Undoubtedly, if the director of the school knows about the scientific-theoretical and practical bases of management in general, in particular the school staff, he may be able to build the works on wise principles and methods; thereby establishing mutual understanding between the pedagogical unit and leadership.

Professional approach to the management work provides objective grounds for assessment of current situation and promotes the impetus to the activities of the whole school staff. Ability of professional evaluation helps managers to work out the real perspective plans directing and mobilizing the pedagogical staff to implementation of these strategies which also usually raises the quality of education.

One of the principles of management is planning and control. Planning is central point to school management. Obviously, each job starts by planning and measuring the dimensions of set tasks. It is an identification and systematization of complex measures designed to further improving learners' education.

What is control? It is one of the key components of the general supervision. Those school leaders who are seriously involved in planning of works, get an opportunity to timely disclosing any signs of unsuccessfulness and failure. [5] It is a system of observations and inspections to determine the effectiveness of the works carried out in accordance with the requirements of the adopted decisions, plans, norms, standards, rules, orders, etc. Taking into account the current reality, the proper planning, execution of operational control and the outcome of the work are the key issues leading to a success.

As a multidimensional and complicated school-based supervision of pedagogical leadership and management plays an important role in the whole success, it is important to clearly define the purpose, content, shape and methods of this work.

One of the ways of the likely technical control is an intra-school surveillance system to provide maximum performance of the tasks set forth in line with the directives and

normative-legal documents. It helps the general supervision, improvements in the pedagogical processes, timely aids less experienced teachers to excel their skills and creates a chance for them participating in general discussion of the methodical related works. When these goals are met, it will be easier to prevent mistakes in the workplaces and increase the effectiveness of education.

Intra-school supervision covers a wide range of complex and interrelated areas. Fields included in the structure of intra-school supervision are huge and varied; and the forms and methods of the work (supervision) of those areas are also different. Pedagogical literature records (1) common, (2) special, and (3) specific forms of this control.

Common forms of school-based supervision are theoretical (for example, observation, verification, study of a particular subject of school work), frontal (for example, studying an entire field of school work or simultaneous teaching for all classroom students at a time under a proper control, etc.) and complex (for example, a comprehensive review of the school or the whole pedagogical collective) and a group control (for example, levelling the lessons by teachers of the same subject at school, or evaluating a group knowledge and pedagogical skills, and so on).

Specific forms of control include observation of an individual performance by the teachers, reviews of oversights through inspections. These are usually carried out in current systematic work flow in order to gain some understanding of the team work in improving teaching methods, (for example, in year-end final reviews, etc.), in follow-up controls (for example, observing a few trainees for a long period of time in some particular or in an overall activity), in comparative control (for example, comparison of success of one class with another similar one), in summarizing control (for example, resuming the results of a few day-to-day scrutiny of a particular area within the class) and so on. There are specific form to be filled in through control processes.

There are also specific forms of intra-school supervision. They are as diverse as the ones within the structure of the school internal control. Thus, specific control forms are area specific. Observation of lessons, supervision of classroom teachers' works, compilation of the required pedagogical curricula, supervision of other school business activities and other likely inspections are also too much specific.

School managers who model strong instructional leadership focus on planning, evaluation, coordination, and improvement of teaching in order to achieve positive student learning outcomes. School managers need to assess student and teacher performance and lead in a way that is culturally and pedagogically responsive to student' and teacher' strengths and needs. School improvement plans: Effective school managers design a school improvement process to guide their work. School improvement plans (also called school development plans) can provide such a process because they are strategic and based on a scanning of the school environment and the conditions that are faced. [6] Within this process, observation, interview, survey questionnaire, test application, study of relevant documents, etc. (oral, written, graphic and other) methods are also widely used. School principals are regularly examining the activities of teachers, classroom leaders and pupils by examining and analyzing their school papers (pupils' personal works, class journals, etc.), periodically participating in class teachings, by conducting various types of inspections, analyzes and summaries.

School directors, at the same time, should define the content, character, volume, performance time of the works to be seen in the perspective and give clear recommendations on those issues. If necessary, the results of the supervision should be transferred to be discussed either on school or pedagogical board.

It is necessary to optimize its management in order to effectively solve the problems facing the school. The essence of optimization is the achievement of higher results by the

time, efforts and efficient use of funds.

School management is then optimally considered to be a high-quality performance within the prescribed period. Therefore, at least the following conditions must be met:

- The rules established by the personnel must be followed. Everything has to be handled by a competent business team, full time staff. At the same time, each teacher, should periodically sent to the refreshment courses for further upgrades;

- The material and technical bases of school should be constantly strengthened, modern training school equipment should timely be provided in conformity to the requirements of the contemporary information and communication technologies;

- School governance, in the real sense of the word, must be democratized. Strong regulation, bureaucratic centralization and administrative system should entirely be abolished; works related to the development of local authorities, parents and the public should be accompanied by evolving pupils' self-esteem and through all possible means of mutual respect;

- School management should be encouraged; similarly, good teachers, educators and other workers should be financially and morally rewarded, their reputation should be increased by healthy and pleasant psychological climate;

Planning and Control

School management also involves a proper planning of work and its timely analysis to be achieved on regular bases. Proper compliance with all of these terms is the most reliable guarantee to optimize a school management with relatively little efforts and resources. That is why, it is necessary to develop optimization by resourceful intensification of management. The essence of its intensification lies on timing. It means that time-temp, rhythm, speed are the decisive factors in optimization. The higher the tempo, the rhythm, the higher the speed, the greater the amount of time and the content. Nevertheless, along with quantitate indicator, it also involves the quality of management system.

Modern era requires highly qualified and competent teaching staff to carry out scientific, theoretical and methodological training. Without such personnel, it is impossible to organize the school activities in necessarily pedagogical manner. One of the factors contributing to this is raising the scientific, theoretical and practical levels of teachers and the methodological works performed by them. [7]

School principal should be well aware of the appropriate planning and cost-effectiveness of the financial expenditure estimates for the relevant items such as payroll, office fees, inventory and equipment costs, school maintenance costs, etc. It should be noted that a proper or efficient use of budget funds is one of the most important conditions for improving school performance.

Nowadays, modernization of schools – the social role, dynamics, purpose and content of the general schooling, their adaptation to the requirements of new market economy, continuous development of the subjects of the educational process, especially the progress of students, scientific, technical, innovative developments, integration of educational system to the advanced European standards and to the world educational system - needs to be sufficiently upgraded to meet the requirements of the day. [8] From this sense, the following features can be attributed to a two-well-defined group of HSMs:

ESSENTIAL FEATURES OF SCHOOL DIRECTORS

First group of directors (schools) have the following features to determine their activities:

1. They are "master"s of school;
2. Do everything in the cabinet;
3. Conservator;
4. Anti-Democrat;
5. Understanding management as primitive administration;
6. Superficial reformer;
7. "Enlarged" teacher;
8. Far from being modern;
9. Using the computer as a

cab machines; 10. Discussing of more formal issues in pedagogical councils; 11. Preventing the management ties of socio-public character.

Second group of directors (modern) assume the following characters:

1. Take into account the requirements of XXI century; 2. Have bright and creative personality; 3. Work constantly striving to develop professional and personal qualities; 4. Personal exemplary behavior inspires pedagogical collective to research, innovation and development; 5. Self-confident, know everything, can do everything, quick learner about his/her weak sides; 6. Prefer non-standard approaches in solving problems; 7. Capable of creating and using innovative management technologies based on current social conditions and resources; 8. Able to identify school's developmental prospects for the next few years; 9. Value the importance of each day, think tomorrow may bring more urgent problems and tasks, and most importantly, they can determine their solutions; 10. Organize school's developmental model; 11. Involve teachers in innovation activities on a regular basis.

Conclusion

Now based on these controversies, we will try to draw the picture of a real school manager and the qualities peculiar to him/her, which are divided into some distinct layers:

I. Respect and trust to a man's dignity:

- establishing of more friendly and approachable horizontal system of human relationships rather than the subordinate vertical relations;
- transforming the workplace into a hospitable environment for teachers;
- conducting informal meetings with teachers.

II. Collaboration:

- knowing and resourcefully using individual traits of each teacher;
- assessing the competency, innovative ability and responsibility of teaching staff;
- making a careful approach to each staff member and pedagogically motivate them;

III. Social justice:

- managing to equally and resourcefully distribute the workload among teachers;
- resourcefully managing a system of encouragement and punishment;
- taking into account social and material standings of each individual while applying a system of rewarding.

All these push the HSMs to a well-known dilemma: Is it better to be a leader, a manager, or a pedagogue? On the other hand, will it be necessary to position these qualities depending on situations?

LITERATURE

1. Samadova Malahat. Educational Reforms and innovations in Azerbaijan // The Online Journal of New Horizons in Education - January 2016, Volume 6, Issue 1, p.66
2. Rzayev O.H., Məmmədov S.M., İsmayılov İ.O.N. Basics of Education Management // AzTehsil.com: <http://aztehsil.com/direktor/974-daretmnn-mqsd-v-vzflr-daretmninkili.html>
3. Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Badiyev S.R. Didactics. Baku, Mutercim, 2011, 172 p.
4. Education Law of the Republic of Azerbaijan. Article 30. Management of the educational institution (<https://edu.gov.az/en/page/72/5244>)
5. Muradov A. Məktəbsünaslıq – məktəbi idarəetmə elmidir // Azərbaycan müəllimi, 2009, 21 avqust, № 32. (<https://www.muallim.edu.az/www.old/axiv/2009/n32/ardi5.html>)

6. School leadership and management. Brief 1. School management. UNESCO learning portal: <https://learningportal.iiep.unesco.org/en/issue-briefs/improve-learning/schools-and-classrooms/school-leadership-and-management>
7. Pupeikiene L. Eugenijus Kurilovas: Application of Optimization Methods in Profiled School Scheduling // 5th International Vilnius Conference EURO Mini Conference “Knowledge-Based Technologies and OR Methodologies for Strategic Decisions of Sustainable Development” (KORS-2009) September 30–October 3, 2009, Vilnius, Lithuania
(https://www.researchgate.net/publication/268185340_Application_of_Optimization_Methods_in_Profided_School_Scheduling)
8. Владимир ГАМ. Директор-лидер. Стратегическое лидерство г. Омск.
<http://upr.1september.ru/article.php?ID=200701711>

Резюме

Хаджар Махмудова

Современное состояние управления школой в Азербайджане

В статье рассматриваются принципы и условия управления средней школой, которая является многогранной и сложной проблемой современности. Обсуждаются методологические основы и модель поведения директоров школ.

Автор отмечает, что необходимо отличать понятия «лидерство» и «управление», чтобы провести разграничительную линию между этими терминами.

В статье выдвигаются тезисы, касающиеся процесса оптимизации в системе управления школой, и подчеркивается важность вопросов планирования и контроля школы.

Статья подчеркивает, что поведенческие модели руководителей школ тесно связаны с характером и эффективностью школьных дел в целом. Именно поэтому объективный характер этого управления во многом зависит от качеств лидера.

В статье показано, что надлежащее соблюдение всех необходимых условий для гармонизации школьной деятельности является наиболее надежной гарантией оптимизации управлением школой при относительно небольших усилиях и ресурсах. Поэтому необходимо развивать оптимизацию путем резкой интенсификации управления.

Статья также подчеркивает суть ее интенсификации всех аспектов управления школой, которая в основном зависит от времени.

Наконец, исследование указало на два основных типа школьных менеджеров и их специфические особенности – индивидуалистическими, чем плюралистическими. Например, менеджеры с гармоническим правлением обычно учитывают современные требования во взаимосвязях и являются более креативными по своей природе. По своим управленческим навыкам они более профессиональны и инновационны. По этим причинам такие типы часто склонны определять перспективы развития школы на ближайшие несколько лет и их решения.

Заключительная часть работы делает основные резюме из предыдущих дискуссий с существенными акцентами на личные и профессиональные качества менеджера средней школы.

Ключевые слова: *функции управления школой, методологические основы управления школой, демократизация управления школой, планирование и контроль, модели поведения директора школы, оптимизация управления школой*

Xülasə

Həcər Mahmudova

Azərbaycanda məktəb idarəçiliyinin bəzi xüsusiyyətləri barədə

Məqalə günümüzün ən mürəkkəb və çoxtərəfli problemlərindən sayılan məktəb idarəçiliyinin prinsip və xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Burada, eyni zamanda, bu rəhbərlərin davranış nümunələri də müzakirə olunur.

Müəllif qeyd edir ki, “liderlik” və “menecment” fərqli kontekstlərə malik olduğundan, bu anlayışlar arasında müəyyən sərhəd xətləri olmalıdır.

Tədqiqat məktəbdə idarəçilik sisteminin optimallaşdırılması yollarından söhbət açır və bu işdə məktəb işinin planlaşdırılması və nəzarətin rolunu xüsusi olaraq qeyd edir.

Daha sonra məqalədə göstərilmişdir ki, məktəb idarəçisinin davranış modulları məktəbin idarə edilməsində və ümumməktəb işlərinin bütövlükdə səmərəli olmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, idarəçiliyin obyektiv təbiəti məktəb rəhbərinin keyfiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır.

Bundan başqa, məqalədə şərh olunmuşdur ki, məktəb fəaliyyətinin harmonik idarəçiliyi həm də onun işinin optimallaşdırılmasından ibarətdir; sonuncu, daha az vaxt resurs sərf etməklə məktəbin etibarlı idarəçiliyi üçün qarantıya rolunda çıxış edir. Bu baxımdan səmərəli intesfikasiyaya və idarəçilik fəaliyyətini inkişaf etdirmək gərəkdir. Əlbəttə, vaxt məfhumunu rolunu burada xüsusi vurğulamaq lazım gəlmidir.

Nəhayət, məqalədə məktəb idarəçilərinin iki mühüm tipləri – individualistik və plyuralistik növləri bir-birindən fərqləndirilir və onların fərdi xüsusiyyətləri təsvir olunur. Məsələn, qeyd olunur ki, harmonik idarəçiliyə meyilli olan rəhbərlər öz təbiətlərinə görə daha çox yaradıcı olurlar. Onların idarəçilik bacarıqlarına gəldikdə isə, göstərilir ki, bu tip menecerlər adətən məktəbin inkişaf perspektivlərini daha yaxşı görə bilir, buna dair plan işləyib hazırlayırlar; eyni zamanda bir neçə il üçün öncədən bu inkişafa dair innovasiyaların tətbiqi haqda düşünürlər.

Məqalənin nəticə hissəsi əvvəlki deyilənlərə yekun vurmaqla məktəb idarəçiliyinin şəxsi və professional modelləri üzərində necə inkişaf etdiyinə dair xülasələr gətirir.

Açar sözlər: məktəb rəhbərliyi funksiyaları, məktəb rəhbərliyinin metodik əsasları, məktəb rəhbərliyinin demokratikləşdirilməsi, planlaşdırma və nəzarət, məktəb əsas davranış modelləri, məktəb rəhbərliyinin optimallaşdırılma

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1

DİZAYN ANLAYIŞININ FORMALAŞMASINDA NƏZƏRİ KONSEPSİYALARIN ROLU

Elfanə QASIMOVA *

Açar sözlər: *dizayn, sənaye məhsulları, məhsulların layihələndirilməsi, dizayn tarixi, Ulm məktəbinin konsepsiyası*

Giriş

İnsanı əhatə edən əşya-məkan mühiti uzun əsrlər boyunca əl əməyi vasitəsilə, ustad sənətkarların zəhmətkeş və uzun müddətli prosesin nəticəsi ilə yaranırdı. XIX əsrin əvvəllərində sənaye üsulu ilə hazırlanmış kütləvi istehlak predmetlərinin yaranması ilə hər şey dəyişdi. Əşya-məkan mühiti əl əməyi ilə deyil, artıq maşınlar vasitəsilə yaradılmağa başladı. Maşın əməyi məhsuldarlıq cəhətdən sənətkarların əməyini üstələyirdi. Lakin bununla bərabər, bir sıra yeni problemlər də ortaya çıxmağa başladı. Belə ki, sənətkar emalatxanasında hər bir predmet xüsusi diqqətlə hazırlandığı halda, maşın konveyerindən buraxılan, istehsal edilən minlərlə eynilik təşkil edən predmetlərə bu xüsusi diqqəti ayırmaq mümkün deyildi.

Sənaye yüksəlişi, insanın əşya-məkan mühitinin inkişafına səbəb oldu. Yeni yaradılmış predmetləri istehlakçıların zövqünə uyğunlaşdırmaq üçün alıcının psixologiyasını bilmək marağı yarandı. Bundan əlavə, əşya-məkan mühitində baş verən sürətli dəyişikliklər nəinki istehlakçının zövqünü oxşamaq, həmçinin bu zövqləri proqnozlaşdırmağın zəruriliyini də meydana çıxardı. Sənətkarlıqdan sənaye istehsalına keçidlə əlaqədar yaranmış bu və ya digər problemin dərk edilməsi dizayner peşəsinin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Ümumi mənada dizayn anlayışını bu şəkildə ifadə etmək olar. Dizayn (ing. design – layihələndirmək, konstruksiya etmək) – yüksək istehlak xüsusiyyətləri və estetik keyfiyyətli sənaye məhsullarının hazırlanmasının bədii-texniki layihə fəaliyyətidir. O, məişət, istehsal və sosial-mədəni sahələrin ahəngdar predmet mühitini formalaşdırır. Sənaye dizaynının obyektləri sənaye məhsullarıdır (istehsal avadanlığı, məişət texnikası, mebel, qab-qacaq, geyim və s.).

Dizaynın yaradıcıları memarlar və rəssamlar olmuşdur. Onlar kütləvi maşın istehsalının inkişafı nəticəsində yaranmış yeni imkanları görürdülər. Dizaynerləri qarşıya qoyulmuş məqsədlərin qəlizliyi və miqyasının həcmi cəlb edirdi. Bu məqsədlər, bir qayda olaraq cəmiyyətin yuxarı təbəqəsinin məişətini tərtibatı ilə məşğul olan rəssamların qarşısında duran məqsədlərdən fərqlənirdi.

Dizayn haqqında kifayət qədər danışılmasına və yazılmasına baxmayaraq, dizaynın mahiyyəti haqqında vahid nöqtəyi-nəzər mövcud deyil. “Dizayn” demək olar ki, çox vaxt rəssamların sənaye sahəsində fəaliyyətini, daha çox bu fəaliyyətin məhsulunu (əşya və ya əşyalar sistemi), bəzən isə bütünlükdə təşkilatın fəaliyyət sahəsini ifadə edir. Bəzi hallarda “dizayn” anlayışı çox geniş şərh edilir və sənaye istehsalı tapşırıqlarının həllində rəssamın fəaliyyətinin çərçivələrindən olduqca kənara çıxır.

Dizaynın müxtəlif təzahürlərini nəzərdən keçirdikdə əmin oluruq ki, dizayn təcrübəsi mütəmadi olaraq artır. Onun sferasına sərqi dizaynı, poliqrafik dizayn, geyim dizaynı, landşaft dizaynı, dizaynın böyük hissəsini təşkil edən əşyasız dizaynın xidmət bazarı

* fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e-mail: qasimova_elfana@mail.ru

daxildir. Son illərdə incəsənətin ayrıca növünü təşkil edən kompüter dizaynı da yaranmışdır. Beləliklə, sənaye məhsullarının layihələndirilməsi uzun zamandan bəri dizaynerin tək və əsas vəzifəsi deyil.

1. Dizayna nəzəri baxış

Son iki onillikdə dizayn təcrübəsi olduqca qəlizləşib. Dizayn ilə rəssamın incəsənətdən kənar digər peşəkar fəaliyyət sahələrini bir-birindən ayırmaq olduqca çətinləşib. Yeni sənaye məhsullarının layihələndirilməsi; texniki xüsusiyyətlərində əsaslı dəyişikliklər edilməmiş sənaye məsulunun xarici görünüşündə edilmiş kosmetik dəyişikliklər; müasir korporasiyanın bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edən firma üslubunun yaradılması – mövcud dünyamızda bütün bunlar dizayn adlandırılır və peşəkar dizaynerlər tərəfindən icra edilir.

Ədəbiyyat vasitəsilə dizaynın əsl təbiətini müəyyənləşdirmək cəhdləri müəyyən çətinliklərə yol açır. Çətinlik ondadır ki, formalaşma prosesində olan hər bir fəaliyyət növü kimi dizayn da fasiləsiz inkişafdadır. Bu fəaliyyət qarşıda duran məsələləri, öz məhsulunun təyinatını və təşkilati formalarını dəyişir. Təbii olaraq buna görə də, dizayn anlayışını təsviri zamana görə geri qalır.

XX əsrin ikinci yarısında dizayn təcrübəsi çoxlu dəyişikliklərə məruz qalmışdır: firma sistemində fərdi rəssamların işi çox hallarda kollektivlərin və ya dizayn şöbələrinin işi ilə əvəz olunmuşdur. Təəccüblüdür ki, bu yarım əsr ərzində nəzəri sualların qoyuluşu dizayn anlayışına mahiyyətə yeni olan heç bir şey gətirməmişdir.

1934-cü ildə “İncəsənət və sənaye” adlanan dizayn haqqında nəşr edilmiş ilk ciddi əsərin müəllifi sənətsünas Herbert Rid dizayna incəsənətin ali forması kimi yanaşırdı. [8]

1934-cü ildə Con Qloaqa “Sənaye incəsənətinin şərh” kitabının ilk nəşri işıq üzü gördü. [7] Qloaqa dizayna “normal” kapitalist cəmiyyəti qarşısında dizaynerin məsuliyyəti nöqtəyi-nəzərindən yanaşırdı. Eyni zamanda o, dizaynda istehsal prosesində olan sadə texniki əməliyyatı görürdü. Bu texniki əməliyyat hər hansı bir mühəndis əməliyyatına bərabərdir.

“Domus” jurnalının redaktoru, məşhur italyan dizayneri Cio Ponti dizayna peşəkar bədii imkanlar nöqtəyi-nəzərindən yanaşırdı. [3] Bizim sivilizasiyamızın əsl xarakterini açıb göstərə biləcək əşyaların, yeni və gözəl formaların dünyasını yaratmağı dizaynın vəzifəsinə aid edirdi.

Tomas Maldonado isə əksinə düşünürdü ki, istehlak predmeti bədii əsər funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Onun fikrincə, incəsənət əşyalarının taleyi sənaye məhsullarının taleyi ilə eyni ola bilməzdi. T.Maldonado dizayn anlayışını belə şərh etmişdir: “Dizayn – məqsədi sənaye məhsullarının formal keyfiyyətini müəyyənləşdirmək olan yaradıcılıq fəaliyyətidir. Bu keyfiyyətlər məhsulun həm də xarici görünüşünə aiddir. Lakin bunlar əsasən məhsulu həm istehlakçı və həm də istehsalçının nöqtəyi-nəzərindən bir bütün vahidə çevirən struktur və funksional qarşılıqlı əlaqələrdir. Dizayn insanı əhatə edən mühitin sənaye istehsalına əsaslanan bütün sahələrini zəbt etməyə çalışır”. [6, s. 175]

Görkəmli tədqiqatçılardan biri olan V.L.Qlazıçev “Dizayn haqqında” kitabında dizayna belə şərh verir: “Dizayn – bədii layihələndirmə fəaliyyətinin təşkilatçılıq (vəzifə) formasıdır. O, maddi və mənəvi kütləvi istehlak məhsullarının istehlak dəyərini yaradır”. [13] Bizim nəzərimizdə bu şərh nəinki dizayn təcrübəsini bütünlükdə əhatə edir, həmçinin bədii fəaliyyətin digər növlərindən fərqlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Belə ki, dizayn aləmində həm maddi və həm də mənəvi istehlak məhsulları vardır.

Tarixilik prinsiplərinə əsasən, indiki zamanda baş verən hər hansı bir şeyi anlamaq üçün onun tarixinə nəzər yetirmək lazımdır. Lakin dizayn tarixinə olan baxışlarda dəyər və fikir ayrılığı müşahidə edilir. Bu, həmçinin onun təbiətini anlamaq məsələsində də özünü büruzə verir. Biz sadəcə ən əsas yanaşmalara nəzər yetirəcəyik.

1845-ci ildə “İncəsənət sənayesi” (“Art Manufactures”) terminini kəşf etmiş ingilis rəssamı Henri Kolu (1808-1812) dizaynın yaradıcılarından hesab etmək olar. Bu termin onun öz sözləri ilə desək “mexaniki istehsala cəlb edilmiş nəfis incəsənəti və ya gözəlliyi” ifadə edir. 1849-1852-ci illərdə Henri Kol “Dizayn jurnalı”nı (“Journal of Design”) dərc edirdi. Burada o, layihələrin gəlirlilik və kommersiya dəyərlərinə diqqət ayırırdı. Lakin daha əvvəllər – 1832-ci ildə ingilis sənayeçisi və siyasətçisi Robert Pil ingilis mallarının rəqabətə dayanıqlılığını artırmaq üçün incəsənətdən bir vasitə kimi istifadə etməyə çağırırdı.

Bir çox tədqiqatçılar əsaslı olaraq dizayn tarixinin başlanğıcını rəssam, memar, dizayner Peter Berensin 1907-ci ildə “AEG” kompaniyasında işə başlaması ilə əlaqələndirirlər. [4] Bu fikirlə razılaşısaq, keçən onillikləri (Rösken, Morris) gələcək təcrübə dizayn üçün sadəcə nəzəri hazırlıq müddəti hesab etmək olar.

Əgər dizayna əşya aləminin bütünlüyünü yaratmaq və texniki sivilizasiyanın insanlaşdırılması üsulu kimi baxsaq, dizaynın başlanğıc tarixini 1919-cu ilə də aid etmək olar. Bu ildə Valter Qropius Bauhauzun əsasını qoymuşdur.

Dizaynı incəsənət və maşın texnikası arasındakı ixtilafı aradan qaldıracaq vasitə hesab edənlər dizaynın tarixini Anri Van de Velde və Frenk Lloyd Raytdan qəbul edə bilərlər. Onlar deyirdi ki, maşın rəssamın əlində peşə silahı kimi bir alətə çevrilə bilər. [2]

Dizaynın yaranma tarixinə aid irəli sürülmüş bütün nəzər nöqtələri son nəhayətdə bir nəticəyə gəlib çıxır: dizayn incəsənət və bədii yaradıcılığın inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Dizayn incəsənətdə yeni üslub kimi, ya incəsənətin yeni sahəsi kimi və ya da sənaye istehsalında yeni (müasir) incəsənət növü kimi qəbul edilir.

2. Dizayn layihələndirmə anlayışında

Dizaynın yaranması maşın texnikasının estetik inkişafı, XX əsrin əvvəllərində yaranmış təsviri incəsənətin avanqard cərəyanları, funksionalizmin estetikası ilə birbaşa əlaqədardır. XIX-XX əsrlərdə dizayn və təsviri incəsənətin birbaşa əlaqəsi onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcı tərcümeyi-halı ilə təsdiqlənir. Məsələn, Van de Velde rəssam idi, o, Van Qoqun tələbəsi idi. Peter Berens rəssam və tətbiqçi-rəssam idi. Le Korbyuze memar-dizayner olmazdan öncə, A.Ozanfan ilə birlikdə purizmi yaratmışdır. V.Tatlin kontrrelyef rəssamlıqdan əşyaların layihələndirilməsinə gəlmişdir. L.Lisitskiy kitab illüstratoru kimi fəaliyyətə başlamış, daha sonra poliqrafik dizayna, sərgi ekspozisiyasına, son nəhayətdə isə, memarlıq və sənaye layihələndirməsinə keçmişdir.

Dizayn və incəsənətin əlaqələrini bu görkəmli dizaynerlərin yaradıcı tərcümeyi-halında görmək mümkündür: Norman Bel Geddes – teatr rəssamı kimi fəaliyyətə başlamış amerikan dizaynının banisidir, Henri Dreyfus da həmçinin teatr rəssamı olmuşdur. Raymond Loui real dizayner layihələri yaratmadan öncə moda jurnalları üçün əşyalar çəkirdi. Maks Bill – rəssam, heykəltəraş, memar idi. Cio Ponti – universal rəssam, qrafik və monumentalist, teatr dekoratoru, memar idi.

Dizaynın təbiətinin tamam fərqli bir anlayışı da mövcuddur. Bu anlayışa görə, dizayn – incəsənət deyil, incəsənətlə heç bir əlaqəsi olmayan ümumi həyatın (əşya mühitinin) əşya şəraitinin layihələndirilməsidir. Bu mövqe ilk dəfə 1920-ci illərdə istehsal incəsənətinin nəzəriyyəçi B.Arvatov tərəfindən formalaşmışdır. B.Arvatov dizaynın yeni incəsənətlə əlaqəsini diqqətlə izləyirdi. O deyirdi ki, dizayn incəsənətdən “yaranmışdır”, lakin o özü incəsənət deyil. Dizaynın digər “valideynləri”, digər formalaşma də mənbələri vardır. Dizayn – cəmiyyət həyatının əşya şəraitinin layihələndirilməsi, maşın sənayesi ilə istehsal edilməli məhsulların layihələndirilməsidir. Bu elə bir layihələndirmə prosesidir ki, nəinki istehsal şərtlərini, həmçinin istehlak şərtlərini də nəzər alır. Bununla da, o, istehsal ilə istehlak arasında əlaqəyə çevrilir, “məişət təşkilatçısı” olur.

Digər istehsalçı-nəzəriyyəçilər kimi V.R.Aronov da hesab edirdi ki, incəsənət həyatla tamamilə qaynayıb qarışmalıdır. [1] Bu hər şeydən öncə insan fəaliyyətinin əsas növü kimi istehsal sahəsində baş verməlidir. Bu nöqtəyi-nəzər utopikdir, çünki incəsənətin həyatla tamamilə qaynayıb qarışması mümkün deyil. İstehsalçıların nəzəriyyəsinə cəmiyyətin formalaşmasında sosial layihə kimi baxmaq lazımdır və bu layihə heç zaman reallaşmamışdır. Hər halda “istehsalçıların” mühitində, hələ 1920-ci illərdə dizaynın bir fəaliyyət növü olması kimi təsəvvür yaranmışdı. Baxmayaraq ki, onların fikrincə, dizayn yaranmasına görə incəsənətlə əlaqədar idi, lakin incəsənət deyildi.

3. Ulm məktəbinin yanaşma konsepsiyası

Ulm şəhərindəki ali məktəbdə dizayna qeyri-incəsənət layihələndirməsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşılırdı. Bu məktəbə dizayn təcrübəçisi və görkəmli nəzəriyyəçisi T.Maldonado rəhbərlik edirdi. Bu konsepsiyaya əsasən dizayn incəsənəti nə inkar edə bilər, nə də əvəz edə bilər, çünki bu iki fəaliyyət növü müstəqil şəkildə mövcuddur. İncəsənət kimi dizayn da tamamilə sərbəst insan fəaliyyətidir. Tarixi şərait nəticəsində, müasir dizayn firmaları ilkin olaraq XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş avanqard bədii cərəyanların daxilində formalaşmışdır. Lakin bu fakt dizaynın təbiəti nöqtəyi-nəzərindən nəinki heç bir əhəmiyyət daşımır, hətta əksinə. Çünki incəsənətin dərinliklərində dizaynı yaratmış bu “təsadüfi” şərait dizaynın incəsənətdən asılı olmayan müstəqil insan fəaliyyəti kimi öz müqəddəratını təyin etməsinə mane olur.

Ulm konsepsiyasına əsasən, dizayn – sənaye məhsullarının layihələndirilməsindən başqa bir şey deyil. [5] Buna müvafiq olaraq, dizayn tarixi – XX əsr incəsənətinin texnikaya estetik yiyələnməsinin tarixi deyil, bu sənaye layihələndirməsinin tarixidir. Bu tarix heç də bəşər tarixi, istehsal tarixi qədər qədim deyil. Dizayn haqqında məşin, kütləvi istehsal və kütləvi istehlak layihələndirməsi kimi bəhs etdiyimiz təqdirdə, ona yeni bir fenomen kimi, daha doğrusu, qədim fəaliyyətin yeni tarixi mərhələsi kimi baxmaq olar.

Dizaynın təbiəti haqqında Ulm konsepsiyasının mübahisəli olması və birtərəfliliyi digər dizayn istiqamətlərinə, əsasən də, ABŞ dizaynına nəzər yetirdikdə özünü büruzə verir. [9, 11] Amerikan dizaynının formalaşması 1920-30-cu illər iqtisadi böhranı dövrünə təsadüf etmişdir. Bu dizayn istiqamətinin iqtisadi təbiəti, geniş istehlak mallarının istehsalı, texnologiyalar, kütləvi tələbat ilə sıx əlaqəsini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Dizaynın yaranmasını 1929-cu il dünya böhranı dövrü ilə əlaqələndirənlərin nöqtəyi-nəzərini sübut etmək üçün dəlillər tapmaq heç də çətin deyil. Onlar bunu amerika fenomeni kimi izah edirlər. Həqiqətən də, 1929-cu il böhranına qədər Avropa dizaynı tam lokal fenomen idi, sənaye istehsalına nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir etməmişdi. Yalnız Barxauzun Avropa “akademik” dizaynı nisbətən nəzərə çarpırdı. Barxauz əlamətdar mədəniyyət fenomeni idi. Bu məktəb onlarla yüksək səviyyəli potensial dizayner hazırlamışdır. Onun ABŞ-a mühacirət etmiş müəllimləri dizaynın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Lakin Barxauzun müasir Avropanın ümumi kommertiya məhsullarına birbaşa təsiri o qədər də böyük deyildi.

Və yalnız 1929-cu il böhranının başlanması ilə amerika dizaynı real kommertiya qüvvəsinə çevrildi və tədricən kütləvi xarakter daşıyan peşəkar “dizayn sənayesi” yarandı. [12, 10] Məhz bu dizayn İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropa tərəfindən faktiki olaraq mənimsənilədi. Beləliklə də, müasir təsəvvürdə dizaynın iki mühüm xüsusiyyəti – kütləvi xarakter və real kommertiya əhəmiyyəti – Amerika Birləşmiş Ştatlarında böhran dövründə ilk dəfə olaraq özünü büruzə vermişdir.

Nəticə

Dizaynın təbiəti və tarixinə olan baxışların müxtəlifliyinə baxmayaraq, onun tarixinin insan mühitinin əşya təkamülü, texnika və texnologiyaların inkişafı ilə sıx əlaqədar

olması məlumdur. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, dizaynın bütün obyektlərini iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa aid olanlar əsrlər ərzində mövcud olmuş və daha sonra dizayn sahəsinə “köçmüş” sənətkar istehsalı və tətbiqi incəsənət məhsullarıdır. Bunlar, əsasən, insanın əbədi tələbatını ödəyən, ilkin funksiyası dəyişməmiş və ya qismən dəyişmiş əşyalardır. Məsələn, qab-qacaq, mətbəx ləvazimatı, mebel, geyim və s. Hal-hazırda bu əşyalar paralel olaraq fəaliyyətin müxtəlif sahələrində istehsal edilir. Məsələn, tətbiqi incəsənət sahəsində hazırlanmış hər hansı bir məişət əşyası (unikal sərgi nümunələrindən başlayaraq, tirajlı məhsullara qədər) və dizayner tərəfindən hazırlanmış servis. Bunları hər zaman bir-birindən fərqləndirmək mümkündür. Lakin bəzi hallarda hər hansı bir əşyanın (məsələn, qab-qacaq dəsti) dizayn və ya tətbiqi incəsənət məhsulu olmasını fərqləndirmək çətinləşir.

Dərin tarixi kökləri olan müasir dizayn əşyalarında hər hansı bir üslubi elementlərin, “retro-formalar”ın olması təbiidir. Hətta bəlkə də, hər hansı bir əşyanın ilkin olaraq yarandığı tarixi dövrün üslubunu canlandırmaq özü də üslubiyyət baxımından qanunauyğundur. Məhz bu qrupa aid dizayn obyektləri dizayn tarixini qədim zamanlardan öyrənməyi lazımlı edir, çünki maddi mədəniyyətin inkişafının hər hansı mərhələsi dizayn tarixinin başlanğıcı hesab edilə bilər.

Birinci qrupa memarlıq ilə sıx əlaqədar olan dizayn obyektlərini də daxil etmək lazımdır. Burada belə bir sual yaranır: Uilyam Morris özünün məşhur “Qırmızı ev”ini və qonaq servizi də daxil olmaqla onun bütün quruluşunu layihələndirəndə o, kim idi – memar, yoxsa dizayner? Burada sərhəd dizayn və tətbiqi incəsənət arasında olduğu kimi pozulmuşdur.

İkinci qrup dizayn obyektləri avtomobil, elektrik məişət cihazları və s. ən yeni texniki qurğuların kəşfi nəticəsində yaranmışdır. Bu əşyaları heç cür tətbiqi incəsənət nümunələri qismində təsəvvür etmək mümkün deyil. Onların tarixi kökləri olduqca qıtsadır, yalnız ən ilkin yaranmış maşınlar XIX əsr fayton və arabalarını xatırladırdı. Bu qrupa aid obyektlərin fərqli cəhətləri – onların mexanizmlərə, texnikaya əsaslanan tamamilə yeni funksiyaya malik olmasıdır. Birinci qrupa aid olan sadə əşyalardan fərqli olaraq, bunlar ilk növbədə əşya-mexanizmlər, texniki qurğulardır. Əgər nəfis zövq və yaxşı dizayner işindən bəhs edilirsə, bu zaman həddən ziyadə qısa tarixi köklər və hətta onların tamamilə yoxluğu belə üslubi tarixi formalara toxunmaq hüququ vermir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аронов В.Р. Теоретические концепции зарубежного дизайна. М.: ВНИИТЭ, 1992, 122 с. (Библиотека дизайнера).
2. Балюта П.А. Теоретические модели становления и развития дизайна (<https://cyberleninka.ru/article/v/teoreticheskie-modeli-stanovleniya-i-razvitiya-dizayna-v-19301960-gg>)
3. Глазычев В.Л. О дизайне. Очерки по теории и практике дизайна на западе. (http://www.glazychyev.ru/books/design/design_04.htm)
4. Дижур А.Л. У истоков промышленного дизайна. Петер Беренс. К 75-летию начала дизайнерской деятельности // Техническая эстетика, 1982, №12, с. 22-26.
5. Дижур А.Л. Ульмская школа художественного конструирования // Техническая эстетика, №4, 1964, с. 17-20.
6. Новикова Е.Ю. Системный подход в теориях дизайна (http://scjournal.ru/articles/issn_1997-292X_2012_12-1_42.pdf)
7. Розенсон И.А. Основы теории дизайна. Стандарт третьего поколения. СПб.: Питер, 2013, 256 с.
8. Art and Industry: The Principles of Industrial Design / Herbert Read. New York:

- Harcourt, Brace and Company, 1935, 143 p.
9. Design Discourse: History, Theory, Criticism. Chicago: The University of Chicago Press, 1989. - 291p.
 10. Margolin V. A World History of Design and the History of the World // Journal of Design History, 18(3), 2005, pp. 235-243.
 11. Mills C.W. Man in the middle: the designer // Power, Politics and People: the Collected Essays of C.W. Mills. New York, 1967, p. 374-386.
 12. Simon H. The Science of Design: Creating and Artificial // The Sciences of the Artificial. Cambridge, 1969, p. 111.
 13. http://www.glazychev.ru/books/design/design_01.htm#1b

Резюме

Эльфана Касумова

*Роль теоретических концепций в формировании
понятия дизайна*

Представленная автором в статье концепции о дизайне интересна своими воззрениями. При рассмотрении этих доводов с позиций историко-теоретического контекста были встречены очень разные его характеристики, содержащие в себе объективно подтвержденные факты и субъективные мнения.

Дизайн предстает как специфический вид деятельности, творчески заимствующий и использующий опыт других видов деятельности, вырабатывающих собственные принципы. Концепция дизайна как нехудожественного проектирования при всей своей внутренней строгости и логичности не соответствует реальному положению вещей уже в части определения взаимоотношений дизайна и искусства. Дизайн не просто перенял некоторые визуальные элементы формообразования в искусстве, но и использует принципы искусства: образность, выразительность, содержательную целостность. Тесные связи дизайна и искусства подтверждаются тем, что многие известные дизайнеры, особенно из первых поколений, были профессиональными художниками.

В статье делается акцент теоретическим исследованиям Ульмской школы, где под дизайнерской деятельностью понимается проектирование изделий массового производства. Промышленные изделия, выпускаемые большим тиражом, со своими специфическими формами, во многом обусловленными технологическими особенностями массового производства, в свою очередь, оказали очень большое воздействие на эстетические нормы. Поэтому говорить о том, что дизайнер «прикладывает» свои знания к промышленной продукции, по меньшей мере, значит всё предельно упрощать. Техника во многом и есть источник дизайнерских знаний.

В сфере профессиональных интересов дизайнера включены не только эстетические компоненты, но и знание функционально-конструктивных особенностей изделия, технологических и экономических составляющих производства. Эта концепция позволяет оценить значимость творческого подхода, характерного для художественной деятельности, к созданию утилитарных вещей, основанного на целостном восприятии изделия в комплексе требований к объекту, объединённом интегральной эстетической оценкой. Образность вещи, оригинальность решения, первостепенное внимание к формообразующей идее изделия во многом характеризуют именно дизайнерский подход к проектированию.

Ключевые слова: *дизайн, производственные товары, проектирование изделий, история дизайна, концепция Ульмской школы.*

The Role of Theoretical Concepts in the Formation of the Concept of Design

The concept presented by the author in the article about design is interesting for its views. When considering these arguments from the standpoint of the historical-theoretical context, its very different characteristics were met, containing objectively confirmed facts and subjective opinions.

Design appears as a specific type of activity, creatively borrowing and using the experience of other activities that develop their own principles. The concept of design as a non-artistic design, with all its internal rigor and consistency, does not correspond to the real state of things in terms of defining the relationship between design and art. The design did not just adopt some visual elements of shaping in art, but also uses the principles of art: imagery, expressiveness, meaningful integrity. Close ties of design and art are confirmed by the fact that many famous designers, especially from the first generations, were professional artists.

The article focuses on theoretical studies of the Ulm school, where design activity refers to the design of mass-produced products. Industrial products produced in large quantities, with their specific forms, largely due to the technological features of mass production, in turn, had a very large impact on aesthetic standards. Therefore, to say that the designer “applies” his knowledge to industrial products, at least, means everything is extremely simplified. Technique is in many ways a source of design knowledge.

The sphere of professional interests of the designer includes not only aesthetic components, but also knowledge of the functional and structural features of the product, technological and economic components of production. This concept makes it possible to assess the significance of the creative approach, characteristic of artistic activity, to the creation of utilitarian things, based on the holistic perception of the product in the complex of requirements for the object, united by an integral aesthetic evaluation. The imagery of the thing, the originality of the decision, the paramount attention to the shaping idea of the product is largely characterized by the design approach to design.

Key words: *design, industrial goods, product design, design history, the concept of the Ulm school*

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseyinli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 31

“ƏDALƏTLİ DÖVLƏT” İDEYASI SOSIAL DÖVLƏT
KONSEPSİYASININ ƏSASLARI KİMİ

Səadət MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: *sosial ədalət, ideal dövlət, ədalətli dövlət, sosial dövlət*

Giriş

Dövlətçilik tarixinin təhlili zamanı üç təzahür: ölkə - coğrafi, cəmiyyət – sosioloji, dövlət – siyasi anlayışları mahiyyətə fərqləndirilsə də, qarşılıqlı sıx bağlılığa malikdir. Dövlət ölkə əhalisinin universal təşkilatı kimi cəmiyyətin müəyyən tərəqqi fazasında meydana gəlir. Müasir dövlətlər siyasi həddlərinə, əhalisinin sayına, sosial və iqtisadi potensialına əsasən seçilir. Çoxsaylı fərqlər mövcuddur, lakin bütün dövlətlər eyni üsulla olmasa da, cəmiyyəti tənzimləmə rolunu yerinə yetirirlər. Özünəməxsus xüsusiyyətləri olan sosial dövlətin mahiyyətini və təkamülünü qavramaq üçün dövlətlərin yaranması sosial-tarixi inkişafı imkanlarını nəzərdən keçirmək zərurəti meydana çıxır.

Ümumi tərifə görə, dövlət sosial nizamın təmini vasitəsilə insanların müəyyən ərazidə birgə yaşayışını təşkil edən siyasi cəmiyyət təsisatıdır. Dövlətin mənşəyi ilə bağlı əsas nəzəriyyələr bunlardır: 1. Patriarxal (R.Filmer); 2. Teoloji; 3. Zor vasitəsi ilə nizamlama (L.Qumploviç); 4. İctimai müqavilə (fransız maarifçiləri, yeni dövr materialistləri H.Hobbs, C.Lokk, J.J.Russo); 5. Sosial-iqtisadi (K.Marks); 6. Üzvi; 7. Demografik; 8. Psixoloji və 9. Antropoloji.

Hazırda dövlət anlayışına beş əsas yanaşmanı fərqləndirmək olar: ilahi, klassik, hüquqi, sosioloji və yeni – informasiya-texnologik.

İlahi-teokratik yanaşma orta əsrlərdə hakim olmuşdur. Bu mövqeyə görə dövlət Allah tərəfindən onun elçisi – müxtəlif dinlərdə müxtəlif dini rütbələrə malik olan vasitəçilər tərəfindən yaradılmışdır, ilahi mahiyyətlidir və ilahi qanunlar əsasında fəaliyyət göstərməlidir, o, Allahın iradəsinin təzahürüdür.

Klassik yanaşma tərəfdarları dövləti üç elementin birləşməsi kimi nəzərdən keçirirlər: hakimiyyət, ərazi və əhali. Bu yanaşma beynəlxalq hüquq problemlərilə məşğul olan Qərb politoloqlarına xasdır. Lakin o, daha çox dövlətlərin mövcudluq imkanları əsasında koordinasiya olunur. Hakimiyyətə gəldikdə isə o, yalnız dövlət institutu daxilində deyil, valideyn, korporativ hakimiyyət, ərazi kollektivinin hakimiyyəti, özünüidarəetmə və s. ilə əlaqəlidir.

Dövlət anlayışına hüquqi yanaşmanın tərəfdarları olan M.Trope, D.Beşyon və başqaları dövləti hüquqi münasibətlər sistemi, xüsusi normativ vahid kimi nəzərdən keçirirlər.

Dövlət anlayışına sosioloji yanaşma geniş yayılmışdır. Burada dövlətin təsis edilməsi haqqında marksist və qeyri-marksist yanaşma və məktəblər mövcuddur. Marksizmlenin nəzər-nöqtəsinə görə, dövlət müəyyən sinfin hakimiyyət orqanıdır. Qeyri-marksist sosioloji məktəblər sırasında siyasi-hüquqi və sosial-iqtisadi əlamətləri özündə birləşdirən yanaşmalara daha çox rast gəlmək olur. Dövlət hər hansı bir millətin hüquqi vəziyyəti olaraq təyin olunur. Dövlət cəmiyyətin sosial təbəqələri, sosial institut, birlik və qrupları, həmçinin fərdləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən rəsmi nümayəndə qismində qəbul edilir. Marksizmdən təsirlənən bəzi Qərb müəlliflərinə görə, dövlət

* sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Elm Tarixi İnstitutu
e-mail: saadet.baki@yahoo.com

cəmiyyətin birmənalı təmsilçisi deyil (ona “təzyiq qrupları”, “maraqlı qruplar” təsir göstərir), onun həm qeyri-sinfi, həm də sinfi əlamətləri var. Qeyri-marksist sosioloji məktəbin tərəfdarları (məsələn, çinli (Honkonq) müəllif E. Yi Li Qərb elmində hakim olan yanaşmaları (M.Veberin, Q.Kelzenin, A.Qramşinin, tənzimləyici məktəbin nümayəndəsi L.Cessenin yanaşmalarını) ümumiləşdirərək, dövlətin aşağıdakı əlamətlərini fərqləndirirlər:

1. Dövlət institutlaşmış normativ təzahürdür. O, qanuni orqanlar (aparatlar) toplusu olub, inzibati və məcburetmiş xüsusiyyətlərinə malikdir və normativ nizamlayıcı kimi o, qanuniləşməyə, qanuniləşmə isə dövlətin reallaşdırmalı olduğu fundamental dəyərlərin tanınmasına əsaslanır.

2. Müasir dövlət iqtisadiyyatın uğurlu funksiyalaşmasının təmin edilməsində önəmli təsire malikdir, dövlət forması isə xüsusi bir istehsal forması ilə əlaqəlidir.

3. Dövlətin inzibati, yaxud nəzarət sistemi zəruri əhəmiyyətə malikdir, onun alt qurumları dövlət və iqtisadi təsisatlar arasında əlaqələndirici bənddir.

Bəzi tədqiqatçılar dövlətin bəzi fərqli əlamətlərini sadalayırlar. Birincisi, o, sosial birlikdir, siyasi birlik olaraq digərlərindən fərqlənir, onun siyasi xüsusiyyətləri sosial asimetriya və “ümumi fəaliyyətin” reallaşdırılması zərurəti ilə bağlıdır. İkincisi, dövlət konkret ölkədəki cəmiyyətin siyasi təşkilatıdır. Bu təşkilatın əsas xüsusiyyəti onunla bağlıdır ki, o, cəmiyyətin strategiyasını müəyyənləşdirir, universal (bütün cəmiyyət üçün) xüsusiyyətlərə malik olub, dövlətin ərazisində, həmçinin kənarında yaşayan vətəndaşları özünə aid edir. Üçüncüsü, dövlət tənzimləyici institutdur. O, cəmiyyət yaşamının fərqli tərəflərini (yəni tənzimlənməsi məqsəduyğun olan və dövlət tənzimlənməsinə uyğun gələn) tənzimləyərək inteqrasiya, təşkilatlanma və idarəetmə əsasında cəmiyyətin tələbatlarını təmin edir. Dördüncüsü, dövlət hakimdir (arbitr). Çünki cəmiyyətin konkret yüksəliş fazasında sosial birlik və qruplar özünəxas maraqlara malik olurlar, bu zaman qarşıdurma yaranır. Cəmiyyətin anarxiya və süquta məruz qalmaması üçün bu ziddiyyətlər çərçivəyə salınmalıdır. Dövlət hissiz deyil, maraqlı olan hakimdir. Məhkəmə (arbitraj) keçirməklə, o, əhali qruplarının maraqlarına diqqət ayırır və dövlət hakimiyyətinə daha çox təzyiq göstərə biləcək qrupların fikrini nəzərə alır. Altıncısı, dövlətin əsas əlaməti kütləvi, suveren hakimiyyətin olmasıdır. O, ölkədəki digər hakimiyyətlərə münasibətdə toxunulmaz və alidir (məsələn, valideyn hakimiyyətini məhdudlaşdırır, ictimai birliklərin öz üzvlərinə münasibətdə istifadə etdiyi korporativ hakimiyyəti tənzimləyir). Yeddincisi, dövlət xüsusi idarəetmə aparatına malikdir. Bu iyerarxik təşkilatlı xüsusi insanlar təbəqəsi idarəetmə üçün dövlət vasitələrindən (həmçinin məcburiyyət institutlarından) istifadə edir. Dövlətin sosial-siyasi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, əhalinin inzibati-ərazi vahidə görə bölünməsi, vergilər və tariflər, dövlətin təzyiqi ilə təmin edilən xüsusi qaydalar (normalar) sistemi və s. əlamətləri də vardır.

Beləliklə, dövlət ölkədə universal siyasi birlik və solumun siyasi təşkilatı kimi xüsusi (suveren) hakimiyyətə və cəmiyyətə ardıcıl təsir göstərən ixtisaslaşmış aparata malikdir. Dövlətlər hansı formada yaranmalarından asılı olmayaraq, cəmiyyətdə insanların qayda-qanun əsasında, sivil və rahat, yaxşı yaşamlarının qarantı olaraq funksiyalaşır. Dövlət vətəndaşların bərabərliyinin, azadlığının, təhlükəsizliyinin, sülhün qorunmasının təminatçısıdır. Hələ antik dövrdə dövlətin öz vətəndaşlarının rifahı naminə funksiyalaşması ideyası mövcud olub və sosial dövlət konsepsiyası antik mütəfəkkirlərin bütün vətəndaşların ümumi rifah halının yüksəldilməsinə yönəlmiş ideal dövlət haqqında fikirlərinə söykənir. Sokrat, Politik, Kriti, Protaqor, Qriqori və digərlərinin tədqiqatlarında siyasi-hüquqi mövzu izlənilir.

Antik dövr və orta əsrlərdə “ədalətli dövlət” ideyası

Bəşər tarixinin ən yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunan post-neokapitalizm dövründə insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sosial ədalətin təmin edilməsi, sosial əməkdaşlığın və insanların qarşılıqlı sosial məsuliyyətinin möhkəmləndirilməsi, sosial qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması, insanın bütün hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və ona layiqli həyat şəraitinin yaradılmasına yönələn sosial dövlət növbəti “ideal idarəçilik” modeli kimi qəbul edilir. Sosial dövlətin üstün tərəflərindən biri onun dövlət – cəmiyyət – vətəndaş münasibətlərində qarşılıqlı fəaliyyətə, qarşılıqlı köməyə və dəstəyə əsaslanan dövlət quruluşu olması ilə bağlıdır.

Hələ antik dövrdə dövlətin öz vətəndaşlarının rifahı naminə funksiyalaşması ideyası mövcud olub və sosial dövlət haqqında ideyalar Antik mütəfəkkirlərin bütün vətəndaşların ümumi rifahının təmin edilməsinə yönəlmiş ideal dövlət quruluşu haqqında fikirlərinə söykənir. Sokrat, Politik, Kriti, Protaqor, Qriqori və digərlərinin tədqiqatlarında siyasi-hüquqi mövzu izlənilir.

Qədim Yunanıstanda Platonun “Dövlət”, yaxud “Qanunlar”, həmçinin Aristotelin “Siyasət” əsərlərində ayrı-ayrı ictimai institutlar (dövlət, ailə, hüquq) araşdırılırdı. Onlar ilk dəfə olaraq insan və cəmiyyətin rifahı ilə bağlı konsepsiya irəli sürür və cəmiyyətin adət-ənənələrini öyrənərək onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər verirdilər, dövlətin öz vətəndaşlarının qayğısına qalması fikrini inkişaf etdirirdilər. Dövlətin və hüququn fəlsəfəsi ilə bağlı nəzəri araşdırmaların ilk müəlliflərindən olan Platon “Dövlət” əsərində hüquqi dövləti, “Qanun” əsərdə isə düzgün qanunvericiliyə əsaslanan maksimum ideal dövləti təsvir edir. Bir çoxları belə hesab edirlər ki, ideal cəmiyyətdə hər bir insanın tələbatlarının maksimum dərəcədə təmin edilməsi digər insanların arzuları ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Platon özünün “Dövlət” əsərində göstərirdi ki, düzgün dövlət elmin köməyi ilə qurula bilər. Bu zaman sosial problemlər tənqidi analiz edilməli, dövlətin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər verilməlidir. O, qeyd edirdi ki, ideal dövlət “ayrı-ayrı adamları, hissələri ilə deyil, bütövlükdə xoşbəxt olan dövlətdir”, belə bir dövlətdə “hər bir hakimiyyət öz təbəələrinin rifah halını diqqətdə saxlamalı”, “həqiqi hökmdar isə özü üçün deyil, öz təbəələri üçün uyğun olanı nəzərdə tutmalıdır”. Platon ideal dövlətin dörd əsasını fərqləndirirdi: “müdrəklik, cəsarətlik, məntiqilik və ədalətlik” [5, s. 224, 228, 235].

Platona görə, “dövlət və buradakı hər bir şəxs xoşbəxt yaşamalıdır, xoşbəxt yaşayanlar ilk növbədə bir-birlərini incitməməlidirlər və başqaları tərəfindən incidilməməlidirlər. Bu qeyd edilən şərtlərdən birincisi o qədər də çətin deyil, lakin incidilməmək üçün güclü olmaq çətinidir. ...hər bir şəxs müharibəyə, yaxud əmin-amanlığa hazırlanmalıdır. Ağıllı dövlət hərbi məsələlərə vaxt ayırmalıdır” [6, s. 280].

Platonun ideal dövləti “nə demokratiya, nə də oliqarxiya deyil, onların aralığında olub, politeya adlanır. Politeya dövlət vəzifələrinin və xüsusilə də ali hakimiyyətin təşkilatı ilə bağlı quruluşdur. Vətəndaşların bərabər hüquqları və sosial bərabərliyi əsasında qurulan dövlətdə növbə ilə idarə etmək iddiası yaranır. ...Yalnız ümumi xeyri nəzərə alan dövlət quruluşu düzgündür, ancaq idarə edənlərin rifahını düşünən dövlət quruluşu səhvdir. ...Ədalət dövlətin əsas göstəricisi olub, ümumi xeyrə xidmət edir. Müəyyən mənada ədalət bərabərlikdir” [5, s. 141-156].

Aristotelə görə, ayrılıqda hər bir insanın xoşbəxtliyi, həm də dövlətin xoşbəxtliyi deməkdir və xoşbəxtlik anlayışı insanların onu nədə görməsindən çox asılıdır. Beləliklə, Aristotel vurğulayırdı ki, dövlət yalnız yaşamaq naminə deyil, həm də xoşbəxt yaşamaq naminə qurulur. Onun fikrincə, cəmiyyət “orta insanlardan” təşkil edildikdə, yaxud cəmiyyətdə gəlir səviyyəsi orta olan insanlar çox olduqda sabitlik yarana bilər [2, s. 376-380].

Orta əsrlərdə yaşamış görkəmli mütəfəkkir Nikolo Makiavelli (1469-1527) dövlətin iş prinsipi haqqında nəzəriyyəsini yaratmışdı. Onun nəzəriyyəsi daha çox dövlət birliklərinin daxili sabitliyinə, xarici ekspansiyasına və davamlılığına əsaslanırdı. Makiavelliyə görə, nə cəmiyyətin xoşbəxtliyi, nə yaxşı həyat, nə də ki, din siyasət haqqında aparıcı təsəvvür yaradır. Makiavelli üçün respublika “bütün digər formalardan yüksəkdir, çünki, o, ən böyük özünü təsdiq etmə keyfiyyətidir, onun hakim təşkilatı və əxlaqi siması onun maksimum uzunömürlü olacağını təmin edir, həm də ona görə ki, respublika keyfiyyəti təsadüfə tələyə qarşı ən uğurlu və enerjili rəqibdir” [1, s. 64-65]. “İşğal edilmiş dövlət azad yaşayır və öz qanunlarına malik olur, ...onu qoruyub saxlamaq üçün üç üsul mövcuddur. Birincisi – dağıtmaq, ikincisi – orada yaşamaq üçün məskunlaşmaq, üçüncüsü – həmin ərazinin vətəndaşlarına öz qanunları ilə yaşamaq imkanı yaratmaq... ..əgər öz qanunları ilə yaşamağa adət etmiş dövləti dağıtmaq istəmirsənsə, onu öz vətəndaşları vasitəsilə idarə etmək daha asandır” [4, s. 15]. Beləliklə, Makiavelli dövlətinin məqsədi vətəndaş fəzilətinin yetişdirilməsi və güclü vətəndaş dövlətinin yaradılmasıdır. Makiavelliyə görə, nizam-intizam və təhlükəsizlik dövlətin ən ali məqsədidir. Bununla da Makiavelli vətəndaş dövləti nəzəriyyəsinin əsasını qoydu [1, s. 104, 105].

İdeal dövlət quruluşu haqqında ideyalar sonradan orta əsr utopistlərinin əsərlərində inkişaf etdirilir. Bu sırada Tomas Morun (1478-1535) “Utopiya” əsərini qeyd etmək olar. Müəllif ideal şəhər əhalisi arasındakı münasibətləri şərh edərkən göstərir ki, bu “şəhər çox zaman qohumluq əsasında qurulur. Şəhər əhalisinin sayı artdıqda ayrı-ayrı şəhərlərdən insanları toplayaraq koloniyalar yaradırlar. Utopistlər hər hansı bir xalq məskunlaşdığı ərazini istifadə etmədikdə onlarla müharibəyə başlamağı ədalətli səbəb hesab edirlər. Əgər şəhər dövlətdə bədbəxt hadisə nəticəsində əhalinin sayı azalarsa, buraya digər koloniyalardan əhali köçürülür”. Tomas Morun şəhərində iyerarxik idarəçilik hakimdir, burada “kiçiklər böyüklərə tabedirlər”. Utopiyada insanlar puldan istifadə etmirlər, onlar ancaq lazım olan qədər maddi sərvətlər istifadə edirlər, yığıb saxlamaq üçün sərvət toplanılmır və buna görə də burada sosial bərabərlik hökm sürür. Tomas Morun “Utopiya”-sında cəmiyyət öz sağlamlığına xüsusi diqqət yetirir, burada “pul hərisliyi” olmadığı üçün əhali natəmiz qidanın gətirilməsinə və istifadəsinə imkan vermir. Utopiyada sosial həmrəylik və sosial yardım geniş yayılıb, burada “hər bir həyətdə 30 ailə nahar etməlidir. Bu zaman xəstələr ilk olaraq diqqətə alınır. Şəhərdəki xəstəxanalar çox gözəl təchiz edilib, burada xəstələrə yüksək xidmət göstərilir. Şəhərdə çirkli və daha çox zəhmət tələb edən işləri qullar yerinə yetirirlər. Bu şəhərdə nəsillər arası münasibətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [7, s. 104-112].

Tomazo Kampanella (1568-1639) “Günəş şəhəri” adlı əsərində ideal dövlətin əsaslarını təsvir etməyə çalışır. Müəllifin Günəş şəhərində bütün işlər hamı arasında bölüşdürülür və burada insanlar 4 saatdan artıq işləmirlər, asudə vaxtlarında elmi biliklər əldə edirlər, müzakirələr aparırlar, kitab oxuyurlar, gəzintilərdə olurlar, öz əqli və fiziki bacarıqlarını inkişaf etdirirlər və bütün bu işləri böyük sevincə həyata keçirirlər. Günəş şəhərinin sakinləri əmindirlər ki, həddən artıq kasıblıq insanları hiyləgər, quldur edir, cəmiyyətdən uzaqlaşdırır, onlar yalançı şahidlərə çevrilirlər və s., zənginlik isə insanları təkəbbürlü, lovğa, dəyişkən və s. edir. İcmə isə insanları eyni zamanda həm varlı, həm də kasıb edir. Belə ki, insanlar üçün icmada hər bir şey ümumdür. Ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyəti yoxdur və buranın əhalisi kasıbdır. İcmada insanlar əşyalara deyil, əşyalar insanlara xidmət edirlər. Bu şəhərdə qadın və kişilər də bərabər hüquqlara malikdirlər, Spartada və amazonkalarda olduğu kimi qadınlar kişilərlə yanaşı hərbi təlim keçirlər. Şəhər sakinləri başqa ərazilərə hücum etmirlər, lakin onların üzərinə hücum edilməsinə də razı olurlar və ciddi müqavimət göstərirlər. Günəş şəhərinin sakinləri əmindirlər ki, nə vaxtsa bütün dünya xalqları onların modeli ilə yaşayacaqlar. Onların dövlət idarəçiliyi də demokratik əsaslarda qurulub, belə ki, 12 yaşından başlayaraq hər

kəs dövlət idarəçiliyinə daxildir və hər kəs sərbəst şəkildə mövcud çatışmazlıqlar haqqında fikrini bildirməyə bilər. Hər səkkizinci gün ali vəzifəli insanlar və onunla birgə Qüvvə, Müdriklik, Məhəbbət toplaşirlər. Burada Qüvvə - hərbi iş, Müdriklik – elm, Məhəbbət – iqtisadi və demoqrafik problemləri ifadə edir. Onlar hər gün seçkilərdə qoyulan məsələlərin həyata keçirilməsi səviyyəsini müzakirə edirlər. Vəzifəli insanlar xalqın iradəsi ilə dəyişirlər. Lakin qeyd edilən əsas dörd idarəçi daimi seçilirlər və onlar o qədər ağıllı və düzgün insanadırlar ki, hər bir halda müdriklərə güzəştə gedirlər. Günəş şəhərində ölüm hökmü ancaq xalqın razılığı ilə həyata keçirilə bilər. Dövlət müstəqilliyinə, yaxud Allaha, ali hakimiyyətə qarşı cinayət törədilsə, ölüm hökmü ləngimədən həyata keçirilir [8].

Yakob Burkhardtın qeyd etdiyi kimi, “bu dövr dövlətlərində ilk dəfə olaraq, şəxsi maraqları ilə bağlı olan, öz qorxulu eqoizmini nümayiş etdirən, özünü hüquqdan üstün tutan, hər cür sağlam başlanğıcı boğan müasir Avropa dövlətlərinin ruhu hiss olunur. Lakin bu meylin qarşısının alındığı ərazilərdə yeni bir şey meydana çıxır: dövlət hesablanmış və əvvəlcədən düşünülmüş varlıq, incəsənət əsəri kimi qəbul edilir” [3, s. 7].

Etyen Kabe (1788-1856) “İkariyaya səyahət” adlı utopik əsərində bu ölkənin ictimai quruluşunun əsas prinsiplərini təsvir etməyə çalışır. “İkariyalılar tam əmindirlər ki, təşkilat və bərabərlik olmadan xoşbəxtlik mövcud deyil. İkariyalıların yaratdıqları dövlət tam bərabərliyə əsaslanır. Təşkilat üzvləri bütün çətinlikləri və nemətləri bərabər bölüşürlər. Qardaşlıq bəndləri ilə bağlı olan ikariyalılar bir ailəni təşkil edirlər”. İkariyalıların əraziləri, onun yeraltı və yerüstü ehtiyatları ümumi ictimai mülkiyyətdir. Daşınan və daşınmaz əmlak ictimai kapital hesab edilir və xalqa məxsusdur və xalq tərəfindən idarə edilir. İctimai kapital bütün maddi nemətlərin bərabər bölüşdürülməsinə imkan verir. İkariya respublika quruluşuna malikdir və bütün mülkiyyət cəmiyyətə, yaxud respublikaya məxsusdur. Burada tərbiyə cəmiyyətin əsası hesab edildiyi üçün bütün uşaqlar bərabər təhsil alırlar.

İkariyada bərabərhüquqlu vətəndaşlar hakimiyyət seçkilərində iştirak edə, seçə və seçilə bilərlər, xalq suverendir, dövlət konstitusiyaya əsasında idarə edilir. Bütün dövlət işçiləri seçilirlər, Xalq nümayəndəliyi 2 min deputatdan təşkil edilir. Prezidentdən və 15 digər üzvdən ibrət olan İcraedici hökumət Xalq nümayəndəliyinə tabedir və tərkibi hər il yenilənir. Ölkə 100 əyalətə, hər bir əyalət isə min kommuna bölünüb. Hər bir əyalət və hər bir kommuna özünə aid olan problemlə məşğul olur. Cəmiyyətdə baş verən hər bir hadisə ümumxalq müzakirəyə çıxarılır. İkariyanın dövlət quruluşu demokratik respublika kimi xarakterizə edilir [9, s. 18-23].

Sosial dövlətlə bağlı aparılan ilkin konseptual araşdırmaların ümumi şərhə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan yaradır ki, daim daha yaxşı dövlət quruluşu formalaşdırılmasında maraqlı olan bəşər cəmiyyəti ayrı-ayrı dühaların aparıcı fikirləri əsasında təkmilləşmişdir. Təqdim edilən ümumiləşdirmədən o da aydın olur ki, dövlət – cəmiyyət və dövlət – şəxsiyyət münasibətlərinin tərəqqisi müasir sosial dövlətin əsas xüsusiyyəti kimi çıxış etsə də, hər bir dövlətin əsas inkişaf göstəricisi iqtisadi amillə bağlıdır və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı müasir sosial dövlətdə bilavasitə sosial siyasətlə bağlı istehsal münasibətlərinin formalaşdırılmasını tələb edir.

Digər tərəfdən, sosial dövlət tarixən mövcud olmuş ən yüksək səviyyəli dövlət forması kimi bütün vətəndaşların sosial müdafiəsinin təmin olmasına yönəlir. Sosial dövlət cəmiyyətin sosial, iqtisadi və digər sahələrinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, sosial ədalətin və həmrəyliyin təmin edilməsi, dövlət institutları ilə cəmiyyət arasında harmonik əlaqələrin yaradılmasına istiqamətlənmiş dövlətdir.

Araşdırmaya əsasən deyə bilərik ki, elmdə sosial dövlətlə bağlı çox sayda nəzəriyyələrin olmasına baxmayaraq, hələ də sosial dövlət ideyasının yaranması tarixi, so-

sial dövlətin mahiyyəti və əlamətləri, inkişaf xüsusiyyətləri və s. ilə bağlı bir çox məsələlər açıq qalır.

Nəticə

Tarixən sosial dövlət forması müasir anlamda ilk dəfə Qərbdə həyata vəsiqə almışdır. XX yüzillikdə sosial dövlət ideya müstəvisindən müxtəlif baxış və konsepsiyalarda əksini tapan nəzəriyyəyə, buradan da global miqyasda reallaşdırılan gerçəkliyə, dünya inkişafında təqdir edilən aparıcı meylə çevrilmişdir. Sosial dövlət cəmiyyətin elə təşkilatlanma formasıdır ki, burada inkişafın sosial amilləri əsas məqsəd kimi vətəndaşların firavanlığının yüksəlməsinə yönəlir. Bu dövlət quruluşunun sosial münasibətlərdə hər cür sosial, siyasi, mədəni və s. ayırı-seçkiliyin fəvqündə durması, sosial gərginlik və münaqişələrin tənzimlənməsi ilə dövlət-insan-cəmiyyət müstəvisində qarşılıqlı ahəngdar münasibətlərin yaranmasına yönəlməsi onun dəstəklənməsinə gətirmişdir.

Sosial ədalət ideyasından qaynaqlanan, təcridən Yeni dövrdən başlayaraq konseptual yanaşmalarda möhkəmlənən bu dövlətçilik modeli, çox sayda dövlətlərin “Ana Qanununda” hüquqi-qanunverici ifadəsini tapmağa qədər təkamül etmişdir. Təcridən ayırı-ayrı ölkələrin sosial-tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinə müvafiq sosial dövlət modelləri formalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev N.Q. Nikkolo Makiavellinin dövlət konsepsiyası və müasirlik. Bakı: AzTU-nun mətbəəsi, 2012, 237 s.
2. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения. В 4-х томах. Т. 4. М.: Мысль, 1983, с. 376-644.
3. Баренбойм П., Захаров А. Флорентийская утопия: государство как произведение искусства // Философско-правовые эссе. М.: Издательство ЛУМ, 2012, 288 с.
4. Макиавелли Н. Государь. М.: Планета, 1990, 80 с.
5. Платон. Сочинения. В 4-х томах. Т. 3. Ч. 1. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2007, 715 с.
6. Платон. Собрание сочинений. В 4-х томах. Т.4. М.: Мысль, 1994, 830 с.
7. Томас Мор. Утопия. М.-Л.: Academia, 1935, 257 с.
8. Томмазо Кампанелла. Город Солнца (<http://bookz.ru/authors/kampanella-tommazo/suntown/1-suntown.html>)
9. Этьен Кабе. Путешествие в Икарию. Перевод Э.Л.Гуревича. М.: Vive Liberta и Век Просвещения, 2011, 209 с.

Резюме

Саадат Мамедова

Идея “справедливое государство” как основа концепции социального государства

Новейшая стадия человеческой истории – постнеокапитализм характеризуется стремлением к улучшению качества жизни людей, обеспечения социальной справедливости, укрепления социального сотрудничества и взаимной социальной ответственности, устранения социального неравенства, обеспечения прав и свобод человека и создания достойных условий жизни людей. В связи с этим социальное государство рассматривается как новейшая модель «идеального управления».

Классический подход рассматривает государство как комбинацию трех элементов: власти, территории и населения. Такой подход характерен для западных политиков, занимающихся во-

просами международного права. Но это координируется на основе большего количества государств. Что касается власти, то она относится не только к государственному учреждению, но и к полномочиям родителей, корпоративного правительства, местного самоуправления и так далее.

Социальное государство – это государственная структура, основанная на взаимной деятельности, взаимопомощи и поддержке в государстве, обществе и в гражданских отношениях. Социальное государство – это форма организации общества, где социальные факторы развития направлены на повышение благосостояния граждан как основная цель государственного управления. Это государственное строительство не позволяет никаких социальных, политических, культурных и т.д. дискриминаций в социальных отношениях, регулирует социальную напряженность и конфликтов, направлена на установление гармоничных отношений в контексте государства-человека-общества.

Идея социальной справедливости, а также идея социального государства как идеал социального сообщества развивается в разных учениях. В статье интерпретируется учения Аристотеля, Платона, Макиавелли, Томаззо Кампанелле, Томаса Мора, Этьен Кабье и др. Эта модель постепенно развивалась от концепции социальной справедливости и приобрело законодательно-правовые основы в основных законах государств. Постепенно формировались модели социального государства, которые характеризуются социально-историческими особенностями развития отдельных стран.

Ключевые слова: *социальная справедливость, идеальное государство, справедливое государство, социальное государство.*

Summary

Saadet Mammadova

Idea "fair state" as basis of the concept of the social state

The newest stage of human history – post-neocapitalism is characterized by aspiration to improvement of quality of life of people, ensuring social justice, strengthening of social cooperation and mutual social responsibility, elimination of social inequality, ensuring the rights and freedoms of the person and creation of worthy living conditions of people. In this regard the social state is considered as the newest model of "perfect management".

Classical approach considers the state as a combination of three elements: authorities, territories and population. Such approach is characteristic of the western politicians dealing with issues of international law. But it is coordinated on the basis of the bigger number of the states. As for the power, it treats not only public institution, but also powers of parents, the corporate government, local government and so on.

The social state is the government institution based on mutual activity, mutual aid and support in the state, society and in the civil relations. This state construction does not allow any social, political, cultural, etc. discrimination in the social relations, regulates social tension and the conflicts, is directed to establishment of the harmonious relations in the context of state-person-society.

The idea of social justice and also the idea of the social state as an ideal of social community develop in different exercises. In article Aristotle, Platoon, Machiavelli, Tomasz Campanili's exercises, Tomas Mora, Etienne Kobe, etc. is interpreted.

This model gradually developed from the concept of social justice and got legislative and legal bases in fundamental laws of the states. Models of the social state which are characterized by socio-historical features of development of the certain countries were gradually formed.

Key words: *social justice, ideal state, fair state, social state*

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 316.34

SOSIAL KONSTRUKSIYA NƏZƏRİYYƏLƏRİ VƏ GENDER STRATİFİKASIYA KATEQORİYASI KİMİ

Səbinə MURADOVA*

Açar sözlər: *gender, feminizm, stratifikasiya, sosial, liberal, cəmiyyət*

Giriş

Liberal feminizm və sosialist-marksist feminizm tədqiqatçılarının problemin mahiyyətini deyil, təmsil etdikləri kapitalist və sosialist sistemlərin nəzəriyyələrini müdafiə etmələri, onların əksər hallarda siyasi alətə çevrilmələrinə şərait yaratmışdır. Çünki feminizmin Qərbi cəmiyyətində böyük sosial-siyasi inqilabların təməlinə dayanan nəhəng siyasi qüvvə olduğu məlum məsələ idi. Belə bir sosial-siyasi qüvvənin özbaşına buraxılması, müəyyən mənada patriarxal sistemləri idarə edən güclərin mənafeyinə ziddir.

1. Feminizm qolları

Dünyanı sosialist və kapitalist bloklarına bölən qüvvələr, eynilə feministləri də liberal və sosialist-marksist qollara parçalanmışdır. Lakin sosialist feministlərin yanaşmalarında bir çox çatışmayan cəhətlər vardır:

- Birincisi, sosial sinflər anlayışı qadınların deyil, daha çox kişilərin sosial durumunu əks etdirir. Çünki qadınlar sosial-tarixi proseslərdə kişilərlə müqayisədə sinfi identiklikdən çox kənar qalmışlar. Buna görə də, sinfi identiklik qadınların tarixi durumunu müəyyənləşdirən bir sosial kateqoriya kimi dəyərləndirilə bilməz.

- İkincisi, müxtəlif etnoqrafik araşdırmalar sübut edir ki, xüsusi mülkiyyət və cinslərin sosial statusu arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Buna görə də xüsusi mülkiyyət, qadınların kölə vəziyyətinə düşməsinə izah edən əsas sosial kateqoriya kimi qiymətləndirilə bilməz.

- Üçüncüsü, marksizmin problemə sinfi baxımdan yanaşması, problemin genderoloji tərəflərini kölgədə qoyur. Sosialist feministlər bu nəzəriyyəni inkişaf etdirərək, onun genderoloji əsaslarını yarada bilmədikləri üçün bir çox feministlər tərəfindən tənqid olunmuşlar.

Sosialist feministlərin gender problemlərindən yayınaraq kapitalizmin sinfi strukturunu məhv etməyə dəvət etmələri, radikal (həm də psixanalitik) feministlərin isə cəmiyyətdə cinsi separatçılıqla bağlı ifrat həll yollarına meyl etmələri, ortaq bir məxrəcin tapılmasını zəruri etmişdir. Nəticədə, *ikili sistem nəzəriyyəsi və unifikasiya olunmuş sistemlər nəzəriyyəsi* ilə bağlı iki yanaşma (dual sistem) ortaya qoyulmuşdur. Bu yeni yanaşma tərəfdarları (Haidi Hartman, Culiet Mitçel) fərqli sistemlərdə ortaya çıxan oxşar problemlərə istinad edərək, kapitalizmin və qadını kölə vəziyyətinə salan patriarxatın fərqli istismar vasitələri olduğunu və onların fərqli yollarla aradan qaldırmağın zəruri olduğunu irəli sürürlər (7, s. 44).

Dünyanın siyasi-ideoloji baxımdan sosialist və kapitalizm bloklarına bölünməsi, öz hüquq və azadlıqlarını demokratiyanın inkişafında görən liberal feminizm ideyalarının gerçəkləşməsinə mane oldu. Tərəflər arasında mövcud olan bu tarixi qarşıdurma liberal feminizmin qadının özünü dəyişdirməsi ilə bağlı yeni radikal strategiyaya seçməsinə gətirib

* AMEA Fəlsəfə İnstitutu
e-mail: turalsabina99@gmail.com

çıxardı. Bu strategiya patriarxal cəmiyyəti və onun dəyərlərini kökündən inqilabi yolla dəyişməkdən ibarət idi. Cinslərin fərqliliklərinin əsasında bioloji deyil, sosiallaşma prosesində sosial-mədəni stereotiplərin dayandığını əsas götürən liberal feministlər (Betti Fridan, Elis Rossi, Canet Riçards, Süzan Okin, Natali Blüston) iyerarxik patriarxal sosial təbəqələşmədə cinslərin bərabərliyinə və bərabər imkanlar əldə etmələrinə nail olmağın yolunu sosial-iqtisadi və hüquqi islahatların keçirilməsində görürdülər. Lakin bu islahatların nəzəri əsaslarının olmaması, bütün qadınların kişilərə bənzəmək iqtidarında olması və bunu könüllü və ya məcburi olaraq istəməsi iddiasına birmənalı şəkildə inanması, hərəkatın fəaliyyətinə ağır zərbələr vurdu. Sovet rəhbərliyi liberal feminizmin radikal inqilabi mübarizəsini mürtəcə burjua təmayülü kimi rədd etdi və sovet qadınlarının savadlanmasını, sosiallaşmasını təmin edən sosialist qadın hərəkatının təkamül yolunu seçdi. Digər sovet respublikaları ilə birlikdə Azərbaycan Respublikası da bu sahədə təkamül yolu ilə irəlilədi.

Liberal feministlər cinslərarası münaqişə ideyasını müdafiə etmir və radikal feministlər kimi bütün resursların kişilərin əlindən alınması deyil, onların bərabər bölüşdürülməsi, bərabər hüquqluluğun təmin olunması sahəsində islahatların aparılmasını tələb edirlər. Onlar qadınların ənənəvi olaraq qeyri-ciddi sahələrdə təmsil olunmasını, onlardan bir həzz obyektinə kimi istifadə olunmasını, onların sosiallaşmasına və şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir etdiyini söyləyirlər. Qadının mühakimə qabiliyyətinin zəifliyi, onun təhsil səviyyəsinin aşağı olması və əksər vaxtını ailə işlərinə sərf etməsi ilə bağlıdır. Qadının təhsili, peşəkarlığı onun iqtisadi müstəqilliyini artırmaqla yanaşı, onun potensial imkanlarının da açılmasına şərait yaradacaqdır. Lakin kişilər buna qarşı çıxaraq, qadınları ev işlərinə təhkim edirlər. Çünki onlar güclü, müstəqil, bərabər imkanlara malik qadınlara qarşı dözümsüzdürlər. Buna görə də, qadınlar öz haqlarını əldə etmək üçün birlikdə mübarizə aparmalıdırlar (8, s. 122).

2. Sosialist feminizmin ideyaları

Sosialist feminizmin ideyaları 90-cı illərin əvvəlində süquta uğradı. Çünki sosialist ölkələrdə qadınların ayrı-seçkiliyə məruz qalması ilə bağlı kifayət qədər faktlar ortaya çıxdı və bu məsələlərin nəzəri əsaslarının olmadığı müəyyən olundu. Sosialist feministlərdən bəziləri (Mitçell) cinsi fərqliliklərin insanın şüuraltı aləmindən qaynaqlandığını iddia edən psixanalizə və digər feminist cərəyanlarına yönəldilər (3, s. 56-57).

Levi Stross Freydin “ailədaxili seksual yasaq” ideyasına əsaslanaraq, məhz bu normanın və qadının bioloji təkrar istehsal prosesində bir vasitə kimi mübadilə olunmasının (qız alıb-vermək adəti) cəmiyyəti formalaşdırdığını və bu normaya əməl olunmadığı təqdirdə ailənin öz daxilindən kənara genişlənməyəcəyi (digər ailələrlə əlaqə yaratmayacağı) və cəmiyyətin məhv olacağı barədə fikir irəli sürür.

Lakin müasir iqtisadi inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə belə mübadiləyə sosial ehtiyac olmadığı üçün patriarxal dəyərlərə də ehtiyacın qismən azaldığını göstərən Mitçell, sosial-siyasi islahatlarla cinsi bərabərliyə nail olmaq istəyən liberal feministlərə qarşı çıxaraq bildirir ki, qadının köləliyi patriarxal sosial-mədəni həyatda deyil, məhz qadın və kişilərin şüuraltı aləmindəki komplekslərdə (kastasiya, Edip) kök salmışdır. O, buna görə də radikal feministlərin reproduktiv texnologiyalar vasitəsilə qadının azad olması iddiasını rədd edərək bildirir ki, bioloji problemin həlli psixoloji problemləri həll etmir. O eyni zamanda ənənəvi marksist feministlərə qarşı çıxaraq bildirir ki, kapitalizmə qarşı yönələn iqtisadi inqilab kişi və qadınları əməkdaşlığa cəlb edəcək, lakin şüuraltı kompleksləri ortadan qaldırmayacaqdır. O, marksist strategiyanın kapitalizmi, psixanalitikanın isə patriarxatı məhv etmək üçün ən mükəmməl vasitə olduğunu bildirir (2, s.17-18). Lakin Mitçell, Freyd, Levi-Stross və başqa mütəfəkkirlər qadının mübadilə əşyasına çevrilməsinin və atanın ailədə hakim olmasının səbəbini göstərə bilməmişlər.

Qadınların sosial rol və funksiyalarının biodeterminist mənşəli olduğunu sübut etməyə çalışan Z.Freyd nəzəriyyəsi, sonrakı dövrlərin sosioloji tədqiqatları (sociology of sex) tərəfindən də əsaslandırılmağa çalışılırdı. Lakin keçən əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq, bəzi sosioloqlar qadının sosial rol və funksiyalarının biodeterminist mənşəli deyil, dəyərlər sistemi kompleksindən (U.Qud), mədəni sistemdən (R.Terner), sosiallaşma modellərindən (İ.Çayld, Q.Berri, M. Bekon), cəmiyyətin elmi-texniki inkişafından (M.Counq, P.Uilmot) asılı olduğunu irəli sürdülər. Cinsi rolların ideal modelləri ilə bağlı fərqli fikirlər meydana çıxdı (4, s. 123-125):

- Simmetrik rollar modeli (R. Rappoport, B.Fridan) – er-qadın öz karyeralarını qurur və ailə məsuliyyətini bərabər şəkildə bölüşdürürlər.

- Cinsi rolların transendent konsepsiyası (R.Xefneer, V.Nordin) – bütün insani keyfiyyətləri bir araya gətirən fərdi, şəraitə uyğunlaşdırılmış, cinsi rolların stereotiplərindən azad davranış seçimi.

- Üçfazlı model (A.Mürdal, V.Kleyn) – qadın işləyir, övlad dünyaya gətirir və onu böyüdür, sonra yenidən işləyir.

- Radikal feminist model (C.Bernard, K.Safilios-Rotşild) – qadın ənənəvi rollardan imtina etməli və bu funksiyaları cəmiyyətə təqdim etməlidir.

- Yeni ənənəni model (F.Merinq, P.Terner) – qadın evdən kənarında maaş almaq üçün çalışsa da, onun əsas fəaliyyət sahəsi yenə də ailedir.

- Androqin (S.Bem), monocinsli modellər (E.Rossi, B.Forişa) – hər kəs həm kişi, həm də qadın keyfiyyətlərinə malik olmalıdır.

- İdentik rollar modeli (N.Vaisstain, C.Tribilkot) – onların identiklik rolları azadlıq, ədalət və bərabər imkanlar kimi mücərrəd anlayışların üzərində formalaşır.

Bu nəzəriyyələr ümumiyyətlə cinsi rolların qəti bölgüsünə qarşı çıxaraq, onların həyata keçirilməsində sərbəst olmağı tələq edirlər. Yəni cəmiyyətdə kişilər qadın, qadınlar da kişi rollarını müxtəlif vaxtlarda əvəz etməklə, yaxud onları birləşdirməklə (androqin varlıq kimi) biodeterminist məhdudiyətlərdən xilas ola bilərlər. Lakin bu fikirləri irəli sürən tədqiqatçılar gördüyü kimi ənənəvi patriarxal mədəniyyət çərçivəsində formalaşdırılan süni dixotomiyadan yaxa qurtarmaq əvəzinə bəzən qeyri-real səslənən fikirlərə əl atırlar. Biodeterminizm prinsipial olaraq bütün ənənəvi düşüncələri öz əhatə dairəsindən kənara buraxmamışdır. Lakin bu ənənələr feminizmin yeni baxışları nəticəsində tədricən ortadan qalxır və diskussiyaların yaranmasına səbəb olurdu.

3. Radikal feministlər

Nəzəri və ideoloji baxımdan daha təsiredici olan radikal feministlər (Keyt Millett, Andrey Dvorkin, Kristina Delfi, Sulamif Fayerston, Meri Deyli) XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, qadın köləliyini ənənəvi mədəniyyətdə, elmdə, sosiomədəni ənənələrdə əks olunan patriarxatda (kişilərin qadınlar üzərində hakimiyyətində) görürlər və patriarxal mədəniyyət tarixinə tənqidi münasibətlə araşdırmalar aparırlar. Bu yanaşma ilk dəfə 1949-cu ildə Simona de Bovuarın “İkinci cins” əsərində qoyulmuş və bu əsər radikal feminizmin klassik əsərinə çevrilmişdir. Qərb kommunistləri bu cərəyanın ortaya çıxmasını cəmiyyəti kapitalizmə qarşı sinfi mübarizədən yayındırmaq məqsədi daşdığını irəli sürdülər. Radikal feministlər qadını hər bir cəmiyyətdə və hər bir dövrdə ən məzlum varlıq hesab edir və mövcud patriarxal sosial-mədəni sistemlərin kökündən dəyişməsi ilə bağlı əksmədəniyyət nəzəriyyəsinin (counterculture theory) tətbiqini yeganə çıxış yolu kimi dəyərləndirirlər. Onlar qadın ədəbiyyatı, musiqisi, incəsənət növləri və başqa sahələri fərqləndirməklə yanaşı, kişinin qadın bədənini bir əşya, bir intim vasitə kimi istismarına (abortion qadağan olunması, zorakılıq növləri, intim istismar) daha çox nəzər yetirir və bu istismardan qurtulmağı öz hüquq və azadlıqları hesab edirlər (5, s. 56).

Qadın məsələsi ilə bağlı elmə bir çox yeni anlayışlar (seksizm – qadınların bioloji

cins kimi ayrı-seçkiliyə məruz qalması; maskulnlik – cəmiyyətdə kişinin hakimiyyətinə haqq qazandırılması; androsentrizm – insan deyəndə əsasən kişinin nəzərdə tutulması) gətirən radikal feministlər (Katerin Makkinnon, Keyt Millet) intim münasibətlərdə qadının təcəbçilik rolunda olmasını təmin edən patriarxal heteroseksuallıq institutunun qadının cəmiyyətdə ümumi (dövlət, ailə) təcəbçiliyinin təməlinə dayandığını və bunun məqsəd-yönlü seksual siyasət olduğunu irəli sürürlər. Onlar dövlətin bir patriarxal institut kimi qadınları istismar etməsini (aborta qadağa, çox uşaqlılığa təhrik, qadınlara qarşı psixi və fiziki zorakılıq, qadınlardan intim obyekt kimi istifadə və təhqir edilməsi və s.) həmin siyasətin davamı hesab edirlər (6, s. 179-180).

4. Feminizm hərəkatları

Bu gün feminizm hərəkatlarının yayıldığı ərazilər, əsasən, ingilisdilli ABŞ, Böyük Britaniya və Avstraliya (əsasən, sosialist feministlər) ölkələridir. ABŞ bütün feminizm hərəkatlarını özündə cəmləşdirdiyi üçün, bəzən onu feminizmin vətəni hesab edirlər. Fransada isə ingilisdilli feministlərdən fərqli olaraq dil və seksual mövzulara istiqamətlənən feministlər vardır (Simon de Bovuar, Toril Moy, Kristina Delfi, Monika Plaza, Monika Vittiq, Alisa Jardin). Lakin bəzi feminist tədqiqatçıları (Yuliy Kristeva, Elen Siksu, Lüsi İriqarey, Rozi Braydotti, Cudit Batler) öz əsərləri ilə fransız feminizminin postmodernist feminizm cərəyanı kimi tanınmasına şərait yaratdı. Bu istiqamətin formalaşmasında Derrida, Fuko və Liotarın, radikal feminizm nəzəriyyələrinin, poststrukturalizmin, Lakan psixoanalizinin təsiri olmuşdur. Postmodernist feministlər ümumi bir vahid bir metodologiyada deyil, oxşar mövzular (dil, hakimiyyət, “qadın” anlayışı) ətrafında birləşirlər. Lakin bu tədqiqatçılar özlərini feminist deyil, postfeminist (feminizmdən sonrakı) adlandırırlar.

Feministlər qadını köləlikdən xilas edən vahid bir nəzəriyyənin qurulması ideyasını və postmodernizmin prinsiplərindən çıxış edərək həqiqət və reallıq barədəki ənənəvi fikirləri inkar edirlər. Bu baxımdan feminizmin ənənəvi total xarakterli bir çox anlayışlar, yanaşmalar və qadın hüquqları uğrunda mübarizələri onlar tərəfindən təkzib olunur. Buna görə də, əksər feministlər postmodernist feministləri patriarxal sistemin qadınları susdurmaq vasitəsi hesab edərək, onlara mənfi münasibət bəsləyirlər.

Dualist və ifrat rəasionalizmə əsaslanan Qərb təfəkkürünü təkzib edən postmodern düşüncə modernizmdən fərqli olaraq feministlərin mövqeyi ilə bu və ya digər dərəcədə uyğun gəlir. Bu zahiri uyğunluq bir çox feministlərin postmodernizmə meylini artırmış və onların postmodernist kimi tanınmasına səbəb olmuşdur. Postmodernist feministlər cinsiyyətin təbii olduğunu irəli sürən digər feministlərdən fərqli olaraq, həm cinsiyyətin, həm də genderin cəmiyyət tərəfindən yaradıldığını bildirirlər. Yəni onlara görə cəmiyyət insanların təbii ünsürlərinə (dəri rəngi, qadın, kişi) müxtəlif mənalar yükləyir. Brisona görə postmodernist cəmiyyətdə qadın və kişilərə müəyyən cinsiyyət və gender anlayışlarının yüklənməsinə ehtiyac yoxdur. Hər kəs digər sahələrdə olduğu kimi, burada da öz seçimini etməli, cinsiyyət və gender rollarını dəyişdirmək imkanlarına malik olmalıdır. Belə bir cəmiyyətdə müxtəlif gender kimlikləri sərbəst seçimə bağlı olar və cəmiyyəti idarə edən qayda və normalar ortadan qalxar (9, s. 41).

Diana Fuss və Eve Kosofski fərdlərin öncədən cəmiyyət tərəfindən müəyyənlanmış kateqoriyalara aid etməyə qarşı çıxaraq, ikili kimlik (qadın-kişi) məsələsini şübhə altına aldılar. Queer heteroseksuallığın əsaslandığı ikili gender kimliyində digərlərinin (gey, lezbiyen, travesti, biseksual, transseksual, interseksual) hüquqlarının diqqətdən yayındığını irəli sürdü. Onun adı qeyri-ənənəvi kimliklərin mübarizə hərəkatının (queer) adına çevrildi. Bu hərəkat sanki heteroseksuallığa qarşı yönələn qeyri-heteroseksuallıq hərəkatı oldu.

Queer hərəkatı cinsiyyətin sabit olmadığını, kimlik bağı ilə formalaşdığını və tarix

boyunca müəyyən şərtlərə görə tanındığını müdafiə edirlər. Queer hərəkatının yaradıcısı hesab olunan Butler, “Cinsiyyət bəlası: feminizm və kimliyin alt-üst edilməsi” əsərində feminist hərəkatında olan heteroseksual ikili kimliyini və onların ortaq xüsusiyyətlər əsasında bir araya gətirilərək ümumiləşdirilməsini rədd edir və sabit kimliklərə qarşı çıxır.

Beləliklə, feminizm bu hərəkatların meydana çıxması ilə öz total xarakterini itirməyə və müxtəlif kimliklər arasında kiçilməyə başladı. Bu hərəkat bütün kimlikləri özündə birləşdirən kimliksizlər birliyi və ya cəmiyyət modeli oldu. Belə bir cəmiyyətdə artıq feministlərin kimlik mübarizəsi mümkün deyildir. Çünki hər kəs öz sərbəst seçimi ilə seçdiyi kimliyinə görə yaşayar və istənilən vaxt onu digər kimliklə əvəzləndirə bilər (10, s. 148).

Postmodernizmdə patriarxallığa münasibət birmənalı olmadığı və qadın-kişi qarşılıqlı qarşısını aldığı üçün, feministlər tərəfindən tənqiddə məruz qalmışdır. Bir çox feministlər öz məqsədlərinə sosial-siyasi baxımdan yaxınlaşdıqları bir ərəfədə postmodernizmin ortaya çıxmasını siyasi bir maneə kimi dəyərləndirirlər. Brison buna görə postmodernizmi separatçı və siyasi baxımdan təhlükəli hesab edir. Lakin feministlər 80-ci illərin ortalarından başlayaraq postmodernist, poststrukturalist nəzəriyyələrin ənənələrə tənqidi münasibətindən öz mənfəətləri istiqamətində yararlanmağa çalışırlar. Linda Nikolson, Nensi Frezerə görə postmodernizm və feminizm “təbii müttəfiqlər” kimi bir çox məsələlərdə (maskulin konstruksiyalar olan elmi rəasionalizmin və obyektivliyin tənqidi) ortaq məxrəcə gəlir və feminizmin tam mənada postmodern xarakter alması, onun qadınlar arasında fərq qoyan tarixilik, qeyri-universallıq və qeyri-essensialist nəzəriyyələrə istiqamətlənmə səviyyəsindən asılıdır. Andreas Haysen isə mədəniyyətə və gender barədə müzakirələrə səbəb olan feminizmin qismən postmodernizmin yaranmasına təsirini vurğulayır.

Postmodernist feminizm tərəfdarları Simon de Bovuarın əzilən məzlum qadınla əlaqələndirdiyi “ikinci cins” anlayışını əsas müzakirə obyektini kimi götürərək, dominant patriarxal mədəniyyəti, onun norma və dəyərlərini, dil və dinləri tənqid etməyə imkan verir. Elen Siksu bir tərəfi (kişini) mütləqləşdirən, digər tərəfi (qadını) isə alçaldan kişi təfəkkürünün binar müxalif xarakter daşdığını (fəallıq-passivlik; gündüz-gecə; işıq-zülmət) və bunun özünü nitqdə bürüzə verdiyini bildirir. O, bundan çıxış yolunu kişilərin süni şəkildə yaratdığı simvolik aləmdən azad olmaqda görür. Lüsü İriqarey isə, Derrida və Lakanı tənqid edərək, feminizmin maskulin çərçivədən çıxaraq müstəqil şəkildə feminizmin dil və fəlsəfəsini yaratmasının zəruri olduğunu irəli sürdü

Anqlo-amerikan feminizmi ilə postmodernizm birgə qadını əzən və kişiləri dominant edən patriarxat, hakimiyyət, maarifçilik, reallıq, obyektivlik, həqiqət, iyerarxiya və başqa məsələləri tənqid edirlər. Bir çoxları postmodernist feminizmi mübarizədən əl çəkərək, intellektual aləmə aludə olmaqda ittiham edirlər və bildirirlər ki, “onlar dil və ideyanı elə özünəməxsus şəkildə istifadə edirlər ki, onların nə etmək istədiklərini heç kəs dərk edə bilmir” (11, s. 63). Digərləri isə, postmodernist feminizmin sosial-siyasi həyatdan uzaq individual, elit xarakter daşdığını, onun azad olmaqla bağlı irəli sürdüyü fikir və istəklərin isə hər kəsin dərk edə bilməyəcəyini bildirirlər. Lakin onların qadın cəmiyyəti və dilinin yaratmaq istəməsi, yaxud öz fəlsəfəsi ilə xaosa sürükləndiyini söyləyənlər də vardır. Postmodernist feminizm ilk dəfə təfəkkürün binar xarakter daşmasına, dünyanın çoxluqdan təşkil olunduğuna diqqət çəkdiilər

Hal-hazırda bəhs etdiyimiz feminizm istiqamətləri keçən əsrin 60-70-ci illərdə olan aktuallığını itirmişdir. Onların yerini indi zənci-amerikan, latınamerikan, afrikalı, müsəlman və başqa feminizm hərəkatları əvəz etmişdir. Bu yeni feminizm hərəkatlarında qadınların durumu yalnız cinsə görə deyil, həmçinin irqə, milliyətə, dinə görə müəyyən edilir və onlar arasında sərhəd qoyulmur. Bunlarla yanaşı həm də yeni psixoanalitik və postmodernist feminizm hərəkatları meydana çıxmışdır.

5. Liberal feminizm

Liberal feminizmin yeni fundamental və radikal mövqeyi həm özü, həm də Qərb cəmiyyətinə təhlükə təşkil etdiyi üçün qurum öz içindən bir-biri ilə uzlaşmayan müxtəlif siyasi-ideoloji separatçı qruplara bölündü və Qərb cəmiyyətini daxili parçalanmadan, cinslərarası gərginlikdən qorumaq istiqamətində atılan siyasi-mədəni addımlar cinslərarası harmoniyanı, davamlı inkişafı, insan hüquqlarını, demokratiyanı təmin edən gender tədqiqatlarının meydana çıxmasına şərait yaratdı. Feminizmi radikal siyasi-ideoloji səviyyədən yeni mülayim nəzəri-fəlsəfi gender tədqiqatları səviyyəsinə keçidini təmin edən amil, postklassik elmi paradigmalardan süqutunu və yeni postneoklassik təlimlərin inkişafını sürətləndirən, eyni zamanda qloballaşan dünya nizamını tənzimləyən “seksual inqilab” və postmodernist düşüncə forması idi.

Yeni postneoklassik elmi paradigmanın yaranmasına təsir edən gender nəzəriyyələri və metodologiyaları üsyankar və intellektual feminizmin fərqli ideyalarının, özünəməxsus yanaşmalarının nəticəsi kimi meydana çıxan sosiomədəni inkişafın alternativ fəlsəfi konsepsiyası oldu.

Qərbdə feminizmin sosial-inqilabi ideyaları ənənəvi patriarxal sosial-mədəni sistemləri (ənənəvi dinləri və idarəetmə formalarını) təcridən inkar edərək qadının (kişilərdən) tam azadlığına (feminizm) və ya cinslərin bərabərliyi prinsipinə (gender) əsaslanan yeni postmodernist, demokratik, multikulturalist, sirkulyar, qlobal dünya nizamının əsasını qoydu. Çünki müxtəlif millət və dindən olan qadınları milli-dini maraqlarının fəvqündə bir araya gətirən transmilli beynəlxalq qadın təşkilatları artıq qloballaşma prosesinin əsas təkanverici qüvvəsinə çevrildilər. Çünki feminizmin separatçı ideyaları və gender tədqiqatlarının unifikasiya xarakteri, ənənəvi dünya mədəniyyətlərinin (dinlərin, milli dövlətlərin, konservativ siyasi sistemlərin) bir tərəfdən parçalanmasına, digər tərəfdən yeni prinsiplər əsasında (gender, demokratiya, bazar iqtisadiyyatı, multikulturalizm) unifikasiya olunmasına şərait yaradır. Buna görə də transmilli təşkilatların, Qərb dövlətlərinin bu sahədə həyata keçirdikləri hərtərəfli layihələr anlaşılındır.

Biz feminizm və gender ideyalarının genişlənməsini birmənalı şəkildə transmilli təşkilatların maraqları ilə əlaqələndirə bilmərik. Həqiqətən, feminizm hərəkətləri bəşəriyyətin ənənəvi sosiomədəni inkişafında kifayət qədər insan (xüsusilə, qadın) hüquqlarına və sosial ədalətə zidd olan məqamları üzə çıxarmışlar ki, onlarla hesablaşmamaq mümkün deyildir. Sadəcə böyük siyasi qüvvələr feminizmin bu ideyalarından dünya siyasətində öz mənafeləri istiqamətində istifadə etməyə çalışırlar. Buna görə də R.Mirzəzadə bildirir ki, “Gender – müəyyən norma və ölçülərə əsaslanan hüquqi dövletdə cinsi diskriminasiyanın əleyhinə vətəndaş cəmiyyətində stabil münasibətlərin gerçəkləşməsinə tələb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən gender demokratik prinsiplərin əsas meyarı sayılmalıdır” (1, s. 256). Lakin bioloji fərqləri inkar etməyən feminist düşüncə və onun üzərində formalaşan gender şüuru bu fərqlərin üzərində qurulan sosiomədəni dəyərlərin və hakimiyyət sisteminin qiymətləndirilməsinə və şərh olunmasına daha çox qiymət verir və buna görə öz fərqli yanaşması və metodologiyası ilə digər ənənəvi sosial elmlərdən seçilir. Bu sahədə feministlərin rolu böyük olmuşdur. Feministlər müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmələrindən və dövrün bir çox məşhur nəzəriyyələrinə istinad etmələrindən asılı olmayaraq, onlar mövcud nəzəriyyələrə tənqidi yanaşmağı bacarmış və sosial elmlərdə olan ənənəvi stereotipləri sındırmağa nail olmuşlar.

Yeni gender metodları vasitəsilə cəmiyyətdə cinslərin qeyri-bərabərliyi prinsipinin hökm sürdüyü və bu prinsipin təməlinə dayanan siyasi idarəetmənin yanlış olduğu ortaya qoyuldu. Müxtəlif sosial elm sahələri tərəfindən tətbiq olunan gender metodologiyası fənlərarası bir sahəyə çevrildi. Gender yalnız nəzəri deyil, həm də insan hüquqlarının qorunması istiqamətində praktiki bir fəaliyyət sahəsi kimi cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında qadınların ayrı-seçkiliyə məruz qaldığını və onun aradan qaldırılması yollarını göstərdi.

Nəticə

Artıq dünya birliyi məhz gender müstəvisində feminizmin onillərlə davam edən mübarizəsinin nəticələri ilə hesablaşmağa məcbur olmuşdur. BMT-nin 1992-ci ildə Rio de Janeyroda keçirilən “Ətraf mühit və davamlı inkişaf” konfransı, 1993-cü ildə Vena şəhərində keçirilən konfrans və “Qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması haqqında deklarasiya”, 1995-ci ildə Pekində keçirilən BMT-nin qadınların vəziyyəti haqqında V Ümumdünya konfransı dünyada liberal qadın və ilk dəfə gender prinsiplərinə əsaslanan yeni qlobal dünya nizamının başlanğıcını qoydu. Yeni qlobal dünyanın prinsiplərinə görə cinsi mənsubiyyətinə nəzərən ayrı-seçkiliyə məruz qalan cəmiyyətlərdə nəinki insan hüquqları, demokratiya və davamlı inkişaf, hətta qlobal xarakter alan bir çox ekoloji problemlərin həlli mümkün deyildir. Çünki dünyada ekoloji (ekofeminizm nəzəriyyəsi), hüquqi və siyasi məsələlərin həlli, qadın məsələsinin həllindən və gender maarifçiliyindən keçir. Bu beynəlxalq tədbirlərin nəticələrinə görə dünya dövlətləri insan hüquqlarına hörmət edərək öz xarici və daxili siyasətlərinə gender ölçüsündən yanaşmalı və onun əsas prinsiplərini yerinə yetirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəzadə R.R. Gender və Feminizm. Bakı: Adiloğlu, 2002, 267 s.
2. Muhittin Ataman. Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti // Alternatif Politika, Cilt 1., №1, 2009.
3. Жеребкина И. Феминизм и психоанализ // Введение в гендерные исследования. Харьков: ХЦГИ, 2001, 322 s.
4. Антология гендерной теории. Минск: Пропилеи, 2000, 384 s.
5. Воронина О. А. Теоретико-методологические основы гендерных исследований // Теория и методология гендерных исследований: курс лекций / под общ. ред. О. А. Ворониной. М.: МЦГИ – МВШСЭН – МФФ, 2001, с. 13-106.
6. Здравомыслова Е., Темкина А. Исследования женщин и гендерные исследования на Западе и в России. Общественные науки и современность, 1999, № 6, 159 s.
7. Littlewood B. Feminist Perspectives on Sociology. New-York, 2004, 336 s.
8. Cameron D. Feminism and linguistic theory. McMillan Press Ltd, 1992, 247 s.
9. Talbot M. Language and Gender. Introduction. Cambridge. Polity Press, 1998, 257 s.
10. Brown P. How and why are women more polite: some evidence from a Mayan community. In: Women and language in literature and society. Praeger Publishers, 1980, № 4.
11. Tong R. Feminist Thought. San Fransisco. Westview Press 1989, 218 s.

Резюме

Сабина Мурадова

Теории социального конструция и категории гендерной стратификации

Гендерная проблематика издревле изучалась мыслителями разных эпох: одни подчеркивали превосходство мужчин в общественно-политической жизни, а другие актуализировали одинаковую важность участия в управлении государством как мужчин, так и женщин, но воздержались от признания гражданской состоятельности женщин в обществе. Продвижение женщины к освоению новой социальной роли всегда сопровождалось разной степенью неодобрения со стороны консервативно настроенной части социума. Так было, когда женщина добивалась права на образование, права на труд и политического равноправия. То же самое происходит, когда она приблизилась к рычагам управления. В реалиях сегодняшнего дня ключевым вопросом современной цивилизации является интерес к женщине как личности, ее статус в социальной структуре общества. Идея гендерного равенства и сотрудничества полов, их согласия и взаимопонимания приобретает общепланетарную значимость, становится условием и предпосылкой устойчивого развития. Две важнейшие социальные

стратегии современного мира – устойчивое развитие и гендерная политика. Сегодня их следует понимать в едином социокультурном контексте. Современный плюральный мир, стремящийся к демократии и развитию форм гражданской жизни, уже не может мириться с подобной ситуацией. Гендерные исследования глобализации - весьма заметное явление в современной социальной науке и политической практике. По идейной и методологической направленности тендерный анализ глобализации принадлежит к тем направлениям современной глобалисты, которые главным субъектом развития рассматривают «человеческий фактор». Хотя политики часто рассматривают тендерные вопросы применительно только к женщинам, многочисленные данные ныне указывают на то, что гендерная проблема носит более широкий характер, что это - проблема развития. В этой статье нас судят, чтобы ввести историю процесса формирования запусков и особенностей социальной стратификации, кроме того, роль и ситуация запусков объяснены в процессе настоящей истории.

Ключевые слова: феминизм, социальная стратификация общества, либеральная, гендер

Summary

Sabina Muradova

Theories of Social Construction and Categories of Gender Stratification

Of the gender problematic from an antiquity was studied by the scientists of different epoch: one emphasized the superiority of the men in political life, and others satirized identical importance of participation in government, both men and women, but have refrained from recognition of a civil solvency of the women in a society. The progress the woman to development of a new social role was always accompanied by a different degree of disapproval on the part of conservative-minded parts societies. So was, when the woman achieved the right on education, right on work, and political equality. Same occurs, when she has come nearer to levers of management. In realities of today a key question of a modern civilization is the interest to the woman as the persons, its status in social structure of a society. An idea of gender equality and collaboration of men and women, their concord and mutual understanding acquires all-planetary significance, becomes condition and prerequisite of stable development. Two most important social strategies of modern world are stable progress and gender policy. Today they should be comprehended in a single sociocultural context. The contemporary pluralistic world striving for democracy and development of forms of civil life cannot accept such situation. Gender studies of globalization present quite noticeable phenomenon in modern social science and political practice. By ideal and methodological orientation gender analysis of globalization refers to those directions of modern globalists which consider the main subject of development as «human factor». Though the politicians often consider gender questions conformably only to women, the numerous data now indicate to that gender problem is of wider character, and that it is a problem of development.

Key words: gender, feminism, stratification, social, liberal and society

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 32

YENİ DÜNYANIN İNFORMASIYA MƏNZƏRƏSİ KÜTLƏVİ MEDIA MANİPULYASIYASI PRİZMASINDA

Vüqar RƏHİMZADƏ *

Açar sözlər: *sosial şəbəkələr, ənənəvi mətbuat, yeni media, manipulyasiya, informasiya müharibəsi, KİV, vətəndaş düşüncəsi*

Giriş

Müasir dövrdə sosial şəbəkələr və KİV vətəndaş düşüncəsinə böyük təsir göstərir. Çünki ənənəvi mətbuatın və yeni medianın siyasi və ictimai həyatda rolunun yüksəlməsi, cəmiyyət həyatında aparıcı funksiya daşmasının təsdiq olunması bu sahədə bir çox konsepsiyaların formalaşmasına səbəb olub. KİV-in müasir cəmiyyətdə birincilik rolu təkcə yüksək effektiv texniki vasitələrin yaranması, elmi metodların insanlara təsiri, onların davranış qaydalarının proqramlaşdırılması ilə deyil, həmçinin qeyri-mütəşəkkil, ənənəvi auditoriya da kütləvi medianın manipulyasiya sektoruna daxil olub. Müasir cəmiyyətdə şüurlu şəkildə fərdiyyətçiliyin tətbiq olunması və müxtəlif sosial qarşıdurmaların baş verməsi medianın bir daha üstün rolunu ortaya qoyur. Həmin proseslərin iştirakçısı olan vətəndaşların əksəriyyəti bu gün siyasi və sosial informasiyanı elektron KİV-dən və ən əsası da televiziyaadan alır. Bu mənada KİV və digər sosiallaşma institutları bizi əhatə edən dünya haqqında insanların şüuruna və davranışına təkcə informasiya vasitəsi ilə deyil, həmçinin insanın özünün dəyişməsinə - mentaliteti, dəyərlər oriyentasiyası, tələbatı və maraqları, bununla yanaşı, cəmiyyətin fikrinin formalaşması, xasiyyət və əxlaq yolu ilə də təsir edir.

O.Xakslı antiutopiyasında deyir ki, ABŞ və Rusiyanın müasir reallıqları “dörd il müddətində həftənin üç günü yüz dəfələrlə təkrarlama... və həqiqət hazırdır” fəlsəfi ilə uzlaşır. [4, 8] Yəni bu texnologiya psixoloji və digər təsirlərin, həmçinin dəfələrlə təkrarlama kimi üsullar müasir cəmiyyətdə tələb olunan individual dünyagörüşü formalaşdırır.

Cəmiyyətin fəaliyyətində bu sahə iştirakçılar və sosial subyektlər arasında daimi əlaqənin təşkil olunması və qorunması üçün xüsusi vasitələrə ehtiyac duyur. Qaçılmazdır ki, kütləvi kommunikasiya mürəkkəb şəkildə təşkil olunmuş fəaliyyətə, sosial qrupların məqsəd və maraqlarını reallaşdırmaq bəhanəsi ilə xüsusiləşdirilmiş ünsiyyət formasına əsaslanır. Bu mənada, demokratik rejim siyasi qərarların qəbul olunmasında iştirak edən, səmərəli düşünən və məsuliyyətli fəaliyyət göstərən şəxsiyyət təsəvvürü yaradan vətəndaş cəmiyyətinə əsasən qurulur.

KİV və vətəndaşların siyasi davranışı

Sırr deyil ki, informasiya cəmiyyətində KİV ilk növbədə vətəndaşın siyasi davranışının idarə olunmasına yönəldilir və siyasi kommunikasiya üzərindən təsir olunur. Çünki kütləvi kommunikasiya siyasətin ayrılmaz hissəsi sayılır. Tərtib olunmuş siyasi fikrə vətəndaşların bir çoxu kütləvi mediasız nail ola bilmir. Radio, televiziya, qəzet və jurnalsız ən savadlı insan belə mürəkkəb siyasi proseslər mozaikasında öz istiqamətini təyin edə

* siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti
e-mail:vuqarrehimzade@mail.ru

və məsuliyyətli qərar verə bilməz. KİV ona bilavasitə individual təcrübəsinə əsasən vəziyyətdən çıxmasına imkan verir və siyasəti bütün dünyaya görünən edir. Fərdiyyətçiliyin inkişaf etdiyi ölkələrdə KİV-dən istifadə etmədən siyasi proseslərdə iştirak faktiki olaraq mümkün deyil. KİV-in demokratik siyasi sistemdə öz tapşırıqlarını yerinə yetirməməsi onun məqsəd və dəyərlərini kökündən pozur, effektivliyini və həyat fəaliyyətini parçalayır, demokratiyanı illüziyaya çevirir. Müasir dünyada KİV daha çox ötürücü vasitə kimi təkcə siyasətin mürəkkəb mexanizmində deyil, hətta onun yaradıcısı kimi də iştirak edir. N.Bolsun sözlərinə görə, “nəticə etibarilə bizim savadımız KİV vasitəsilə ifadə olunur və buna görə də onu təsvir olunanı təzahürdən ayırmaq mənasız olardı. Bu və ya digər siyasi prosesləri yalnız media səhnəsində görmək olar. [2, 16]

Siyasi kommunikasiyanın KİV-dən asılılığı

Müasir siyasi kommunikasiyanın KİV-dən asılılığı informasiya cəmiyyətində daha aydın sezilir. Qərbi ölkələrində hakim elita daha çox elektron kütləvi media vasitələrindən vətəndaşların kütləvi əhval-ruhiyyəsinin və proqramlaşdırılmış siyasi davranışının formalaşdırılmasında geniş şəkildə istifadə edir. İnformasiya cəmiyyətində vətəndaşların siyasi əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında sosial və qrup mexanizminə əsasən təsir effekti həyata keçirilir. V.Lippmanın fikrincə, ənənəvi sositumdan fərqli olaraq müasir cəmiyyətdə baş verən hadisələr sosial əhəmiyyət daşıyır. Onlar vətəndaşı indiki zamanda proqramlaşdırmaqla yanaşı, gələcək siyasi davranışlarında formalaşdırır. Bu baxımdan da KİV haqqında beynəlxalq siyasətin və milli nəzarətin aləti kimi danışmaq yerinə düşər. [3]

KİV-in siyasi təsir imkanlarının yüksəlişi geniş şəkildə təkcə daxili deyil, eyni zamanda, xarici siyasətdə də istifadə olunur. Burada KİV və kommunikasiya sistemi bütövlüklə zahiri siyasi məqsədlərin və dünyəvi təsirin əldə edilməsi üçün aparıcı faktora çevrilir. Z.Bzejnskinin sözlərinə görə, “kommunikasiya vasitələri özü ilə bərabər üçüncü nəsil dünyəvi hökumətlə vasitələrini təqdim edir”. [1]

X.Moulan kütləvi kommunikasiya sahəsi ilə əlaqədar yazır ki, bu sektora sosial institutların, siyasi davranışların, sosial dəyişikliklərin, ictimai fikir və kütləvi informasiya vasitələrinin müqayisəli və kompleks şəkildə öyrənilməsi məqsədi ilə presedentsiz diqqət ayrılır. [6]

İnformasiya cəmiyyətinin ən əhəmiyyətli vasitəsi olan internet isə təkcə böyük elmi bank yaratmır, o, həmçinin müvafiq kommunikasiyanı da təmin edir. Bir çox ölkələrin mütəxəssisləri bunun siyasi istiqamətini qeyd edir və narahatlıqla ifadə edirlər ki, internet hər bir milli, etnik və digər əlamətləri aradan qaldırır, təlim proqramlarının və məlumatların məzmununa nəzarət edir. Onun köməyi ilə erkən yaşdan insanlara təsir edərək təkcə dil və mədəni həyat tərzini həyata keçirməklə deyil, həmçinin müəyyən şüur və şüuraltı strukturların formalaşmasını proqramlaşdırmaq mümkündür.

Günümüzün “informasiya müharibəsi”

Yüksək effektiv vasitə və metodların informasiyalı – psixoloji təsiri, “ənənəvi təcavüz” və müharibə anlayışlarının təkrar gözdən keçirilməsinə gətirib çıxarır. Son illər İKT-nin sürətli inkişafı, kompüter sistemləri silahın yeni növü kimi “informasiya silahı”ndan praktiki istifadəyə şərait yaradır. Təsadüfi deyildir ki, onu “ağıllı” və “qeyri-öldürücü” adlandırmayıblar. Lakin onun istifadəsi mərmilə, bombalar qədər cəmiyyət üçün dağıdıcı ola bilər. Məhz müasir zamanda bu “silahdan” kütləvi istifadə “informasiya müharibəsi” termininin leksikonumuza daxil olmasına səbəb olub.

“İnformasiya müharibəsi” termininin özü ABŞ hərbi mütəxəssisləri tərəfindən İraq-la müharibə bitdikdən sonra geniş şəkildə istifadə edilmişdi. 1995-ci ildə isə ABŞ-da informasiya müharibəsi haqqında hərbi nizamnamə qəbul edildi. Bu mənada, ABŞ son 10

il ərzində informasiya müharibəsi hazırlığına xərclərini 3 dəfə artırıb və bu xərclər hərbi büdcənin 20 faizinə çatıb. Təsadüfi deyildir ki, bu gün Azərbaycan da bu sahəyə böyük diqqət ayırır və informasiya təhlükəsizliyi problemi milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Ümumiyyətlə, mütəxəssislərin fikrincə, müasir dövrdə müharibələrdə və ya siyasi proseslərdə həlledici rolu informasiya silahı oynayır.

İnformasiya müharibəsi informasiya sistemlərinin kənar hücumlardan müdafiəsi, eyni zamanda, qarşı tərəf üzərində informasiya üstünlüyü əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilən informasiya əməliyyatıdır. Bu tip informasiya əməliyyatlarına qarşı tərəfə məxsus informasiyaya, informasiyaya əsaslanmış proseslərə və informasiya sistemlərinə zərər yetirməkdən ibarət fəaliyyət daxildir.

Yaxın gələcəkdə düşmən üzərində üstünlük informasiyaların alınması, onlara operativ reaksiyanın verilməsi, real vaxt çərçivəsində düşmənin iqtisadi və müdafiə obyektlərinə atəş və informasiya zərbələrinin vurulması ilə əldə olunacaq. Elm və texnikanın inkişaf etdiyi hazırkı dövrdə hərbi əməliyyatlar ərəfəsində vuruşan tərəflər bir-birinin silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətinin, həmçinin əhalinin mənəvi-psixoloji ruhunu sarsıtmaq üçün müxtəlif vasitələrindən istifadəyə üstünlük verirlər. Bu təsir vasitələri arasında isə ən çox diqqət ayrılana artıq bəzi inkişaf etmiş ölkələrin hərbi doktrinasında da öz əksini tapmış informasiya təsirləridir. Məhz bu təsirləri qiymətləndirən bəzi dövlətlər özlərinin «informasiya müharibələri» strategiyalarını hazırlayıb, müxtəlif əməliyyatlarda onu sınaqdan çıxarıblar. Digər mübarizə metodlarından fərqli olaraq informasiya müharibələri daha geniş spektrdə aparılır və bunun həyata keçirilməsində müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Hərbi analitiklərin gəldikləri qənaətə görə, hazırkı dövrdə informasiya müharibələri daha çox vuruşan tərəflərin informasiya vasitələrindən və texnologiyalarından (yalan, şantaj, hədələmə, ideoloji diversiya) istifadə edərək rəqib dövlətin siyasətinə qarşı narazılıq, şübhə, inamsızlıq yaratması, ordu və əhali arasında münasibətləri pisləşdirməsi formalarında həyata keçirilir. Bununla yanaşı, informasiya texnologiyalarının fiziki məhvi də vacib məqamlardan sayılır. Bu da xüsusi silahların, diversiya qruplarının və xakerlərin köməyi ilə həyata keçirilir. [7]

“İnformasiya silahı” Əfqanıstanda, Liviyada, keçmiş Yuqoslaviyada olduğu kimi, hərbi əməliyyatlara hazırlığın vasitəsi ola bilər. KİV-in burada rolu ondan ibarətdir ki, düşmənin görüntüsünü yaratmaqla, hərbi fəaliyyətin qaçılmaz və lazımlı olmasını, öz ölkəsinin və ittifaq ölkələrinin seçicilərinə inandırmaqdır. Məşhur amerikalı sosioloq O.Tofler qeyd edir ki, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində elm və informasiya siyasətin əsas resursu sayılır. [5]

Nəticə

Belə qənaətə gəlmək olur ki, yaxın gələcəkdə düşmən üzərində üstünlük informasiyaların alınması, onlara operativ reaksiyanın verilməsi, real vaxt çərçivəsində düşmənin iqtisadi və müdafiə obyektlərinə atəş və informasiya zərbələrinin vurulması ilə əldə olunacaq. Elm və texnikanın inkişaf etdiyi hazırkı dövrdə hərbi əməliyyatlar ərəfəsində vuruşan tərəflər bir-birinin silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətinin, həmçinin əhalinin mənəvi-psixoloji ruhunu sarsıtmaq üçün müxtəlif vasitələrindən istifadəyə üstünlük verirlər. Bu təsir vasitələri arasında isə ən çox diqqət ayrılana artıq bəzi inkişaf etmiş ölkələrin hərbi doktrinasında da öz əksini tapmış informasiya təsirləridir.

Bu gün KİV-lər beynəlxalq siyasi proseslərdə, eyni zamanda, daxili siyasətdə əhəmiyyətli rola malikdir. Bu fakt da özlüyündə informasiyanın və KİV-in ictimai şüurun formalaşdırılmasında və idarə edilməsində vacibliyini önə çıxarır. Bu səbəbdən də qlobal transformasiya dövründə inkişaf etməyi qarşısına məqsəd qoymuş cəmiyyətlər ilk növbədə informasiya axınına nəzarət etməyi bacarmalı və medianın yeni formaları ilə sıx işləməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. Москва: Международные отношения, 2010, 262 с.
2. Больц Н. Азбукамедиа. Москва: Европа, 2011, 136 с.
3. Липпман У. Общественное мнение. Пер. с англ. Т.В. Барчуновой Редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. Москва: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004, 384 с.
4. Олдос Х. О дивный новый мир. СПб: СПб.: Амфора, 1999, 541 с.
5. Тоффлер Э. Проблемы власти на пороге XXI века // Свободная мысль, 1992, №2, с. 113-120.
6. Moulana H. Trends in Research on International Communication in the United States // Gazette, Amsterdam, 1973, Vol. 19, p. 79.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/İnformasiya_müharibəsi

Summary

Vugar Rahimzadeh

Information View of the New World Through the Manipulation Prism of Mass Media

Nowadays social networks and media have a major impact on civil thought. Because the rise of the role of traditional media and new media in political and public life, confirmation of its key role in the life of society brought about the formation of many concepts in this field. The first role of the media in the contemporary society is not only the creation of highly effective technical means, the influence of scientific methods on people, programming of their behavioral rules, but also the non-organized, traditional audience entered into the manipulation sector of mass media.

In the activity of society, this field needs special tools for organizing and maintaining a permanent relationship between participants and social subjects. It is inevitable that mass communication is based on a complicated activity and on a form of communication specialized with the pretext to realize the goals and interests of social groups. In this sense, the democratic regime is built on a civil society that is involved in making political decisions, acting creative and responsible.

The Internet, which is the most important means of information society, does not only create a big scientific bank, but also provides the appropriate communication. Specialists of some countries mark its political directions and worries about that the internet removes any national, ethnic and other signs, controls the content of training programs and data. With the help of the Internet, it is possible to influence the people at their early ages not only by implementing language and cultural life, but also by programming the formation of the certain consciousness and subliminal structures.

Information warfare is the information process for the protection of information systems from external attacks and at the same time, for obtaining information advantage over the opposite side. Such information activities include damaging of information systems, information processes and the information of the opposite side.

In the near future, predominance over the enemy will be obtained by receiving information, reacting promptly to them, shooting at the enemy's economic and defense facilities in real time, and information strike. In the current phase of the development of science and technology, the conflicting parts prefer to use different means to undermine the spirit of the armed forces of each other, as well as the moral and psychological spirit of the people. Among these means of influence the most important attention is given to the information implications that have already been reflected in the military doctrine of some developed countries.

Keywords: *social networks, traditional media, new media, manipulation, the war of information, Mass Media, civil thought*

**Информационная картина нового мира в призме
манипулирование масса медиа**

В современном мире социальные сети и СМИ оказывают серьезное влияние на гражданскую мысль. Потому что, рост традиционных средств массовой информации и роли новых средств массовой информации в политической и общественной жизни, а также подтверждение ведущей роли в жизни общества привели к формированию многих концепций в этой области. Важный роль средств массовой информации в современном обществе – это не только создание высокоэффективных технических средств, влияние научных методов на людей, программирование их поведенческих правил и в том числе неорганизованная традиционная аудитория тоже заходит в сектор манипулирования средствами массовой информации.

В деятельности общества эта область нуждается в специальных инструментах для организации и поддержания постоянных отношений между участниками и социальными субъектами. Неизбежно, что массовое связь основано на специализированное форме общения, которая построена на сложной организационной деятельности с оправданием реализации целей и интересов социальных групп. В этом смысле демократический режим основан на гражданском обществе, которое вовлечено в процесс принятия политических решений, что делает его эффективным, заставляющим думать и быть ответственным субъектом.

Интернет, который является важнейшим средством информационного общества, не только создает большой научный банк, но и обеспечивает соответствующую связь. Эксперты из многих стран указывают на это как на политический аспект и выражают обеспокоенность тем, что Интернет устраняет любые национальные, этнические и другие признаки, контролирует содержание учебных программ и данных. С его помощью можно влиять на людей в раннем возрасте не только путем реализации языковой и культурной жизни, но и для развития определенных сознаний и сознательных структур.

Информационные системы информационной войны защищены от внешних атак и в то же время информационной операции для получения информации через противоположную сторону. Такие информационные действия включают в себя действия против информации, относящейся к стороне, позы, управляемые информацией, и информационные системы.

В ближайшем будущем это будет достигнуто за счет получения превосходной информации о противнике, оперативного реагирования, ведения огня по вражеским экономическим и оборонительным объектам в реальном времени и нанесения поразительной информации. В нынешний период развития науки и техники противоборствующие стороны предпочитают использовать разные средства, чтобы подорвать дух вооруженных сил друг друга, а также морально-психологический дух населения. Важнейшее внимание уделяется информационным последствиям, которые уже нашли отражение в военной доктрине некоторых развитых стран.

Ключевые слова: социальные сети, традиционные медиа, новые медиа, манипулирование, информационная война, СМИ, гражданское мышление.

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

ИЗ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

Гюнель АЛИЕВА-МАМЕДОВА*

Ключевые слова: *Азербайджан, Нагорный Карабах, Ходжалы, исторические документы*

Введение

Азербайджану и азербайджанцам пришлось немало пережить на протяжении многовековой истории – нашествия различных племён и народов, различных завоевателей – от персов до византийцев, от арабов до османов, от татаро-монголов до славян (6, с.7).

Азербайджан всегда занимал умы многих государей, так как имел благоприятное географическое расположение, богатые природные ресурсы, прекрасные климатические условия для развития сельского хозяйства (9 из климатических поясов есть в Азербайджане).

В новый период истории появился «Восточный вопрос» (план по разделу территории Османской империи), завоевание территории Кавказа, стало частью «Восточного вопроса». Азербайджан также не остался на стороне от этой захватнической политики (авт.).

Из истории возникновения Нагорно-Карабахской проблемы

О создании «Великой Армении» почти всё время радели российские императоры, принимая армян за верных защитников своих южных границ от мусульман. Но так как на юге находилась Османская империя, то Россия стремилась добиться появления армян на Южном Кавказе, на исторических азербайджанских землях (6, с. 10).

Как итог первой русско-иранской войны 12 октября 1813 года был подписан Гюлистанский мирный договор, согласно которому (Бакинский, Карабахский, Гянджинский, Шекинский, Ширванский, Дербентский и Кубинский ханства) были переданы России, а после подписания Туркменчайского мирного договора (10 февраля 1828 г.), по сути, были оформлены понятия – Южный и Северный Азербайджан (авт.), под власть России, была передана вся территория Северного Азербайджана.

Другим неблагоприятным для азербайджанского народа положением договора является то, что на северо-азербайджанские территории из Тебриза и Урмии были переселены (в Иревань, Нахичевань, Карабахское ханства) до 40 тысяч армян. Всего же до начала XX века на Южный Кавказ было переселено 1,3 млн. армян из которых значительная часть осела в нагорной части Карабаха (3, с. 6).

В 1828 году после начала переселения армян территория Иреванского и Нахичеванского ханств были объединены и на этих территориях была образована «Армянская область», которая просуществовала до 1840 года (авт.).

В.Л.Величко в книге «Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы» пи-

* доктор философии по истории, БГУ
e-mail: gunel-aliyeva-mamedova@hotmail.com

сал: «Среди непрошенных опекунов армянского народа мечта о создании автономного «царства», и притом именно в русских пределах, не гаснет, а всё разгорается. В Турции не было территории – и она искусственно создаётся в Закавказье...», т.е. на землях азербайджанцев (2, с. 375). Также В.Л.Величко в той же книге пишет: «Кавказ – огромная академия со всевозможными естественными лабораториями, открывающая наблюдателю широкое поприще для самостоятельных выводов» (2, с. 9). Далее автор об армянах указал: «... армяне в большом числе появились там (т.е. на Кавказе – авт.) в первой половине XIX столетия, как беглецы из Турции, а не коренные жители» (2, с. 69).

Согласно сообщениям 2 августа 1810 года о Бакинском, Губинском и Дербентском ханствах, переданным русским генералом Гормасовым действительному титулярному советнику Гиреву, говорилось о том, что численность Бакинской крепости и проживающего вокруг него населения 2235 человек, из которых 2154 – мусульмане, 55 – армян, а 26 – евреи. А в 37 селах вокруг Баку проживает 5387 человек, только мусульмане.

Гирев также сообщал на основании камеральной переписи 1816 года в Баку (внутри крепости и за её пределами) было 5270, а в 1860 – 11 570 азербайджанцев. А в эти годы число армян было 238 (1816 г.) и 655 (1860 г.) человек (17).

Что касается Карабаха, то в его состав, как историко-этнической области, входят горы Малого Кавказа, территория междуречья Куры и Аракса. На юго-западе граница области начинается с места слияния рек Куры и Аракс, на юге она проходит по реке Аракс, на западе – по горам Карабаха, известные как Кешбек, Солварты, Эрикли вплоть до озера Гёкча, на востоке – по рекам Гёран и Кура.

Карабах включал 17 магалов: в его состав входили тюркские магалы: Сисйан, Демирчи-Асланлы, Кюпара, Бергюшад, Бахабйурд, Кебирли, Талыш, Джаваншир, Хачын, Челибирд, Хырда-пар –Дизах и Аджан. В 12 магалах, не считая нескольких деревень, проживали азербайджанцы. Магалы Дизах, Веренд, Чилебирд, Хачын, Талыш состояли из азербайджанских и армянских деревень. Были деревни, где совместно проживали азербайджанцы и армяне.

Следует указать, что царизм прибегал в своей захватнической политике в других странах к натравливанию одних народов против других, умело использовал армян как средство для завоевания Азербайджана (10, с. 37, 38).

В последней четверти XIX века русский генерал и кавказовед Р.А.Фадеев писал: «Армянское племя не воинственное, а торговое (или правильное – умеющее добывать деньги всякими путями) и изворотливое, а потому число богатых армян постоянно растёт, захватывает выгодные дела и влияет своими деньгами на администрацию (Кавказа)...» (9, с. 57).

Пользуясь своими деньгами, армяне совершили первую армяно-азербайджанскую резню 1905 года в Баку в марте месяце (авт.).

По данным всеподданнейшего отчёта о произведённой в 1905 году по высочайшему повелению сенаторам А.М. Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, изданного в 1906 году, в ходе кровавых событий 6-9 февраля в Баку были убиты 232 человек. В Балаханах, Раманах, в Сабунчах были убиты 37 человек, ранены 33 человек.

В своей книге, «Кровавые годы» М.С.Ордубади писал, если бы армяне провели свою подготовку с большой секретностью число погибших мусульман составило бы десятки тысяч человек (18).

В книге также пишется о том, что в Шуше армянами было подожжено 20 домов азербайджанцев, в результате которого десятки женщин и детей остались без крыши над головой (16).

Спустя несколько лет, весной 1918 года в Азербайджане произошли трагические мартовские события – геноцид азербайджанцев.

По указу Гейдара Алиева (от 26 марта 1998 года) «О геноциде азербайджанцев» – 31 марта был объявлен, как день геноцида азербайджанцев. В указе отмечалось, что «Неотъемлемой частью оккупации азербайджанских земель стала политика геноцида».

Большевики во главе со Степаном Шаумяном заранее готовились к событиям в Баку, ясно представляя последствия совместных с вооружёнными отрядами дашнаков действий против безоружного мусульманского населения (7, с. 40).

В 1918 году были сожжены большое количество зданий, среди них редакция газеты «Каспий» и мусульманские гостиницы «Дагестан», «Искендарие» и «Исламие».

Сожжённые здания играли большую роль в жизни всех кавказских мусульман:

1. в «Исламие» помещались все кавказские мусульманские комитеты, и в нём хранились принадлежавшие этим комитетам деньги и документы; также в здании происходили всевозможные мусульманские собрания и съезды, как например, общекавказский мусульманский съезд (15 февраля 1918 года);

2. в редакции газеты «Каспий» печатались всевозможные книги на мусульманском языке, а ко времени поджога редакции, в её подвалах хранились 500 недавно отпечатанных экземпляров Корана на арабском языке, которые сгорели;

3. в гостинице «Исламие», «Дагестан» и «Искендарие» останавливались все мусульмане, приехавшие в Баку; в развалинах этих гостиниц найдено множество обгоревших трупов мусульман;

4. в 1948-1953 гг. происходит массовая депортация азербайджанцев из их родных территорий. Из территории Иревани и 24 районов было депортировано более 100 тыс. человек.

В 80-ые гг. XX века начинаются события вокруг Нагорного Карабаха, которая перерастает в войну, в результате которой была оккупирована исконно историческая территория Азербайджана (Нагорный Карабах и прилегающие к нему 7 районов) (5, с. 61).

Исторические документы также подтверждают факт принадлежности Нагорного Карабаха Азербайджану:

1. Курекчайский договор 14 мая 1805 года (подписали: правитель Карабаха Ибрагим Халил хан и Российская империя. Ханство приняло покровительство России);

2. Гюлистанский договор от 12 октября 1813 года и Туркменчайский договор от 10 февраля 1828 года. Договора заключены между Россией и Ираном. Азербайджан с Карабахскими землями принял покровительство России;

3. «Договор о дружбе и братстве» 16 марта 1921 года между Турцией и Россией в Москве. Нахичевань и Карабах «оставались» в составе Советского Азербайджана;

4. 2 марта 1992 года на 46 сессии Генеральной Ассамблеи ООН Азербайджан со всеми регионами был принят в члены ООН;

5. Начиная с 1996 года, Генеральная Ассамблея ООН в Резолюции «О сотрудничестве ООН и ОБСЕ» подтверждает территориальную целостность Азербайджанской Республики (конфликт в Нагорном Карабахе и вокруг него);

6. На 59-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН в 2004 году в документ о сотрудничестве между ООН и ОБСЕ была включена поправка, подчеркивающая

принадлежность Нагорного Карабаха и других оккупированных территорий Азербайджанской Республике (8, с. 123, 124).

Известный автор И.Г.Чавчавдзе в своей книге «Армянские ученые и вопиющие камни» очень хорошо осветил ложь армянских учёных: «... Франсуа Ленорман, ...считающийся среди людей науки знатоком истории древнейших времен – авторитетный исследователь клинообразных надписей, в особенности ассиро-вавилонских. И вот именно те самые клинообразные надписи, ...тщательно исследованы этим знаменитым Ленорманом. Именно он и доказывает, что Армения есть географический, но отнюдь не этнографический термин и что это название в первый раз упоминается во времена Ахеменидов, именно в конце VII столетия до Р.Х. Тогда еще и помину не было об армянах, т.е. гайканцах, в тех местах, которые ассирийские, а равно местные клинообразные надписи называют собирательным именем страны «Найри», а впоследствии «Урарту»», а племя, жившее там, – урартийцами; гайканцы, гайосы (армяне) пришли в Урарту в VI ст. до Р.Х., клинообразные же надписи, повествующие об урартийцах, относятся к более раннему периоду, ибо самая поздняя надпись относится к IX веку до Р.Х.

Ясно, что клинообразные надписи, высеченные в IX в. до Р.Х., не могли повествовать о народе, появившемся позднее, спустя почти три века. «Камни вопиют», не правда ли, гг. армянские ученые, грамотеи! Вопить то вопиют, но «двери слуха вашего замкнуты вами для них» (14, с. 92, 93).

Интересно, не только русские, но и армяне сами ненавидят свою нацию, что доказывают слова известных людей:

Из справки прокурора Эчмиадзинского Синода армяно-григорианской церкви А. Френкеля, представленной им в 1907 году императору Российской Империи, в качестве прокурора он работал с 1892 года «...Корыстолюбие, интриги, клятвопреступления, продажность, низкопоклонство кажутся главными национальными особенностями этого племени ..., ибо у горожанина - армянина нет родины, которой он гордился бы, а только горькое сознание, что его народ уже 1300 лет - раб и всеми ненавидимый паразит».

Также, например, **армянскому поэту Егише Чаренцу принадлежат слова:** «В нас лицемерие появляется еще в утробе матери» или же **историк А. Аннинский в конце XIX века писал:** «В связи с тем, что не сохранилось ничего, что свидетельствовало бы о былой политической мощи и важности культуры древних армян, следует полагать, что они не обладали ни тем, ни другим. Видимо они всегда были малочисленным и диким племенем. Никогда не обладали полной политической независимостью. С этим и связана вопиющая бедность художественного творчества армян. Говорить же о науке вообще не приходится. Армяне за весь период своего существования не создали ничего самобытного» (15).

Итак, примечательным для нас являются слова самих же русских и армянских авторов о ничтожной политике армян, о целенаправленной и захватнической политике Российской империи, о переселении армян на исторические территории Азербайджана, для создания в будущем марионеточного армянского государства в качестве плацдарма для России.

На протяжении всей истории армянское правительство пытается создать «Великую Армению» от моря до моря, при этом, претендуя, на территории Азербайджана, Грузии, Турции. Армяне на пути достижения своей цели умело использует вымышленные факты о, якобы, совершённом армянском геноциде в Османской империи в 1915 году. Смешным являются бредовые идеи и гипотезы армянских лжеучёных о древности армянского народа, о богатой культуре и т.д. В годы сталинского режима также в Грузию (Джавахети) стали поселять армян. Сегодня армяне

хотят создать для себя политическую мощь, и здесь поэтому они требуют автономии для Джавахети (авт.).

Беспредельную наглость армян доказывают также следующие факты: в 1937 году в Голливуде был снят фильм по оперетте Узеира Гаджибейли «Аршин мал алан» без указания его фамилии, представленный американскому обществу как армянское произведение.

По этому поводу Р. Джапаридзе сказал: «До этой поры было известно, что человек может украсть у другого человека вещь, но нахально красть у всего народа его историю и присвоить её – неслыханное!» (6, с. 39).

В книге «Иреванское ханство. Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана» пишется: «29 мая 1918 года только провозглашённая Азербайджанская Демократическая Республика, не учтя волю своего народа, под давлением великих держав уступила армянам древний азербайджанский город Иреван с прилегающей к нему территорией с площадью примерно в 9,5 тыс. кв. км. На этой, подаренной армянам территории Северного Азербайджана, которая в прошлом принадлежала иреванскому ханству, и было создано армянское государство.

29 мая 1918 года! – дата, когда армянское государство впервые было создано в истории Южного Кавказа, на территории Северного Азербайджана. История свидетельствует, что до этого дня никогда на Южном Кавказе не существовало армянского государства» (4, с. 26).

Каким же образом армяне присваивали азербайджанские земли и пытались реализовать свою бредовую политику? Безусловно, всё это делалось благодаря фальсификации исторических документов, что является в порядке вещей для армянских властей (авт.).

В книге «Иреванское ханство. Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана» был пролит свет и на этот факт: «... купил, либо захватил, либо освободил, дав взятку, либо получил в качестве пожалования, или же завоевал силой» (4, с. 71). «В результате начавшихся в XVI веке сефевидо-османских войн значительная часть населения западных регионов Азербайджана, относящегося к шиитскому течению ислама, вынуждена была покинуть свою родину и по этой причине в данных областях Азербайджана уменьшилась численность азербайджанских тюрков. Пользуясь изменениями политической ситуации, армянская церковь, различными средствами (включая приношение всевозможных подарков и дачу взяток) завладела пустующими азербайджано-тюркскими селениями, добивалась расселения в этих местах армян» (4, с. 80).

В целом, представители дашнаков хотели захватить Карабах. Они считали, эту территорию исторической, неотъемлемой частью Армении без каких-либо обоснований и при этом возлагали свои надежды на британское командование (12, с. 451).

Уже в 1988 году открытым образом начинается Нагорно-Карабахский конфликт, в результате которого было оккупировано 20% исторических азербайджанских территорий. В XX веке, в период, когда мировое сообщество выступало за принцип соблюдения территориальной целостности суверенных государств, за защиту прав всех народов, brutальное армянское правительство начало незаконное наступление на территорию Нагорного Карабаха, зверски убивая невинных детей, женщин и стариков. Пиком всех событий вокруг Нагорного Карабаха становится геноцид в Ходжалы (авт.).

О страшных событиях в Ходжалы французский журналист Жан Жюне писал: «Мы были свидетелями трагедии в Ходжалы, видели сотни убитых людей – жен-

щин, детей, стариков и защитников Ходжалы. Мы, кружа на вертолёт над Ходжалы, фиксировали на камеру Ходжалы и его окрестности. Даже когда армяне обстреляли наш вертолёт, мы не прекратили все снимать на камеру. А зрелище это было страшное: мы все вспомнили зверства немецких фашистов, но армяне, как нам показалось, превзошли даже их, убивая даже пяти - и шестилетних детей...» (6, с. 271)

Об итогах армянской военной кампании в 1992 году американская «The Nation» писала: «Последней весной армяне нажились на политическом хаосе в Азербайджане, захватив военным путём Нагорный Карабах. После оккупации, за которым последовало установление Арменией семимильного коридора из Нагорного Карабаха через азербайджанскую территорию к своей границе, анклав был «очищен» (от азербайджанцев – авт.). Фактически все 50.000 азербайджанских жителей, составляющих 25% населения (Нагорно-Карабахского района Азербайджана – авт.), вынуждены были, добровольно или насильственно, бежать» (11).

Таким образом, Нагорный Карабах – это территориальный регион Азербайджана. Азербайджанская Республика как суверенное государство есть результат выражения воли и самоопределения всего азербайджанского народа (в том числе и этнических армян), проживающее на всей территории Азербайджанской Республики, а никак ни его части. Часть народа не может принимать решения, имеющие судьбоносное значение для всего народа.

Ещё в 1920 году в процессе рассмотрения спора между Швецией и Финляндией по поводу принадлежности Аландских островов, населённых в основном шведами, однако находящихся под юрисдикцией Финляндии, Комиссия докладчиков Лиги Наций пришла к выводу, что национальные меньшинства не должны рассматриваться в качестве субъекта «внешнего самоопределения». Комитет пришёл к выводу, что желание само по себе отделиться, выражаемое национальными группами, не даёт права к отделению. Право же на определение судьбы данной группы путём проведения плебисцита должно принадлежать непосредственно самому государству (т.е. Азербайджанской Республики) (1, с. 51).

В мае 2012 глава Форума армянских ассоциаций Европы (ФААЕ) Ашот Григорян сделал примечательный вывод: «Результат внешней политики Армении и Азербайджана свидетельствуют о постепенном поражении армянской стороны в карабахском вопросе» (5, с. 61). Также он в своём выступлении заявил: «Если армянская диаспора перестанет быть мощным фактором во внешней политике, Армения перестанет существовать» (5, с. 61).

В публикации латвийского портала «Neatkarigas Rita Avize» под заголовком «Армения – южнокавказская пленница, или как жить при сложных отношениях с соседями» говорится: «Армения – одна из стран Южного Кавказа, которая находится в очень сложной геополитической ситуации. Фактически государство существует в условиях блокады, вопрос только в том, в какой мере это результат собственной политики, и как скоро это можно исправить. Картина с соседними странами такова: полное отсутствие отношений и вражда с Азербайджаном из-за Нагорного Карабаха. Война между Арменией и Азербайджаном, которая началась из-за Нагорного Карабаха в начале 90-ых годов, полностью разрушила и отношения этих государств, и чисто человеческие контакты между двумя соседними народами». «У Армении полное отсутствие отношений с Турцией из-за «геноцида» армян в 1915 году. Нейтрально-дружественные отношения с Грузией, через порты которой осуществляются снабжение и торговые связи Армении, однако у Грузии плохие отношения с Россией, которая является стратегическим партнером Арме-

нии. У Армении нормальные отношения с Ираном, хотя на них влияют экономические санкции США и европейских стран против этого государства. У Армении с Россией нет общей границы, и в большой степени Россия использует сложную ситуацию Армении в регионе. У Армении нет своих ресурсов нефти, в связи с чем у нее большая экономическая зависимость от России, к тому же, российские войска согласно договору, осуществляют охрану армяно-турецкой границы, так как это также граница НАТО», – говорится в статье (13).

Заключение

Таким образом, бредовая идея для создания «Великой Армении» от моря до моря на чужой территории является главной линией во внешней политике агрессивной Армении.

Армяне – единственный народ в мире, который отрицает принцип патриотизма, придерживаясь выражения из комедии древнегреческого драматурга Аристофана «Плутус» - «ubi bene ibi patria». А народ, не имеющий чувств патриотизма способен на все жестокости и варварства, достаточно только вспомнить события 1905-1906 гг., геноцид азербайджанцев 1918 года, Нагорно-Карабахский конфликт, геноцид в Ходжалы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев Н. Международное право и Нагорно-Карабахский конфликт. М.: Вече, 2013, 176 с.
2. Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: Элм, 1990, 224 с.
3. Гарагюнлю С. Туркменчайский договор: неизвестные страницы. // İRS. Наследие. Heritage, 2012, №3 (57), с. 4-11
4. Иреванское ханство. Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана. Баку: Чашыюглу, 2010, 620 с.
5. Караваев А. Азербайджано-армянская разница потенциалов политики лоббирования в России // İRS, 2012, №4 (58), с. 54-61
6. Лекис А. Переселение народов на Кавказе XX в. Вильнюс: Standartu spaustuve, 2016, 327 с.
7. Нифталиев И. Геноцид азербайджанцев. Весной 1918 года в воспоминаниях большевиков // İrs. Наследие. Heritage, 2012, №2 (56), с. 40-45
8. Нуриева И. Безнаказанность армянских оккупантов – путь к новой агрессии // Tarix və onun problemləri, 2017, №3, с. 122-127.
9. Саламов Б. Карабах. Война идей. Тбилиси: Универсал, 2016, 257 с.
10. Халилов Х. Из этнической истории Азербайджана. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 1990, 384 с.
11. Dilip Hiro. The Question of Azerbaijan // The Nation, 1992, 14 September, p. 241.
12. Gasimli M. From «the Armenian issue» to «the Armenian genocide: in search of historical truth (1724-1920). Баку: N print studiya LLC, 2015, 492 p.
13. Армения-южнокавказская пленница ([https:// vesti.az/news](https://vesti.az/news))
14. И.Г.Чавчавадзе. Армянские ученые и вопиющие камни (<http://www.amsi.ge/istoria/somx/kamni.html>-)
15. Как армяне ненавидят свою нацию, или Устами знаменитых людей (<http://www.trend.az/life/interesting/1653280.html>-)
16. Алиева Л. Влияние армяно-мусульманского конфликта 1905-1906 г.г. на азербайджанских женщин // Вестник БГУ, №4, 2014, с. 52-59 (www.1905.az-)
17. Пашаев А. Армянские преступления. Геноцид, депортация, террор. (genocide.preslib.az-)

Xülasə

Günəl Əliyeva-Məmmədova

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranma tarixindən

Tarixi sənədlər bir daha Dağlıq Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu sübut edir. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ərazi bölgəsidir. Azərbaycan Respublikası suveren dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində yaşayan bütün Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etməsinin nəticəsidir.

Beləliklə, təcavüzkar Ermənistanın xarici siyasətində əsas xətt kimi başqa ölkələrin ərazilərində dənizdən dənizə "Böyük Ermənistan" yaratmaq üçün çılpaq bir fikir formalaşmışdır.

Tarixin bütün dövrlərində Ermənistan hökuməti Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisini onlara, yəni ermənilərə aid olduğunu iddia edirlər və bütün dünyaya bunu "sübut" etməyə çalışırlar ki, bu tarixi əraziləri ələ keçirsinlər.

Maraqlısı budur ki, ermənilər öz dövləti və ərazisi olmadan, rus imperiyası tərəfindən formal bir dövlət yaratdıqdan sonra (ermənilər öz paytaxtlarını Azərbaycanın tarixi ərazisi olan İrəvanda elan etdilər), bu ərazi Azərbaycan tərəfindən 99 il müddətinə 29 may 1918-ci ildə onlara verilmişdir, özləri üçün daha böyük nələrsə yaratmaq üçün səy göstərirdilər. Bu məqsədə çatmaq üçün artıq iki əsrdir ki, xalqımıza qarşı hər cür vəhşilikləri nümayiş etdirirlər.

Gülüstən müqaviləsinin imzalanmasından sonra (ilk rus-İran müharibəsinin sonunda) və ikinci rus-İran müharibəsinin sonunda Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından sonra Azərbaycan rəsmən iki hissəyə (Cənubi və Şimal) bölündükdə, Zaqafqaziyyə ermənilərin süni köçürülməsi prosesi başlayır ki, nəticə olaraq Azərbaycanda Ermənistan bölgəsi yaradılır.

Niyə bəs Azərbaycan? Nə üçün, bu köçəri qəbilənin nümayəndələri Azərbaycan torpaqlarında öz dövlətçiliyini yaratmağa çalışır?

Şübhəsiz ki, əlverişli geostrategiya və zəngin təbii sərvətlərin varlığı ilə yanaşı yalnız zəngin tarixə görə deyil, eyni zamanda, ermənilər dünyada yeganə millətdir ki, vətənpərvərlik prinsipini inkar edir və qədim yunan dramaturqu Aristofanesin "Plutus" komediyasından - "ubi bene ibi patria" ifadəsinə riayət edirlər. Bütövlükdə vətənpərvərlik hissi olmayan insanlar bütün qəddarlıq və vəhşilik qabiliyyətinə malikdirlər. Bütün bunları sübut etmək üçün 1905-1906-cı illərin hadisələrini, 1918-ci ildə azərbaycanlıların soyqırımını, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini, Xocalı soyqırımını xatırlamaq kifayətdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ, Xocalı, tarixi sənədlər

Summary

Gunel Aliyeva-Mammadova

From the history of the Upper-Karabakh problem

Historical documents once again prove the ownership of Nagorno-Karabakh to Azerbaijan. Nagorno-Karabakh is a territorial region of Azerbaijan. The Azerbaijan Republic as a sovereign state is the result of the expression of self-determination of the entire Azerbaijani people, living throughout the territory of the Azerbaijan Republic.

The main line in the foreign policy of aggressor Armenia is the crazy idea to create a "Great Armenia" from sea to sea on foreign territory.

The government of Armenia at all periods of history tried to capture the historical territories of Azerbaijan, "proving" to the whole world, allegedly belonging to the Nagorno-Karabakh territory of Armenia.

It is interesting that, without having statehood and its territory, the Armenians, after creating a puppet state (Irevan - (historical territory of Azerbaijan), in which the Armenians declared their capital, were transferred for temporary use by Azerbaijan for a period of 99 years May 29, 1918), by the Russian empire, concluded to create something more for themselves. For the sake of achieving its goal, for two centuries now, this nation has been doing all sorts of meanness against our people.

After the signing of the Gulistan Treaty after the first Russian-Iranian war, and also after the signing of the Turkmenchay Treaty after the second Russian-Iranian war, when Azerbaijan was officially divided into two parts (Southern and Northern), began the artificial relocation of Armenians in Transcaucasia and the creation of the Armenian region in Azerbaijan.

Why is Azerbaijan? Why, in the Azerbaijani territories, was this nomadic tribe of Armenians trying

to create their own statehood?

Surely, not only because of favorable geo-strategy and the presence of rich natural resources, as well as rich history, but also because the Armenians are the only people in the world who deny the principle of patriotism, adhering to the expression from the comedy of the ancient Greek playwright Aristophanes "Plutus" - "ubi bene ibi patria". In addition, the people who have no feelings of patriotism are capable of all cruelty and barbarism, it is enough only to recall the events of 1905-1906, the genocide of Azerbaijanis in 1918, the Upper-Karabakh conflict, the genocide in Khojaly.

Keywords: *Azerbaijan, Upper Karabakh, Khojaly, historical documents*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**AZƏRBAYCANDA ELECTRON HÖKUMƏT:
MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ**

Murtəza HƏSƏNOV*
Sevinc ƏLƏKBƏRZADƏ**

Açar sözlər: *informasiya cəmiyyəti, elektron hökumət, elektron hökumətin inkişaf indeksi, elektron imza*

Giriş

Qloballaşan cəmiyyətdə həyatımızı informasiya kommunikasiya texnologiyaları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu gün internet ilə bir çox əməliyyatlarınızı asanlıqla edə bilərsiniz. Əhəmiyyətli əməliyyatları bir neçə dəqiqə ərzində yerinə yetirmək mümkündür. İnformasiya və texnologiyanın inkişafı dövlət idarəçiliyində də öz əksini tapmış, elektron hökuməti yaratmışdır. Elektron hökumət dövlət və vətəndaşların birləşmə mexanizmi olub, daha səmərəli, açıq və vətəndaşlar üçün əlçatan fəaliyyətdir. Eyni zamanda dövlət orqanlarının da bir-biri ilə əlaqəli fəaliyyətini təmin edir. Elektron hökumət bütün dünya üçün yeni bir anlayışdır və hər gün daha da təkmilləşməkdə davam edir.

İnformasiya cəmiyyəti

XX əsrin sonlarında fərdi kompüterlərin ixtirası ilə sənaye cəmiyyəti informasiya cəmiyyəti ilə əvəz olundu. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması cəmiyyətin həyatında informasiya və biliyin rolunu artırdı.

İnformasiya cəmiyyəti məlumatların yaradılması, yayılması və manipulyasiya edilməsinin ən əhəmiyyətli iqtisadi və mədəni fəaliyyətə çevrildiyi bir müddətdir. Vətəndaşın, təşkilat və iş yerlərinin gündəlik həyatında informasiya intensivliyinin yüksək səviyyədə olduğu bu cəmiyyət fərdi, sosial, təhsil və biznes fəaliyyətlərində müəyyən texnologiyalardan istifadə edərək və məsafədən asılı olmayaraq yerlər arasında rəqəmsal məlumatı ötürmək, qəbul etmək və mübadilə etmək bacarığına malikdir. [16]

İnformasiya cəmiyyətinin meydana gəlməsi həyatın bütün sahələrində, eləcə də dövlət orqanlarında informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə olunmağa başladı. Bu işə daha səmərəli bir idarəetməyə gətirib çıxararaq yeni bir anlayış olan "elektron hökumət" in meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Elektron hökumət

Son illər dövlət idarəçiliyində, İKT-lərin tətbiqi nəticəsində dövlət-vətəndaş-müəssisə və işçilər arasındakı əlaqələr yeni bir vəziyyət aldı. Bu mənada, elektron hökumət, hər cür xidmət və öhdəlikləri "rəqəmsal mühitdə" qarşılıqlı, davamlı və təhlükəsiz olaraq həyata keçirmək deməkdir. [6, s. 24]

Elektron hökumət (və ya elektron hökumət) effektivliyi, şəffaflığı və vətəndaş iştirakını artırmaq məqsədi ilə hökumət funksiyaları və proseduralarına informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqidir.

* siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

e-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr

** magistrant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

e-mail: alekberzade.sevinc@gmail.com

Bu tərif elektron hökumətin yaxşı idarəetmənin inkişafında dəstək vasitəsi kimi İKT-lərdən necə istifadə etdiyini göstərir. Elektron hökumətin müvafiq tətbiqi hökumət vəzifələrində effektivliyin və səmərəliliyin daha yüksək səviyyədə olmasına, proseslərin və proseduraların təkmilləşdirilməsinə, ictimai xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına, qərarların qəbul edilməsi prosesində məlumatların istifadəsinin yaxşılaşdırılmasına və müxtəlif hökumət dairələri arasında kommunikasiya əlaqələrinin sürətləndirilməsinə səbəb olur.

Elektron hökumətin məqsədi hökumət və vətəndaşlar arasında yeni dinamik bir əlaqə yaratmaqdır. Buna vətəndaşlar üçün daha sadə və daha çox iştirakçı olacağı bir dövr yaratmaq aiddir. Bu cür yenilənmələrin katalizatoru İKT-lərdir. Son bir neçə il ərzində İKT-lərin istifadəsində əhəmiyyətli artım gündəlik proseduraları asanlaşdırmaq və daha səmərəli etməklə cəmiyyətin və iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif aspektlərinə böyük təsir göstərmişdir. [14]

Elektron hökumətin yaranması

Elektron hökumət termini ilk dəfə 1993-cü ildə ABŞ prezidenti Bill Klintonun və vitse prezident Al Gorenin həyata keçirdiyi islahatların nəticəsi olaraq yaranmışdır. Bu islahatların əsas məqsədi “daha az xərcə daha çox iş görmək” idi. [13]

Sözsüz ki, elektron hökumət terminin birdən-birə yaranmamışdır. Müasir vəziyyətə gələnə kimi müəyyən mərhələlərdən keçmişdir. Bu mərhələləri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

Birinci mərhələ: İnternetdən informasiya paylaşmaq məqsədi ilə istifadə olunması (1993-1998). Hökumət elektron xidmətlərin göstərilməsində tamamilə passiv idi. İnternetdən sadəcə informasiya paylaşmaq məqsədi ilə istifadə olunurdu.

İkinci mərhələ: Onlayn olaraq əməliyyatların həyata keçirilməsi və xidmətlərdən istifadə (1998-2001). 90-cı illərin sonunda dövlət orqanlarına aid saytlarda artıq müəyyən əməliyyatlar yerləşdirilməyə başlanmışdır. Doğum, ölüm və nigah şəhadətnaməsi üçün müraciət, ovçuluq və balıqçılıq lisenziyası əldə etmək, sürücülük vəsiqəsinin yenilənməsi, səsvermədə qeydiyyatdan keçmə, tibbi informasiya əldə etmək, vergi və sığortaların ödənməsi, eyni zamanda bu xidmətlərlə bağlı elektron sənədlərin əldə edilməsi də bu mərhələdə mümkün idi. [11, s. 6]

Üçüncü mərhələ: İntegrasiya (2001-...). 2001-ci ildən etibarən elektron hökumət xidmətləri daha məhsuldar və vahid şəkildə təklif edir. Rəqəmsal dövrdə artıq struktur bölmələr, dövlət orqanları, hətta dövlət və özəl sektor arasında daha çox əlaqə mövcuddur. Elektron hökumət bir hədəfə yönəlməlidir: Vətəndaşların problemlərinin həll edilməsi. [1, s. 8]

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Amerika Dövlət İdarəçiliyi Dərnəyi tərəfindən edilən bir tədqiqatda isə elektron hökumət mərhələləri beş yerə ayrılmışdır:

Birinci mərhələ: elektron hökumətin meydana gəlməsi. Bu dövrdə rəsmi Hökumət saytları ortaya çıxıb.

İkinci mərhələ: İnkişaf mərhələsi. Bu dövrdə dövlətə məxsus internet saytlarının sayı artır və dinamik bir hal alırdılar.

Üçüncü mərhələ: İnteraktiv mərhələ. İstifadəçilər dövlətə məxsus internet saytlarından bəzi formaları yükləyə və dövlət idarələri ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilirdi.

Dördüncü mərhələ: Əməliyyat mərhələsi. İstifadəçilər bəzi xidmətlərin ödənişlərini dövlət internet saytları vasitəsilə ödəyə bilirdilər.

Beşinci mərhələ: Son mərhələ isə fasiləsiz integrasiya və ya problemsiz olaraq dövlət idarələrinin internet saytları və burada təqdim olunan dövlət xidmətlərinin bir-birinə bağlanmasıdır. [1, s. 13]

Amerika Birləşmiş Ştatlarından sonra Kanadada, Avropa ölkələrində, eləcə də dünyanın bir çox ölkələrində elektron hökumət tətbiq edilir. Dünyanın bütün ölkələrində elektron hökumətin tətbiq məqsədləri eynidir. Elektron hökumətin məqsədləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Vaxta qənaət edilir.
- Az xərclə daha çox məhsuldarlıq əldə edilir.
- Vətəndaş məmnunluğu artır.
- İqtisadi inkişaf dəstəklənir.
- Həyat səviyyəsi artır.
- Fərdi iştirak artır.
- Kağızdan asılılıq və istifadə azalır.
- Vətəndaşlar onlara lazım olan məlumatları “bir nöqtədən” və doğru bir şəkildə əldə edir
- Elektron hökumət həm dövlət, həm də vətəndaşlar üçün qərar vermə üçün rahatlıq və sürətini təmin edəcəkdir
- Vətəndaşın istəyi ön plana çıxır
- Dövlət-vətəndaş əlaqəsi inkişaf edir və vətəndaşın dövlətə etimadı artır
- Korrupsiya və rüşvətخورluğu aradan qaldırır. [10, s. 2048]

Elektron hökumətin inkişaf indeksi

2003-cü ildən etibarən BMT elektron hökumətin inkişaf indeksini hesablayır. Elektron dövlət inkişaf indeksi, milli idarələrin dövlət xidmətlərində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarını istifadə etmə mövzusunda hazır olma və qabiliyyətlərini ölçən kompozit bir göstəricidir. Bu göstərici hesablanarkən aşağıdakı üç sub-indeksdən istifadə olunur:

➤ Onlayn xidmətlərin miqyası və keyfiyyəti sub-indeksi – BMT mütəxəssisləri tərəfindən ölkələrin milli veb saytını, milli mərkəzi portalı, e-xidmət və e-iştirak portallarını, həmçinin təhsil, məşğulluq, sosial xidmətlər, səhiyyə, maliyyə və ətraf mühitlə bağlı nazirliklərin veb-saytlarının qiymətləndirilməsi ilə formalaşdırılır.

➤ Telekommunikasiya infrastrukturunun inkişaf vəziyyəti sub-indeksi - 100 adambaşına düşən təxmini internet istifadəçisi sayı, sabit telefon xətti sayı, mobil abunə sayı, kablansız genişzolaqlı abunə sayı, sabit genişzolaqlı internet abunə sayından ibarətdir.

➤ İnsan resursları sub-indeksi - Yetkin ziyalı nisbətinin 1/3-i ilə ilk, orta və ali məktəbə qeydiyyat nisbəti, gözlənilən məktəbə qeydiyyat ili və orta hesabla məktəbə qeydiyyat ili komponentlərinin 1/9-i nəzərə alınaraq orta hesabla ilə əldə edilir.

Elektron hökumətin inkişaf indeksi 0-1 arası qiymət alır. 2003-cü ildən hesablanmağa başlanan göstərici 2005, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016 və son olaraq 2018-ci ildə hesablanmışdır. Göstərici BMT-yə üzv olan 193 ölkə üzrə hesablanır. 2018-ci ildə hesablanan göstəriciyə əsasən bu elektron hökumət sahəsində 10 lider ölkə aşağıdakılardır:

1. Danimarka – 0.92
2. Avstraliya – 0.91
3. Cənubi Koreya Respublikası – 0.9
4. Böyük Britaniya – 0.9
5. İsveç – 0.89
6. Finlandiya – 0.88
7. Sinqapur – 0.88
8. Yeni Zelandiya – 0.88
9. Fransa – 0.88
10. Yaponiya – 0.88. [15]

Azərbaycan üzrə bu göstərici 0.65 olaraq hesablanıb və 70-ci pillədədir.

Azərbaycanda elektron hökumət

Azərbaycanda elektron hökumət XXI əsrin ilk onilliklərində formalaşmağa başlamışdır. “Elektron Hökumət” - müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dövlət qurumları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün vətəndaşlara, hüquqi və fiziki şəxslərə, xarici vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə informasiya və elektron xidmətlərin göstərilməsinə şərait yaradır. [18]

Azərbaycan Respublikasında elektron hökumətin formalaşmasının əsasını ümum-milli lider Heydər Əliyevin 17 fevral 2003-cü il sərəncamı ilə hazırlanmış "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyası (2003-2012-ci illər)" qoydu. [3]

2003-2012-ci illəri əhatə edən Milli Strategiya çərçivəsində elektron hökumətin hüquqi bazası yaradılmışdır. Ölkə prezidenti İlham Əliyev 21 oktyabr 2005-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” [4] və 11 avqust 2010-cu ildə “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın (Elektron Azərbaycan)” [5], təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamlarını imzalayıb.

9 mart 2004-cü il “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu elektron imzanın və elektron sənədin istifadəsinin, onların elektron sənəd dövrüyyəsində tətbiqinin təşkilati, hüquqi əsaslarını və əlaqədar subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir, aralarında yaranan münasibətləri tənzimləyir. [8] Bu qanunun nəticəsində fəaliyyət göstərən Sertifikat Xidmətləri Mərkəzi əhalinin müxtəlif təbəqələrinə, yəni adi vətəndaşlara, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərə, həmçinin dövlət qulluqçularına xidmət göstərir. Elektron imza xidmətlərini operativ şəkildə təmin etmək məqsədilə Bakı şəhərinin əsas mərkəzi poçt şöbələri və filiallarında, həmçinin ölkənin regionlarındakı poçt şöbələrində Qeydiyyat Mərkəzləri təşkil olunmuşdur.

Vətəndaşlara operativ şəkildə elektron imza xidmətlərini təşkil etmək, həmçinin onları maraqlandıran sualları cavablandırmaq məqsədilə Mərkəzin mütəxəssisləri tərəfindən www.e-imza.az saytı hazırlanmışdır. [19]

“Asan İmza” (Mobil ID) elektron xidmətlərə daxil olan və rəqəmsal imzalar edən zaman kimliyinizi təsdiqləmək üçün sizin mobil identifikasiyanızdır. “Asan İmza” (Mobil ID) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən əl imzası ilə bərabər hüquqi qüvvəyə malikdir. “Asan İmza” (Mobil ID) vasitəsilə vergi, gömrük, maliyyə, təhsil və bir çox digər sahələrdə müxtəlif xidmətlərdən istifadə etmək mümkündür. Belə ki, elektron vergi bəyannamələrinin təqdimi, gömrükdə malların və nəqliyyat vasitələrinin bəyan edilməsi, əmək müqavilələrinə dair bildirişlərin elektron qeydiyyatı, ali təhsil müəssisələrinə qəbulun onlayn qeydiyyatı, internet və mobil bankçılıq kimi vacib elektron xidmətlər “Asan İmza” vasitəsilə icra edilir,

“Asan İmza” (Mobil ID) mütəmadi olaraq müxtəlif beynəlxalq konfrans və sərgilərdə “Made in Azerbaijan” brendi altında təqdim olunur. “Asan İmza” texnologiyasının üstünlüyü smart kartın oxunması üçün əlavə qurğuların və proqram təminatının istifadəsinə ehtiyacın olmamasıdır. Xidmətin istifadəsi üçün autentifikasiya və elektron imza rəqəmsal açarlarının saxlanıldığı SIM karta əsaslanan mobil telefonun mövcudluğu kifayətdir. [20]

23 may 2011-ci ildə Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı modern və çevik idarəetmənin təmin edilməsi, dövlət orqanlarının və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən yaradılan publik hüquqi şəxslərin fəaliyyətində şəffaflığın

artırılması və korrupsiyaya şərait yaradan halların aradan qaldırılması üçün əhaliyə elektron xidmətlərin göstərilməsi üçün zəruri bir hüquqi sənəddir. [7]

Elektron hökumətin formalaşdırılmasında mühüm addımlardan biri də “ASAN xidmət” mərkəzlərinin yaradılması oldu. ASAN xidmət Mərkəzləri xidmətlərin vahid və əlaqələndirilmiş formada həyata keçirilməsini təmin edən, operativlik, şəffaflıq, nəzakətlik, məsuliyyət və rahatlıq prinsipləri əsasında qurulan dövlət qulluqçularının fəaliyyətində əhaliyə münasibətdə vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi istiqamətində yeni yanaşmanın formalaşdırılmasına xidmət edən, ölkədə dövlət qulluqçusu-vətəndaş münasibətlərinin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçən qurumdur. [17]

Hazırda ASAN xidmətin 5-i Bakıda olmaqla, Sumqayıt, Gəncə, Bərdə, Sabirabad, Qəbələ, Masallı, Quba, Mingəçevir, İmişli və Şəki mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

Prezident İlham Əliyevin 2013-cü ili ölkəmizdə “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili” elan etməsi bu sahədə qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmişdir. Eyni zamanda “Azərbaycan Respublikasında 2013-cü ilin “İnformasiya-kommunikasiya Texnologiyaları ili” elan edilməsi ilə bağlı “Tədbirlər Planı” təsdiq olunmuşdur. Həmin plan təşkilati tədbirlər, normativ hüquqi baza və idarəetməni təkmilləşdirilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları potensialının gücləndirilməsi, informasiya cəmiyyəti və insan potensialının inkişafı məsələlərini əhatə edirdi. [2]

Bütün bu tədbirlər həyata keçirilərkən ayrı-ayrı veb-saytlar fəaliyyət göstərsə də vahid bir sistemə ehtiyac yaranırdı. “Elektron hökumət” portalı (e-gov.az) 2012-ci ilin aprel ayında fəaliyyətə başlamışdır. Portal vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarını daha münasib şəkildə təşkili üçün “bir pəncərə” prinsipi əsasında təşkil edilmişdir. Portal dövlət orqanlarının göstərdikləri elektron xidmətləri kompleks şəkildə özündə cəmləşdirir.

Portalın fəaliyyəti aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

➤ modulluq və miqyaslılıq – ciddi dəyişikliklər edilmədən portalın proqram texniki komponentlərinin inkişaf etdirilməsi imkanının olması;

➤ sərbəstlik - portalın tərkibinin və fəaliyyətinin ona qoşulmuş informasiya sistemlərində və ehtiyatlarında aparılan təşkilati, inzibati, texniki və digər dəyişikliklərdən asılı olmaması;

➤ sistemlilik – dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin göstərilməsi məqsədi ilə mövcud olan və ya yeni yaradılan informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının qarşılıqlı əlaqələrinin və uzlaşmasının təmin edilməsi;

➤ təhlükəsizlik – sertifikatlaşdırılmış proqram təminatından və proqram-texniki vasitələrdən istifadə edilməsi, məlumatlarla, o cümlədən fərdi məlumatlarla bağlı informasiya mübadiləsi zamanı qanunun tələblərinə riayət edilməsi, təşkilati, texniki, texnoloji tədbirlər həyata keçirməklə informasiyanın mühafizəsinin təmin edilməsi;

➤ istifadə asanlıığı - informasiya ehtiyatlarına bir dəfə daxil edilmiş məlumatlardan “bir pəncərə” prinsipi əsasında çoxsaylı istifadənin təmin edilməsi;

➤ səmərəlilik - informasiya mübadiləsinin real vaxt rejimində həyata keçirilməsi, qarşılıqlı əlaqələrin optimallaşdırılması və bununla bağlı vaxt itkisinin və maliyyə məsrəfinin azaldılması;

➤ şəffaflıq – sistem daxilindəki fəaliyyətin şəffaflığının və hesabatlılığının təmin edilməsi, həyata keçirilən proseduraların və onların nəticələrinin izlənilməsi üçün şəraitin yaradılması. [9]

Portalda elektron xidmətlər, sahələr, ən çox istifadə edilən, yeni xidmətlər kimi bölmələr var ki, bunlarda vətəndaşların portaldan istifadəsini asanlaşdırır. Xidmətlərə elektron arayışlar, elektron ödənişlər, qeydiyyatsız xidmətlər, xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi, həyat hadisələri, bank və sığorta xidmətləri, yerli icra hakimiyyətləri, müraciətlər

aiddir. Hazırda portalda 450 xidmət mövcuddur ki, bunlardan 8-i yeni xidmətdir.

Portalın istifadəçiləri tərəfindən verilən sualların operativ cavablandırılması, portalda baş verən yeniliklərlə bağlı vətəndaşların məlumatlandırılması məqsədi ilə Məlumat Hesablama Mərkəzi tərəfindən facebook, twitter və youtube sosial şəbəkələrində portalın müvafiq səhifələri yaradılmışdır, həmçinin portalın fəaliyyəti və inkişafı barədə analitik və statistik məlumatları özündə əks etdirən aylıq bülletenlər çap olunur. [12]

Nəticə

İnformasiya cəmiyyətinin əhatə etdiyi müasir dövrdə dövlət-cəmiyyət münasibətlərin ön plandadır. Bu məsələnin həllində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilərək yaradılan və dövlət idarəçiliyinin yeni forması olan elektron hökumət mühüm rol oynayır. Yarandığı dövrdən etibarən bir neçə mərhələdən keçmiş və müasir vəziyyətini almışdır. Son illərdə müxtəlif dövlət qurumları elektron hökumət layihələri həyata keçirirlər və bu sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə olunmuşdur. “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyası (2003-2012)” ölkəmizdə elektron hökumətin əsasını qoymuşdur. Milli Strategiya çərçivəsində müxtəlif qanun layihələri hazırlanmışdır, dövlət orqanlarında elektron xidmətlər göstərilməyə başlanmışdır. 2012-ci ildən fəaliyyətə başlayan elektron hökumət portalı bütün dövlət xidmətlərini bir elektron məkanda cəmləmiş, vətəndaş məmnunluğuna səbəb olmuşdur. Hazırda portalda 450 xidmət növü fəaliyyət göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akçakaya M.-Devlet Anlayışı ve Türk Kamu Yönetiminde E-Devlet Uygulamaları”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Yıl 2017, Sayı 3, Kış (Ocak-Haziran), 24 s.
2. “Azərbaycan Respublikasında 2013-cü ilin “İnformasiya-kommunikasiya Texnologiyaları ili” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı”nın təsdiq olunması Haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2013.
3. "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2003.
4. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2005
5. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın (Elektron Azərbaycan), 2010.
6. Çelikkol Ö. Kamu Yönetiminde E-Devlet Yapılanması Ve Türkiye İçin E-Devlet Model Önerisi, Yüksek Lisans Tezi,Süleyman Demirel Üniversitesi, 2008.
7. Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2011.
8. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2004.
9. “Elektron hökumət” portalı haqqında Əsasnamə, 2013.
10. Həsənov M. Azərbaycan kamu yönetimində yeniden yapılanma kapsamında e-devlet uygulamaları, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Y.2017, C.22, Kayfor15 Özel Sayısı, s.2045-2053
11. Leigh Andrew, Atkinson Robert D., *Breaking Down Bureaucratic Barriers: The Next Phase of Digital Government*, Progressive Institute, Technology and New Economy Project ,2001
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Elektron_h%C3%B6kum%C9%99t_portal%C4%B1
13. <https://govinfo.library.unt.edu/npr/library/papers/bkgrd/brief.html>

14. <http://portal.oas.org/Portal/Sector/SAP/DepartamentoparalaGesti%C3%B3nP%C3%BAblicaEfectiva/NPA/SobreProgramadeeGobierno/tabid/811/Default.aspx>
15. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2018>
16. <https://whatis.techtarget.com/definition/Information-Society>
17. <http://www.asan.gov.az/az/about>
18. <https://www.e-gov.az/az/content/read/2>
19. <https://www.e-gov.az/az/content/read/5>
20. <https://www.e-gov.az/az/content/read/217>

Summary

*Murtaza Hasanov
Sevinc Alakbarzada*

E-government in Azerbaijan: The Current Status and International Experience

The development of science and technology has shown itself in all areas of life, as well as in governance, and has led to the formation of an electronic government. For the first time, in the late 20th century the e-government was created in the USA, but was created a little bit late in Azerbaijan. Despite this, e-government has rapidly developed in Azerbaijan. As a result, Azerbaijan was 70th among 193 countries in the e-government development index which calculated by the United Nations in two years and the last one published in 2018. Electronic government in Azerbaijan is based on international experience. Two state programs, decrees and national strategy which involve years between 2003-2012 for the development of e-government have been signed in our country. 2013 year was declared the "Year of Information and Communication Technologies" in Azerbaijan, and a plan was prepared during the same year. That year was of great importance for the development of e-government in our country. For e-government development, such projects as "ASAN Service", e-government portal, electronic signature, and easy signature have been implemented.

Azerbaijani brand ASAN Service is based on principles of transparency, efficiency, ensuring civil dignity. At present, there are 15 ASAN service centers in our republic. At the same time, Mobile ASAN is available so that the citizen can get services at home or at work with paying additional money.

The e-government portal (e-gov.az) is an only digital environment that is based on the principle of "one window" and collect the services of state bodies. There are currently 450 service types available on the e-government portal since 2012.

An electronic signature is an application to protect the information during a document turnover and to show who owns the document. Electronic signatures are used by individuals and legal entities, including civil servants.

"Easy Signature" is a mobile subtext that uses digital signatures to use electronic services. An easy signature in the international arena is presented as the brand of Azerbaijan.

Ключевые слова: информационное общество, электронное правительство, индекс развития электронного правительства, электронная подпись.

Резюме

*Муртаза Гасанов
Севиндж Алекберзadə*

В Азербайджане электронного правительства: нынешняя ситуация и международный опыт

Развитие науки и технологии проявило себя во всех сферах жизни, а также в управлении, и привело к формированию электронного правительства. Впервые электронное правительство появилось в США в конце 20-го века и немного позже в Азербайджане. Несмотря на это, электронное правительство в Азербайджане быстро развивалось. В результате Азербайджан занимает 70-е место из 193 стран по индексу развития электронного правительства, рассчитанному ООН за два года, и последней, опубликованной в 2018 году. Электронное правительство в Азербайджане основано на

международном опыте. Национальная стратегия, две государственные программы и другие указы и распоряжения были подписаны в 2003-2012 годах для развития электронного правительства в нашей стране. 2013 год был объявлен в Азербайджане «Годом информационно-коммуникационных технологий», и в течение того же года был подготовлен план действий. Этот год имел большое значение для развития электронного правительства в нашей стране. Для развития электронного правительства были реализованы такие проекты, как «ASAN xidmət», портал электронного правительства, электронная подпись и легкая подпись.

Азербайджанский бренд «ASAN xidmət», основан на принципах прозрачности, эффективности, обеспечения гражданского достоинства.

В настоящее время в нашей республике действуют 15 сервисных центров «ASAN xidmət». В то же время «ASAN xidmət» доступен, так что гражданин может оплачивать дополнительные услуги дома или на работе.

Портал электронного правительства (e-gov.az) представляет собой единую цифровую среду, основанную на принципе «единого окна». С 2012 года по настоящее время на портале электронного правительства доступно 450 видов услуг.

Электронная подпись – это приложение для защиты безопасности данных во время документооборота и для того, чтобы показать, кому принадлежит документ. Электронные подписи используются физическими и юридическими лицами, в том числе государственными служащими.

“Asan İmza” – это мобильная подстрока, которая использует цифровые подписи для использования электронных услуг. “Asan İmza” на международной арене представлена как бренд Азербайджана.

Keywords: *Information society, e-government, e-government development index, electronic signature.*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94; 902

ARXELOGİYA ELMİ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ BİR MƏNBƏ KİMİ

Sahib VƏLİYEV*

Açar sözlər: *mənəviyyat, mədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlər, ideologiya, tarix, arxeologiya*

Giriş

Arxeoloji abidələr və qədim əşyalar əsas arxeoloji mənbələr olub, tarixi proseslərin araşdırılmasında mühüm rol oynayır və tarixin digər tədqiqat obyektlərindən, o cümlədən yazılı mənbələrdən öz spesifikliyi ilə fərqlənir.

İlk ibtidai insanların meydana gəlməsi, inkişaf etməsi və formalaşması tarixinin öyrənilməsi arxeologiya elminin ən əsas vəzifələrindən biridir. Arxeologiya elmi insanlığın uzaq keçmişini maddi mədəniyyət qalıqları vasitəsilə öyrənir.

Azərbaycanın qədim mədəniyyətləri ilə bir qədər ətraflı tanış etmək və bu mədəniyyətlər haqqında bütöv təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Azərbaycanın qədim abidələri Azərbaycan xalqının qədim dövrdən bu ərazidə yaşadığını sübut edən ən tutarlı maddi dəlillərdir.

Arxeoloji və antropoloji araşdırmalar təsdiq edir ki, min illər bundan əvvəl Azərbaycanda yaşayan kuti, lullubi, turukki, kassi, su, naxçı, subar, skif və digər tayfalar Azərbaycan xalqının ulu əcdadları olmuşlar. Onların maddi və mənəvi dəyərləri bu gün də Azərbaycan xalqı içərisində yaşamaqda davam edir.

Azərbaycanda olan rus və alman mənşəli həvəskar araşdırıcılar qazıntılar aparmışlar. Onların əldə etdiyi zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycanın arxeoloji abidələrinə və qədim mədəniyyətinə marağın artmasına səbəb olmuşdur.

Arxeoloji abidələrin tədqiqi Azərbaycanın həm yazıya qədər olan tarixini, həm də yazının meydana çıxmasından sonrakı tarixini öyrənmək üçün əvəzedilməz dəlillər vermişdir.

Burada Azərbaycanın ən mühüm abidələri haqqında məlumat verilmiş, arxeoloji mədəniyyətlərin tarixləndirilməsi və etnik mənsubiyyəti ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunulmuşdur. Azərbaycanın qədim mədəniyyətləri haqqında bütöv təsəvvür əldə edilmiş, burada qeyd olunanlar Azərbaycan arxeologiyasının problemlərini göz önünə qoymağa imkan verir.

Azərbaycan arxeoloqlarının uzun illər ərzində apardıqları tədqiqatlar nəticəsində ölkəmizin dünyada ən qədim insan məskənlərindən, erkən sivilizasiya mərkəzlərindən biri olması maddi faktlarla sübuta yetirilmişdir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda qədim insanlar hələ iki milyon il əvvəl məskunlaşmışdır. Erkən əkinçilik mədəniyyətlərinə aid yaşayış məskənləri, tunc dövrünün yaşayış yerləri, şəhər tipli abidələri, yüzlərlə qəbirləri, antik və orta əsrlərə aid şəhərlər və s. çoxsaylı abidələr qazılıb tədqiq edilmişdir. Aparılan araşdırmalar Azərbaycanın qədim dövr tarixinin bir sıra qaranlıq səhifələrinə işıq salmış və bu elmi nailiyyətlər vətənimizin tarixinin yazılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən maddi faktların aşkara çıxarılması ilə nəticələnmişdir. Respublikanın bütün bölgələrində aparılan etnoqrafik tədqiqatlarla əhalinin məişəti, adət-ənənələri, maddi və mənəvi mədəniyyəti öyrənilmişdir

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: s.valiyev70@gmail.com

Azərbaycanın, demək olar ki, bütün rayon və şəhərlərində irimiqyaslı arxeoloji qazıntılar aparılmış, xalqımızın tarixinə dair zəngin və tutarlı elmi məlumatlar əldə edilmişdir.

Xalqımızın etnoqrafiyasının, adət-ənənələrini, maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi və təbliği müasir dövrümüzün başlıca tələblərindən biridir. Bunu nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Azərbaycan etnoqrafiya muzeyinin yaradılması haqqında” (11 iyul 2008) sərəncam imzalamışdır. Bakı şəhəri yaxınlığında yaradılması nəzərdə tutulan bu muzeyin materiallarla təmin edilməsi qeyd edilmişdir. (9, s. 32-33)

Arxeologiya elmi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində bir mənbə kimi

Bu gün XXI əsrin əvvəllərində tariximizin, arxeoloji tədqiqatların, arxeoloji qazıntıların və mədəniyyətimizin, bunun kimi də təfəkkür prosesinin inkişaf problemlərini anlamaq çox vacib məsələlərdən biridir. Müasir tarixi tapıntıların xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, bizim cəmiyyətin inkişafında müasir tədqiqatın, arxeoloji qazıntının, tapılmış mədəniyyət nümunələrinin tarixi rolunu və əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu baxımdan XX əsr Azərbaycan tarixi, arxeologiyası və mədəniyyəti xüsusilə səmərəli və zəngin bir dövr olmuşdur. Məhz XX əsr, əsasən də, arxeologiya elminin inkişafı, arxeoloji tədqiqatlar və arxeoloji qazıntıların sürətli inkişaf tarixi kimi yadda qalmaqdadır. Bu dövrdə ölkəmizdə bir çox arxeoloji tədqiqatlardan və qazıntılardan əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin, bunun kimi də yaşayış məskənlərinin, qalaların, qalaçaların, qüllələrin, qəsrlərin, qəbirlərin, yeraltı və yerüstü yaşayış düşərgələrinin sürətlə artımı, yeni yaşayış məntəqələrinin, ictimai mərkəzlərin, sənaye sahələrinin, nəqliyyat vasitələrinin tapılması haqqında yeni-yeni fikirlər söylənilir, şifahi və yazılı mənbələr əldə olunur. (7, s. 348)

Azərbaycan Respublikasında daha böyük radikal dəyişikliklər 1991-ci il və sonrakı illərdə baş vermişdir. Bu ölkənin müstəqillik, azadlıq və suverenlik əldə etməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu ölkənin bütün regionlarını əhatə edən genişmiqyaslı aparılan arxeoloji qazıntılar hər kəsin diqqətini cəlb edərək yeni mənbələrin üzə çıxması ilə keçmiş tariximiz haqqında yeni məlumatlar verməyə səbəb olmuşdur. 1920-2015-ci illərdə arxeoloji tədqiqatların, axtarışların və qazıntıların müasir tarixi şübhəsiz ki, diqqətli tədqiqatlar tələb etməkdədir. Həm də burada yaşayış dövrü üçün maddi rifah halının öyrənilməsini, maddi və mədəni ehtiyacların təmini üçün imkanların tarixi tiplərin formalaşmasını öyrənməyə əsas verir. Bundan başqa, həmin zamanlar üçün aparılan tədqiqatlar, axtarışlar və qazıntılar maddi mühitinin yaranmasını, mühüm və mürəkkəb məsələlərin ziddiyyətlərinin aradan qalxmasına əsas verir. Onu da qeyd edə bilərik ki, müasir arxeoloji tədqiqatlar və qazıntılardan əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri və qalıqları birbaşa olaraq yeni cəmiyyətin ilkin sosial, iqtisadi şərtlərini, onun yaşayış mühitinin qarşılıqlı fəaliyyəti və uyğun inkişaf sistemi formasında yaradılması ilə bağlıdır desək yanlışdıq. (6, s. 292)

Bu gün ölkəmizdə baş verən istər arxeoloji tədqiqatları, istər arxeoloji axtarışları, istərsə də sosial-iqtisadi dəyişiklikləri ölkəmizin tarixi inkişafının, onun keçmiş tarixinin ən dərin qatlarının, bu gün milli müstəqillik və suverenlik əldə etməsini və Azərbaycan xalqının milli dəyərlərinin bərpası və inkişafının nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasının şəhər və kəndlərində arxeoloji tədqiqatların, axtarışların və qazıntıların əhəmiyyətli dərəcədə araşdırılması günün tələbləri səviyyəsinə cavab verən amillərdən biridir və arxeoloji qazıntıların aparılmasına və yeni-yeni maddi və mədəni, bunun kimi də maddi mədəniyyət qalıqlarının tapılmasına imkan verir.

Müasir zamanda tarixin və arxeoloji tədqiqatın bunun kimi də arxeofaktların meydana çıxması informasiya mübarizəsi nəzəriyyəsinin mahiyyətinin, strukturunun, tədqiqat obyektinin mənşəyinin müxtəlif elmi kollektivlər və bəzi alimlər tərəfindən birmənalı

izah olunmaması bu nəzəriyyənin təşəkkülündə obyektiv çətinliklərə rəvac vermişdir. Bir qayda olaraq, bu məsələnin tədqiqində arxeologiya elminin formalaşması və inkişaf etməsi arxeoloji abidələrin tədqiqi Azərbaycanın həm yazıya qədər olan tarixini, həm də yazının meydana çıxmasından sonrakı tarixini öyrənmək üçün əvəzedilməz dəlillər vermişdir. Burada əldə olunan zəngin maddi mədəniyyət nümunələri Azərbaycan arxeoloji abidələrinə və qədim mədəniyyətinə marağın artmasına səbəb olmuşdur və əsas yanaşma üstünlük təşkil edir.

Bəşəriyyət yer üzünə gəldiyi andan təbiət qüvvələrinə davam gətirib, onlarla həmahəng şəkildə mövcud olması üçün belə bir özünəməxsus dinamik mexanizm yaratmışdır ki, onun da hərəkəti ardıcıl və daimi xarakter almışdır. İlk ictimai-iqtisadi formasiyanın yaranması ilə meydana gəlmiş bu özünəməxsus mexanizm cəmiyyətin arxeoloji tədqiqatlarının biridir.

Burada aparılmış arxeoloji faktlar onu göstərir ki, cəmiyyətin unikallığı ondadır ki, onsuz kainat deyilən bir məkanda sivil formada insan həyatının bərqərar olması mümkün deyil. Arxeofaktlara söykənərək onu da qeyd edə bilərik ki, insanların bir-biri ilə və təbiətlə ünsiyyətdə kortəbii proseslərin qarşısının alınması danılmaz faktır.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlardan və arxeoloji qazıntılardan məlum olduğu kimi, mövcud olan hər şey, o cümlədən də nitq forma və məzmunu malikdir. Nitqin məzmunu biliklərdən, forması isə həmin biliklərin mövcudluq üsulunu, ifadə formalarını, onların dil-nitq vahidlərini, yəni söz, cümlə və onların birləşməsindən ibarət olmasını arxeoloji tapıntılar nəticəsində aşkar edilməsini də bu yerdə qeyd edə bilərik.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlara əsaslanıb desək, mövcud reallıqlar baxımından xalqımızın milli mentalitetin dəyərləndirməyə çalışsaq, görürük ki, tariximizin keşməkeşliyi, torpağımızın ta qədimdən bir sərvət mənbəyi kimi yaxın və uzaq dövlətlərin, fəthlərin maraq obyektı olması bu sahədə də öz dərin izlərini buraxmışdır. Mentalitetimizə zərərli, ərəb-fars işğalı, moңqol əsarəti, xanlıqlara parçalanma, ara müharibələri və s. öz təsirlərini göstərmişdir. Nəticədə, həyat tərzimizdə, məişətimizdə həm Avestadan gələn xüsusiyyətlər (hər şeydən əvvəl xeyirxahlıq), həm İslam ünsürləri, həm də dayanıqlı ümumi türk ünsürləri özünü göstərmişdir.

Milli mentalitetimizdə özünə möhkəm yer tutmuş və onun xarakterizə edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik, cəmiyyətimizin müasirləşməsi, tempinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən aşağıdakı arxetipləri fərqləndirmək istərdim:

“Böyük-kiçik arxetipi” Azərbaycan mədəniyyətində nəsillərin varisliyi əsasən “Böyük-kiçik” arxetipinə söykənir desək, yanlışdır. Bu bənzərsiz arxetip Azərbaycan mentalitetinin mənəvi tərəfinin təməl daşlarından biridir və arxeofaktlarda öz əksini tapdığı kimi əxlaqi imperativlərlə seçilir. (2, s. 24-25)

Azərbaycan tarixinə yazılmış bəzi əsərlərdə bu qərarın düzgün olduğunu söyləyən arxeoloqlar da var idi. Tarixi mənbələr coğrafi və paleogeoloji ədəbiyyatlardan məlum olurdu ki, Azərbaycanın ərazisi ən qədim zamanlardan ibtidai insanların məskunlaşması üçün olduqca əlverişli və təbii coğrafi şəraitə malikdir. Daş dövrünün görkəmli tədqiqatçısı Sergey Nikolayeviç Zamyatinin 1950-ci illərin əvvəllərində yazırdı ki, Azərbaycan ərazisində Binəqədi yaxınlığında tapılmış fauna qalıqları bu ərazidə IV dövrdə ibtidai insanların yaşaması üçün təbii coğrafi şəraitin olmasını göstərir. (4)

Qeyd etmək lazımdır ki, 1920-1930-cu illərdə Sovet İttifaqında formalaşmağa başlamış dövlətin daxili siyasi proseslərinin təhlili və tədqiqi həm də arxeologiya elminin formalaşmasına da mühüm təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsi olaraq 1923-cü ildə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü cəmiyyətinin, 1924-cü ildə isə Azərbaycan arxeoloji komitəsinin təşkil olunmasının və milli arxeoloq kadrlarının yetişdirilməsində mühüm rol oynamışdır. 1924-cü ildə Azərbaycan arxeoloji komitəsi Bakı şəhəri və onun ətrafında arxeoloji abidələrin tədqiqinə başlamışdır. (5, s. 9-11)

Bu yerdə onu da qeyd edə bilərəm ki, hazırda mövcud olan qədim tikililər, qədim memarlıq üslubları və qədim memarlıq əsərləri arxeoloji tədqiqatlar və qazıntılar zamanı əldə olunam maddi-mədəniyyət nümunələri barədə məlumatları özündə əks etdirməyi bacarır. (5, s. 12-13)

Azərbaycan arxeologiyasının qədim və zəngin ənənələrə malik olması milli-mənəvi dəyərlərimizlə, axtarışlar və qazıntılar zamanı əldə olunan maddi tapıntılarla ölçülməsi tariximizin yaddaşdır. Tariximizin yaratdığı daş salnamələr – şəhərlər, körpülər, abidələr, qalaçalar, qalalar, qüllələr, qəsrlər, qədim yaşayış yerləri, açıq, qapalı və qazma tipli yaşayış düşərgələri xalqımızın keçmiş tarixini, mənəvi zənginliyini əks etdirməklə yanaşı, dünya mədəniyyəti tarixinin parlaq sahələrini təşkil edirlər. Tarix boyu söylənilən fikirlərdəki arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan maddi və mənəvi dəyərlərimizin parlaq təzahürlərindən olan maddi mədəniyyət qalıqları və nümunələri uzun müddət Yaxın Şərqi ölkələrinin adət-ənənəsinə güclü təsir göstərmişdir. (4, s. 164-165)

Azərbaycanda və ümumi Qafqazda Neolit dövründə mədəni-tarixi dövrün ümumi təsəvvürünü yaratmaq üçün tədqiqatlar aparılmaqdadır. Elə bu yerdə onu da qeyd edə bilərəm ki, yaşayış məskənlərinin və onların mədəniyyətinin ümumi elmi inteqrasiyası ilə qədim tarixə malik olması aydınlaşdırılır. Burada istehsal təsərrüfatını yaradan Qafqaz ocağının rolu və əsl yeri ilə bağlı olan ümumi və xüsusi suallar hələ də dəqiq olmadığı müəyyən olur. (7)

Arxeoloji tədqiqatlar, axtarışlar və aparılmış qazıntılara əsaslanıb onu da qeyd edə bilərəm ki, Qafqazda və xüsusən də Azərbaycanda zəngin flora və faunaya ən qədim zamanlardan rast gəlmək olur. (4)

Bir sıra qədim tarixə malik olan və qədim zamanı özündə əks etdirən abidələrin mədəni-texnoloji münasibət məsələləri hələ kifayət qədər həll edilmədiyi, yaxın zamanlarda aparılmış arxeoloji araşdırmalar və qazıntılar da bu söylədiklərimizə əsas verir.

Qədim yaşayış məskənlərində Yaxın Şərqi oturaq əkinçilik tayfaları arasında fəal əlaqələr və maddi tarixi münasibətlərin qurulduğu məqamı da bu yerdə misal kimi göstərə bilərəm.

Bu yerdə onu da qeyd edə bilərəm ki, Azərbaycanın ən qədim yaşayış düşərgələrindən biridir. Bu yerdə qədim tarixə malik olan Qobustan yaşayış düşərgəsindəki maddi-mədəniyyətimizin və mənəvi dəyərlərimizin tariximizdə oynadığı rolu da xüsusi qeyd edə bilərəm.

Qədim Azərbaycan yaşayış düşərgələrindən tapılan bir çox maddi-mədəniyyət nümunələri və qalıqları – bəzək əşyaları, silah növlərinin formaları, məişətdə istifadə olunan əşyalar, yer şümləmə üçün tapılmış kobud şəkildə olan alətlər maddi mədəniyyətin təzahürü kimi hələ də müəyyən tapıntıların üstünün açılmamasının və üzə çıxarılmasını düşünməyə əsas verir və elmi sübutlar tariximizin nə qədər qədim olduğunu dürüst şəkildə izah edə bilmir. Arxeoloji axtarışlar, tədqiqatlar və arxeoloji qazıntılar aparılan yerlərdən tapılan maddi sübutlar və mənəvi dəyərlər bunu deməyə imkan verir. Lakin, əldə olunan arxeoloji faktlara söykənərək tariximizin hansı dönmədən yarandığını və neçə min il yaşı olduğunu bilmək üçün torpağımızın araşdırılmasının bu gün də ziddiyyətli məsələlərə yönəldiyini vurğulasaq, yanılmazdır. (8, s. 24-25)

Nəticə

1990-cı illərin ikinci yarısından aparılan tədqiqatlarda istiqamətin güclənməsi, tarixi hadisələrin tədqiqində düzgün münasibətin dərin elmi münasibətlə əvəz edilməsi müşahidə olunurdu. Bu dövrdə əsas diqqət məhz sovet sisteminin formalaşması, işləmə mexanizmləri, nailiyyətləri və uğursuzluqların təhlilinə yönəlirdi. Bu baxımdan da həmin dövrdə arxeofaktların meydana çıxması əsas mənbə yaratmış olurdu. Milli arxeoloqların

və tarixçilərimizin əldə etdikləri zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycan arxeoloji abidələrinə və qədim mədəniyyətinə marağın artmasına səbəb olurdu. Tədqiqatçıların sosial-mədəni inkişafı insanın həyat fəaliyyəti, həyat tərzi, davranışı, mənəvi və ahəngdar inkişafı ilə əlaqədar olmaqla sosial inkişafın tərkib elementi kimi spesifik dəyişikliklərlə müşayiət olunan bir proses olub cəmiyyət və dövlət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun tənzimlənməsi məqsəduyğun fəaliyyət dairəsinə aid olduğunu göstərirdi. Bu baxımdan dövlət öz imkanları daxilində müasir dövrdə mövcud Azərbaycan gerçəkliyini və Azərbaycanın qədim dövr tarixini, bu ərazidə baş verən mədəni tarixin prosesləri öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərməklə bərabər mühüm tapşırıqların verilməsini diqqət mərkəzində saxlamaqla bərabər həm də qərarlar və qanunlar imzalanırdı. Bu yerdə onu da qeyd etsək, yerinə düşərdi ki, dünyada elə bir məkan, cəmiyyət, ailə və insan yoxdur ki, onun gündəlik həyatında tarixi hadisələrin və arxeoloji tədqiqatların təsiri olmasın. (7, s. 348)

Azərbaycan Respublikasının ərazilərində aparılmış istər arxeoloji tədqiqat, istərsə arxeoloji qazıntılar və yaxud əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri birbaşa olaraq yeni cəmiyyətin ilkin sosial-iqtisadi şərtləri, onun yaşayış mühitinin qarşılıqlı fəaliyyət və uyğun inkişaf sistemi formasında yaradılması və bağlılığını da qeyd edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova G.H, Hacıyeva S.X. Qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan memarlığı. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2013, 272 s.
2. Mənsurov M.M. Ceyrançölündə ilk paleolit tapıntıları // “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası” jurnalı, 2007, № 1, 17-23 s.
3. Rüstəmov Ç.N. Qobustan dünyası. Bakı: Azərənşr, 1994, 176 s.
4. Şükürov.K.K. Türükmənçay (tarixi xronika). Bakı: Çəşoğlu, 2006, 188 s.
5. Novruzova B.S. Sosial-mədəni sferanın maliyyələşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri adlı məqaləsi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, III buraxılış, Bakı: “Mütərcim” TM NPM mətbəəsi, 2006, 274 s.
6. Nağıyev N.H., Hüseynov F.M. Azərbaycan Respublikasının müasir dövr memarlıq tarixi. V cild. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2013, 352 s.
7. Səmədov E.Ş. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında iqtisadi münasibətlərin transformasiyası və sosial-iqtisadi inkişafın ilkin mərhələsi adlı məqaləsi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, III buraxılış, Bakı: “Mütərcim” TM NPM mətbəəsi, 2006, 279 s.
8. Məmmədova Ş.R. 1920-30-cu illərin siyasi tarixi müasir Rusiya tarixşünaslığında adlı məqaləsi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, III buraxılış, Bakı: “Mütərcim” TM NPM mətbəəsi, 2006, 267 s.
9. Kərimov Ə.S. Azərbaycan milli mentaliteti və müasirlik adlı məqaləsi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, III buraxılış, Bakı: “Mütərcim” TM NPM mətbəəsi, 2006, 262 s.
10. Kərimov V.İ. Azərbaycanın qədim məskənləri. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2013, 292 s.
11. Əsgərov V.G. İnformasiya mübarizəsinin müasir vasitələri: informasiya silahı // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, III buraxılış, Bakı: “Mütərcim” TM NPM mətbəəsi, 2006, 252 s.
12. Cəbiyev Q. Azərbaycan arxeologiyası: uğurlar, problemlər, vəzifələr // Xalq qəzeti, 2018, 5 oktyabr.

Резюме

Сахиб Велиев

Археология является одним из источников в изучении истории Азербайджана

Археологических и антропологических исследований подтверждают, что тысячи лет назад, проживающих в Азербайджане, трукки, касси, вода, нахчы, субар, скиф и другие племена находились древние предки азербайджанского народа, луллуби, кути. Азербайджанский народ и сегодня продолжают жить среди их материальных и духовных ценностей.

Исторические и этнографические материалы, собранные на основе традиций и обычаев, культуры, древние формы правления, семейные взаимоотношения и так далее изучается и экспедиции на основе источник.

Археологические памятники материальной культуры, исторические богатства, дает основание говорить о том, что азербайджанский народ стал одним из самых передовых в области культуры народов, появившаяся с древних времен до сегодняшнего дня. Археологии, истории нашей независимости, нашей духовности и культуры, как развитие сферы науки, подготовку на научной основе идеологии азербайджанства сегодня оказывает свое отражение в жизни.

В археологических раскопках много литературных произведений по современным археологическим исследованиям, проблемам исследований и разработок. Кроме того, я хотел бы отметить, что их авторы в 1920-2018 годах увидели развитие современных археологических раскопок, археологических исследований и археологических раскопок в Азербайджане, изучение и развитие науки археологии. и способствует его особенностям. Следует отметить, что систематические научные исследования проводятся параллельно с расширением этого опыта, ориентируясь на формирование науки археологии и ее исторических корней.

В результате поисков и исследований мы можем отметить, что обнаружение материальных и культурных моделей, эволюция творчества в эту эпоху и богатые материалы об особенностях планирования археологических раскопок.

Сложные материалистические образцы нашего исторического прошлого, которые сохранили национальные атрибуты нашего прошлого и пути долгосрочного развития и социальной формы, национально-нравственные ценности, которые их отражают, и мировую. Наша миссия была одной из актуальных проблем нашего общества. Играет важную роль в археологических раскопках, археологических исследованиях и явлениях археологии азербайджанской археологии в формировании материальной культуры, ее развитии.

Ключевые слова: *духовность, культурой, национально-духовными ценностями идеология, истории и археологии.*

Summary

Sahib Veliyev

Archeology is One of the Sources in the Study of the History of Azerbaijan

Archaeological and anthropological studies suggest that living in Azerbaijan lullubi, turukki tribes were the ancestors of the Azerbaijani people, scythians, kassi, water, and other thousands of years ago, kuti, naхçı, subars. Their material and spiritual values of the people of Azerbaijan and today continues to live in.

Ethnographic materials collected on the basis of traditions, material and moral culture, former forms of ruling, family relations, etc study of historical sources and ekspedisyalər.

From ancient times until today suggests that Azerbaijan was one of the leading nations in the field of culture, cultural resources and historical archaeological sites, which came. Archaeology and history of our independence, the development of our culture and our spiritual life is reflected in the field of science, scientific basis to prepare the ideology of azerbaijanism.

There are many literary works on modern archaeological research, research and development problems in archeological excavations. In addition, I would like to point out that their authors in the years 1920-2018 saw the development of modern archeological excavations, archeological researches and archaeolog-

ical excavations in Azerbaijan, studying and developing the archeology science and contributes to its features. It should be noted that systematic scientific researches are carried out in parallel with the expansion of this experience, focusing on the formation of archeology science and its historical roots.

As a result of searches and researches, we can point out that discovering material and cultural patterns, evolution of creativity in this era, and rich materials on archeological excavations planning features.

The sophisticated materialist samples of our historical past that preserved the national attributes of our past and the way of the long-term development and the social form, the national-moral values that reflect them, and the world- Our mission has been one of the topical issues of our society. Plays an important role in the archeological excavations, archaeological researches and occurrences of the archeology of the Azerbaijani archeology in the formation of material culture, its development. There are many literary works on modern archaeological research, research and development problems in archeological excavations. In addition, I would like to point out that their authors in the years 1920-2018 saw the development of modern archeological excavations, archeological researches and archaeological excavations in Azerbaijan, studying and developing the archeology science and contributes to its features. It should be noted that systematic scientific researches are carried out in parallel with the expansion of this experience, focusing on the formation of archeology science and its historical roots.

As a result of searches and researches, we can point out that discovering material and cultural patterns, evolution of creativity in this era, and rich materials on archeological excavations planning features.

The sophisticated materialist samples of our historical past that preserved the national attributes of our past and the way of the long-term development and the social form, the national-moral values that reflect them, and the world- Our mission has been one of the topical issues of our society. Plays an important role in the archeological excavations, archaeological researches and occurrences of the archeology of the Azerbaijani archeology in the formation of material culture, its development.

Key words: *Our morality, our culture, our national values, history and archaeology ideology*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

YUGOSLAVYA'DA MATRUŞKA DEVLETLER VE İRREDANTİST FATALİZM

Girayalp KARAKUŞ*

Anahtar Kelimeler: *Yuqoslaviya, Tito, Kardelj, Xorvatiya, Sloveniya*

Giriş

Yugoslavya İkinci Dünya Savaşından sonra farklı etnik, kültürel ve dinsel farklı grupların bir arada yaşamaya çalıştığı, dünyada iki kutuplu düzen var iken iki kutuptan da benzer özellikler taşıyan politik ve ekonomik uygulamaların uygulandığı bir ülke olarak tarih sahnesinde yer almıştır. Tito liderliğinde işleyen Yugoslavya sistemi, Tito'nun ölümünden sonra kontrolsüz milliyetçiliklerden dolayı uzun süre varlığını devam ettirememiştir. 1991 yılında Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Yugoslavya'da kanlı savaşlar yaşanmıştır. Bu parçalanma tarihsel arka planı olmasının yanında bölgesel gelişmişlik farklılıklarının dağılma sürecine büyük etkisi olmuştur. Yugoslavya tarih sahnesine karışırken büyük güçlerin güç gösterisinin yaşandığı bir hedef tahtası olmuştur. Yugoslavya'da yaşayan etnik farklılıkların tarihsel düşmanlığı büyük güçler tarafından kullanılmış ve tarihte unutulmaz katliamların yaşandığı mesele haline dönüşmüştür. Hiç yıkılmamak üzere insanların mutlu ve huzur içinde yaşamaları için kurulan bu ülke ortadan kalkarken AB büyümeye devam etmiştir. Yugoslavya'dan kopan ülkeler şimdi AB çatısı altında birleşirken, dünyadaki süper güçler bu ülkenin yaşamını sürdürmesini hiçbir zaman istememiştir.

Ulusal Sorunda Yugoslav Modeli ve Öncüleri

Bugün Yugoslavya'daki bunalımın bir iç savaşa dönüşmesine yol açan ulusçuluğun yükselişinin nedenlerini anlayabilmek için, bu ülkedeki sosyalist önderlerin ulusal sorunu çözmeye ilişkin olarak oluşturdukları modeli incelemek gerekecektir. Bunun için önce, 1945'te Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'ni kuran kadronun geçmişte izlediği ve kendisini yeni kurulan devletteki uygulamalarla gösteren ideolojik ve kuramsal çizgiye değinilecektir. Bu noktada, özellikle Yugoslav Komünist Partisi'nin ulusal sorun konusundaki tutumu daha sonraki yansımaları nedeniyle önem taşımaktadır.

Öncü Yugoslav sosyalistler Avusturyalı sosyal demokratlar Otto Bauer ve Karl Renner'in etkisi altındadır. Bu görüştekiler Sırp, Hırvat ve Slovenlerin ayrı birer ulus değil de tek bir bayrak altında birlikte yaşamayı savunuyorlardı. Sırp öncü sosyalistler 1918'de Sırp-Hırvat ve Sloven Krallığının kurulmasını proleterya devriminin bir aşaması olarak gördükleri için bu oluşumu alkışlamıştı. (9, s. 19) Bu olaydan kısa bir süre sonra Sırp, Hırvat ve Sloven sosyal demokratları birleşip Yugoslav Sosyalist İşçi Partisini kurmuş ve bu üç ulusun aynı kabileden geldiğini belirtmişlerdir. Sırpların egemenliğindeki yönetim Hırvatları ve Slovenleri aynı ulustan geldiğini belirtirken sosyalistler de bu görüşten yana tavır takınmışlardır. Bu görüş daha sonra İkinci Yugoslav devletinin de temel prensibi halini almıştır. Ancak 1921'de parti yasadışı ilan edilirken yönetimin Sırp milliyetçisi politikaları sosyalistlerin tavır değişikliğine yol açmıştır. Bu dönemde Komünist partinin başındaki Sima Markoviç sosyalizmin ulusları tek bir halka haline getireceğini savunurken federalizmi reddetmiş yerine kültürel özerklik olgusunu getirmiştir. (16, s. 242)

* Dr, TC, Tarih Doktoru,
e-mail: girayalp71@gmail.com

1900'lerin başında Avusturya sosyal demokratları ve sosyalistler arasında ulusal sorun bağlamında görüş farklılıkları bulunmaktaydı. Otto Bauer'in "Ulusal Sorun ve Sosyal Demokrasi" eserine karşılık Lenin ve Stalin'in direktifiyle "Marksizm ve Ulusal Sorun" başlıklı çalışma yayınlandı. Bauer ulusçuluğun psikolojik etkisine vurgu yaparken, Stalin toprak, dil ve iktisadi yaşam birliğini savunan görüşe karşı çıkmıştır. (13, s. 16-19) Lenin ve Stalin ulusçuluğun oluşmasında ekonomik olguların önemli olduğunu savunurken, Otto Bauer Avusturya-Macaristan birliğinin bozulmamasından yana tavır almıştır ve yalnızca kültürel özerkliğin yeterli olabileceğini belirtmiştir. (8, s. 75-76) Stalin ve Lenin'de en çok bu görüşe karşı çıkmıştır. Her ikisi de Rosa Luxemburg'un karşı çıkmasına rağmen ulusların kendi kaderini tayin hakkı olduğunu savunuyordu. Tabi daha sonra özellikle Stalin'in fikirleri değişecektir.

Teorik düzeyde bu tartışmalar yaşanırken Bolşevikler Yugoslav sosyalistlerinin konumunu sürekli olarak eleştirmişler ve Bolşeviklerin hâkimiyetinde olan Komintern'den Yugoslav sosyalistleri dışlanmıştır. Fakat 1923 yılında Yugoslav Komünist Partisi'nde sol kanatın partide iktidarı ele almasıyla bu durum değişikliğe uğramıştır. (7, s. 42-43) İkinci aşamada 1926 Kongresinde YKP'si ulusal sorun meselesinde tamamen Marksist-Leninist çizgiyi benimserken, gönüllü katılım ve ulusların kendi kaderini tayin hakkını kabul etmiştir.

Özellikle faşizmin yükselmesi ve 1929 yılında Yugoslavya'da krallığın ilan edilmesiyle YKP'nin ulusal soruna bakış açısında değişiklik yaşanmış ve ayrılma hakkının varlığını kabul etmemeye başlamışlardır. Zira çok fazla ulusun yaşadığı coğrafyada farklı devletlerin kurulması sosyalist hareketin gücünün kırılmasına yol açacaktı. Yugoslav sosyalistler çok fazla devletin kurulmasına karşı çıkarken birleşik bir anti-faşist cephenin oluşturulmasını savunmuşlardır. Onlara göre asıl sorun ulusların ayrılması değil, yükselen Faşizme ve Nazizm'e karşı durabilmektir.

1937'de Yugoslav Komünist Partisi'nin başına Tito'nun geçmesiyle Hırvatlar ve Slovenlere kendi partilerini kurmasına izin verildi. Bu durum coğrafyada ulusçuluk akımlarının sertleşmesine yol açtı. Hırvatlar Komünist partiye bağlı kalmayarak Belgrad yönetimiyle uzlaşırken, ilk defa parti içinde anlaşmazlıklar su üstüne çıkmıştır. (11, s. 125)

1941'de Alman, İtalyan ve Bulgar faşist güçlerinin Yugoslavya'yı işgal etmesiyle Tito önderliğindeki Partizanlar hem Almanlarla ve İtalyanlarla hem de Mihayloviç önderliğindeki şövenist güçlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu durum Tito'nun ve komünist destekçilerinin ulusal sorun konusunda fikir değişikliğine yol açtı. Onlara göre Yugoslav halklarının kendi kaderlerini belirleme hakkı vardı. Tito bu düşüncelerini Proleter dergisinde açıkça belirtmiştir. (14, s. 36-41)

Savaş koşullarının dayatmasıyla yazılan bu eserde genellikle Yugoslavya'nın ulusal sorununa değinilmiş ve herkesi kucaklayan bir üslup kullanılmıştır. Tito bu eserde eski yönetimin Sırplaştırma politikasına karşı çıkarken aynı zamanda Parti'nin eski sekreteri Markoviç'ide aynı sebepten dolayı eleştirmiştir. Tito ezilen halklardan bahsederken Makedonlar, Karadağlılar, Arnavutlar ve Boşnakları da bu halklara dahil ediyordu. Böylece bu azınlıklar ulusal kurtuluş mücadelesine destek verdiği takdirde ulusal sorunun da çözümüne katkıda bulunacaktı. Aynı yazıda bu çözümün Marks'ın, Engels'in ve Lenin'in yolundan gidilerek aşılabileceği anlatılıyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslav Komünist Partisi Avusturyalı Sosyal Demokratların izinden giderek tek bir Yugoslav kimliği oluşturmaya çalışmıştır. Ancak daha sonra Tito ulusal sorun bağlamında Lenin ve Stalin'in yolundan girmiş fakat 1950'lerde yeniden eski bakış açısına geri dönmüştür. Fakat yine de YKP bir ilki gerçekleştirmiş ve ilk olarak Makedonları sonrada Boşnakları ayrı ulus olarak kabul etmiştir.

İki dünya savaşı arasında özellikle 1929'dan sonra mevcut iktidar tarafından büyük bir Sırplaştırma politikası izlenmeye başlandı. Hırvatlar ve Slovenler tek bir Yugoslav

kimliği etrafında birleştirilmiş ülkenin adı da Yugoslavya olarak değiştirilmiştir. Bu durum diğer azınlıklar tarafından da tepkiyle karşılanmış ve büyük Balkan Savaşı çıkana dek de Sırlara güvensizlik ve nefret duygusu diğer uluslarda varolagelmiştir. Fakat Tito diğer ulusları da kapsayan enternasyonal görüşleriyle diğer ulusları yanına çekebilmeyle başarabilmiştir.

Faşist İtalya ve Nazizist Almanya'nın işgalinden Sovyetlerin yardımı olmadan kurulan Yugoslavya'da Partizanlar büyük bir prestije sahipti. Ancak bu birliktelik büyük acılar üzerine kurulmuştu. Çetnikler, Ustaşaları katledirken, Hırvat Ustaşalar'da Sırları katletmişti. Federal yapı ise 1946 Anayasası ile kurulmuştu.

Yugoslavya ulusal dağılım ve ekonomik gelişmişlik bakımından tam bir karmaşa içindeydi ve iktidarı ele geçiren Partizanlar bu soruna kesin çözüm vaadi ile gelmişti. Bu çözüm ise tamamen Marksist-Leninist çizginin Yugoslav versiyonu idi. Tito'nun arkadaşı ve partinin ideoloğu Kardelj ulusçuluğun tamamen burjuva düşüncesi olduğunu ve sosyalizme geçildiğinde bölgesel ekonomik farklılıkların giderilmesiyle ulusçuluğun da son bulacağını ifade etmiştir. (2, s. 398)

Yugoslavya'da özellikle Kardelj ulusal sorun ile ilgili kafa yormuş ve Yugoslavya'da onun kuramlarına değer atfedilmiştir. Bu yüzden onun düşüncelerine değinmek elzemdir.

Ulusal soruna ilişkin görüşlerini Kardelj, 1939'da kaleme aldığı "Slovenya'da Ulusal Sorunun Gelişimi" adındaki kitabında değinmiştir. (5, s. 122) 1960'daki yeni baskıda Kardelj ulusal soruna Stalinist çizgide yaklaştığını belirtmiştir. Kardelj'e göre, Stalin ulusal soruna yaklaşımda Marksist düşünceyi sistematize etmekten öteye gidememiştir ve Stalin'in en büyük katlısını işçi hareketleriyle ulusal kurtuluş mücadeleleri arasındaki kurduğu bağlantıdır.

Stalin'e göre ulusu ayakta tutan olgu ekonomik gerekliliğin bir yansımasıdır. Oysa asıl önemli olan şet tarihsel olgudur. Kardelj'e göre Stalin, belli sosyo-ekonomik yapılarla ulus arasındaki bağlantıyı görememiştir.

Kardelj'in asıl merak ettiği soru ulusların tarihin belli aşamasında neden ortaya çıktıkları ve tarihsel süreçte neden önemli rol aldıklarıdır. Ona göre, uluslar sosyo-ekonomik bir olgudur ve emeğin bölüşümünden ortaya çıkmıştır. Kardelj ulusların kapitalizm aşamasında daha iyi koşullarda yaşama gereksiniminden doğduğunu aynı zamanda bu olgunun tarihsel ilerlemenin bir safhası olduğunu belirtmiştir.

Sosyalizm ve ulusçuluk konusunda yetkin bir araştırmacı olan Horace Davis, Kardelj'in, ulusçuluğun hem kapitalizm hem de sosyalizm de varolmasını emeğin toplumsal bölüşümüyle açıklamaya çalıştığını ifade etmiştir. (3, s. 204-207) Kardelj'e göre kapitalizm çağında insanların dil ve kültürel birliktelik bağlamında birbirleriyle birlikte yaşamak zorunda olduğunu söylemektedir.

Kardelj'in Stalin'den farklı olarak kapitalizm döneminde de sosyalizm döneminde de ulusal varlığın olacağı yönünde saptama yapmıştır. Ona göre, ulusçuluk emeğin toplumsal bölümünün adilane dağıtıldığı dönemde ortadan kalkacaktır.

Kardelj Stalin'in etkisiyle yazdığı kitabının son baskısını onu eleştirerek bitirmektedir. Onun ulusal soruna kuramsal bir katkı sağlamak iddiasıyla ortaya attığı "emeğin toplumsal bölüşümü" kavramı ile kastettiği, üretimin toplumsal dağılımı ise, bu sorun Yugoslavya'da hiçbir zaman çözülememiştir. Zaten teorisyenlerin birçoğu Yugoslavya'daki bu durumdan şikayetçidir. Açıklığa kavuşmayan bir başka sorun da Kardelj'in ulusal sorundan bahsederken Yugoslav ulusundan mı yoksa tek tek farklı uluslardan mı bahsettiğidir. Kimi yazar Kardelj'in tek tek ayrı uluslardan bahsettiğini yazarken kimi de Yugoslav ulusundan bahsettiğini yazmıştır. Bu mesele ise hala tartışmalı bir konu olmuştur.

Yugoslavya'daki Model

1946 Anayasası ile kurulan federasyonda 6 cumhuriyet ve Sırbistan'a bağlı bir özerk

bölge (Macarların bulunduğu Voyvodina) Üç bir özerk toprak (Arnavutların bulunduğu Kosova) oluşturuldu. Bu Anayasanın birinci maddesinde Yugoslavya'nın "ayrılma hakkı da dahil, kendini belirleme hakkı temelinde, iradelerini bir arada yaşama şeklinde belirtmiş olan eşit halklar topluluğu" olduğu ifade edilmektedir. (1, s. 167) Yugoslav modeline göre, uluslar kendi kaderlerini tayin hakkını Yugoslavya'ya bağlı kalarak göstermiştir fakat bu konu daha sonra çok tartışmalı hale gelmiştir. Partizanlara göre; azınlıklar İkinci Dünya Savaşı'nda kendileriyle birlikte savaştıkları için Yugoslav devletinde yer alacağını kabul etmiş bulunmaktaydı. Dolayısıyla azınlıkların kendi devletini kurma hayalleri doğruyu ifade etmiyordu.

Birçok yazar ise 1946 Anayasasının Sovyetlerden esinlenerek yapıldığını iddia ediyordu. 1948'de Sovyetlerle yaşanan anlaşmazlık ve Yugoslavya'nın Kominform'dan atılmasına değin Yugoslavya'da merkezietçi ve Sovyet yanlısı politikalar üretilmişti. Bu olaylar neticesinde Sovyetler tarafından gelebilecek bir işgal tehdidi Yugoslavya'nın iç ve dış politikasına yansımıştır. Buna yönelik ilk belirtiler 1953'teki Anayasa değişikliğinde kendini belli etmiştir. Bu değişikliğe göre ulusların kendi kaderini belirlemede sınırlamalar olmuş ve cumhuriyetin yetkileri arttırılmıştır. Özellikle ekonomi alanında federal devletlerin yetkileri cumhuriyete kaydırılmıştır. Daha önce Sovyet ideologların düşüncelerinden yola çıkarak yönetilen Yugoslavya, Kardelj ve Cilas gibi Yugoslav ideologların düşüncelerine değeri vermeye başlamıştır. Bu da Sovyet modeli katı merkezietçi yapının sorgulanmasına sebep olmuştur ve Yugoslavya'da kendine özgür Yugoslav sosyalizmi kuruldu. (4, s. 50-58) Cumhuriyetler kendi kaderini tayin hakkını kaybederken, geniş ölçekli haklar elde ediyordu.

Merkezietçilikten ve bürokrasiden uzaklaşmanın yanında bu dönemde Yugoslav ulusu oluşturma çabaları da yaşanmıştı. Ancak cumhuriyetler arasında en büyük kopukluk eğitim alanında yaşanmıştır. Özellikle ders kitaplarında her ulus kendi tarihini millietçi bir yaklaşımla ele alıyordu. Her bölge birbirinden soyutlanmış bulunmaktaydı. Bu durumda Yugoslav bir üst kimliğin oluşturulma çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Ek olarak millietçi tepkiler özellikle Hırvatlardan geliyordu. Bir grup akademisyen bir bildiri yayınlarak Sırpça ve Hırvatçanın ayrı diller olduğunu seslendiriyordu.

1950'ler gibi erken zamanda pek çok parti üyesi millietçi eğilimler taşıdığı için eleştirilere maruz kalıyordu. 1950'lerin sonundan itibaren bölgeler arasındaki ekonomik gelişmişlik farklılıkları ve cumhuriyetin ekonomik bölüşüm konusundaki adaletsiz yaklaşımı ulusal tepkilerin artmasına sebep olmuştur. 1953'teki değişime rağmen Sırlar ve Hırvatlar dışındaki ulusların tepkisiyle 1963 Anayasası hazırlandı. Bu anayasaya göre az gelişmiş yerlere daha fazla yardım yapılması öngörülüyordu. Yugoslav yöneticiler bütün aksaklıkları tespit etmesine rağmen ulus sorununa bir türlü çözüm bulamamıştır. 1963 Anayasasıyla ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkı tekrar tanındı. Ancak yine de Komünist Partilerin yetkileri arttırıldı.

Girişilen yeni atılımlara ve özyönetim gibi uygulamalara rağmen öngörülen başarı sağlanamamış ve yeni bir yorumlama olan "pazar sosyalizmine" geçiş sağlanmıştır. Pazar sosyalizmine geçişte kısmi liberalleşme ve küçük işletmelerin kurulmasına izin verilirken, bu uygulamanın getirdiği özgürlüklerle ulusalcı eğilimlerde artış yaşanmıştır.

1965 reformlarının getirilerinden biri de gizli polis şefi Sırp Rankoviç'in tasfiyesi olmuştur. Ödün vermez bir enternasyonalist olan Tito ulusalcı akımların destek verdiği Rankoviç'i tasfiye etmesiyle Sırların gururu kırıldı. Zira Tito'nun Hırvat olması ile onu dengeleyecek bir kişi olan Rankoviç'in tasfiye edilmesi Sırp ulusçularının hareket kabiliyetini sınırlandırmıştır. Rankoviç'in tasfiyesinden sonra, merkezietçisizlik giderek artmaya başladı. Artık Yugoslav Komünistler Birliği de, cumhuriyetlerdeki partilere daha fazla yetkiler tanımaya başladı. Dahası, 1964'teki Parti kongresi kararları uyarınca cumhuriyet kongrelerinin Merkezi YKB kongresine önceliği kabul edilmişti.

1967 Anayasa değişikliğiyle birlikte merkeziyetsizleşme konusunda önemli adımlar atıldı. Bu değişikliğe göre cumhuriyetlere yasama yetkisi ve yatırım yapma hakkı veriliyordu. Bu yaklaşım aslında Yugoslav ulusu oluşturma sırasında yaşanan olumsuz izlenimleri silme amacı taşıyor olabilir. Önemli bir nokta da merkezi yetkilerin hem yönetim hem de parti düzeyinde azaltılmasıdır. Yugoslav bürokratlar ulusal sorunda Leninist modeli benimserken, uluslara haklar vererek bu meseleyi çözümlenmeyi düşünüyorlardı. Ancak Yugoslavya'daki tüm uluslara geniş yetkiler verilmesi ülkenin gerçek sahibi olduğunu düşünen Sırp'ları rahatsız ediyordu. Merkezi yönetimde yetkileri arttıracak her harekete ise Hırvatlar tarafından tepki görüyordu.

Ekonomik reformlar sonucunda içerde yabancı sermayeye dayalı işletmelerin kurulmasına dayanamayan küçük işletmeler tek tek kapanırken, bunun oluşturduğu işsizlik ve 1968 öğrenci olayları ile de birleşince Yugoslav yöneticiler sıkıntıya düştü. Öğrenci olaylarını ezen Hırvatistan Partisi, bu olaylardan Rankoviç'i sorumlu tuttu.

Yugoslav Komünist Birliği artan ulusçuluk eğilimlerinden dolayı bir komisyon kurmuş ve kapsamlı bir de rapor hazırlatmıştı. Bu komisyon raporunda artan ulusçuluk hareketlerini destekleyen KGB olduğu iddia edilmiştir.

Merkezi hükümetin yetkilerinin azaltılması ve yetkilerin cumhuriyetlere aktarılması 1971 Anayasa değişikliğinde de devam etmiştir. Yugoslavya'daki her ideolojik ve politik değişimin arkasında olan Kardelj durumu şöyle açıklıyor: *"Bir defa hızla gelişmekte olan bir ülke için anayasalar kısa sürede varolan duruma ayak uyduramaz hale geliyorlar. Bunun yanında, merkeziyetsizleşme, devletin gücünün azaltılması, ekonomide reformlara gidilmesi gibi uygulamalar aşamalı olarak gerçekleşmektedir. Bu yoldaki çabalar 1963 Anayasasıyla başlamış ve 1965 reformlarıyla sürmüştür. Kardelj, eski sistemin bürokratik merkeziyetçiliğe ve büyük devlet hegemonyasına yol açtığını belirtmektedir. Kendi deyimiyle "devlet sermayesinin" merkezde toplanıp dağıtılması, bir yandan merkezi güçlendirirken öte yandan cumhuriyetler arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Ayrıca, cumhuriyet düzeyinde alınan kararlar, federal düzeyde alınan kararlara göre daha kolaylıkla kabul edilip uygulanabilmektedir"* (6, s.48.)

1971 Anayasasıyla birlikte merkezi hükümet yetkilerini kendi başına kısıtlarken cumhuriyetlere büyük yetkiler veriliyordu. Bu değişiklikler Yugoslavya'yı gevşek bir federasyon haline getirdi. Bu gelişmeler yükselen Sırp hegemonyasını önleme amacı taşıyan bir yandan da yükselen ulusçuluğun artışına sebep oluyordu. Yerleşmenin artmasıyla birlikte merkezi hükümet halkı yanına çekebilecek politikalar üretmek zorunda kaldı.

Tito yerel örgütlerin bağımsız hareket etmeye başlamasıyla bu duruma önlem almak zorunda kaldı. *"Tito ve Yugoslav KB üst yönetimi 1972 yılında cumhuriyetlerdeki Parti organlarına yönelik bir mektup yayınladı. Burada, Partinin yeniden merkezileşip ve disipline edilerek ülkenin siyasal ve ekonomik yaşama etkili denetimini yeniden kurması isteniyordu. Tito Zagreb'de yayınlanan bir gazeteğe yer verdiği demeçte, bunun Stalinizmin kurulması anlamına gelmediğini, ancak sosyalist gelişmenin engellenmeye çalışıldığı koşullarda zorunlu olduğunu söylüyordu."* (14, s. 5)

Burada önemli bir nokta Tito ve arkadaşları bir yandan merkezi yönetimin yetkilerini azaltırken bir yandan da bölgesel örgütlerin bağımsız hareket ederek ulusçuluğun artmasına engel olmaya çalışmıştır. *"Şubat 1974'de yürürlüğe giren yeni Anayasa ile Partinin gücü arttırılmaya çalışılmakla beraber, daha önceki değişikliklerle birlikte cumhuriyetlerin özerkleşmesi süreci devam etti."*

Tito'nun 1980'de ölümüyle yatıştırma politikası başarısız olmuş ve büyük çapta ulusçu ayaklanmalar çıkmıştır. 1979'da Kardelj'in ve bir yıl sonra Tito'nun ölmesi partizan geleneğinin son bulacağına habercisiydi. Gerçi Tito ülkede büyük saygınlığa sahipti fakat özellikle 1971-1972 Hırvatistan olaylarında sert güç kullanmış ve gerektiğinde sert

güç kullanacağını ispat etmiş olmuştur. Kardelj'in ve Tito'nun ölmesiyle ulusal sorunun çözülmesi bir yana cumhuriyetlerden bölgesel örgütlere ulusçuluk artış göstermiştir.

Sabrina Ramet'e göre; *"Tito sonrası Yugoslavya'da ilk ulusçu çatışına Kosova'daki Arnavutların cumhuriyet statüsü kazanmak için 1981'de ayaklanmalarıyla ortaya çıktı. Slovenya ve Hırvatistan'ın Arnavutları; Karadağ'ın Sırbistan'ı desteklemesi üzerine Yugoslavya'da ilk kez uluslar açık bir biçimde karşı karşıya geldiler. Ulusçuluğun yükselmesine yol açan bir başka olay Mayıs 1986'da Sırp şövenisti Slobodan Miloseviç'in Sırbistan KB'nin başına geçmesidir. Siyasal programını, özerk bölgeler üzerinde Sırbistan'ın egemenliğini yeniden kurmak, 1974 Anayasasını kaldırmak, ve Yugoslavya'yı Sırbistan'ın egemenliği altında yeniden birleştirmek olarak açıklayan Miloseviç iç savaşa giden yolda önemli rol oynadı."* (10, s. 93)

Partizan Geleneğinin Sonu

Yazının diğer bölümlerinde değindiğimiz üzere ulusçuluk sorunu Yugoslavya'da başından beri sorun olan bir konuydu. Resmî ağızlarda bu sorun çözülmüştü fakat çözülen olgu sadece hukuksal düzlemdeydi. Açıkça Yugoslavya'daki azınlıklar resmi olarak tanınmıştı. Örneğin o zamana kadar tanınmayan Makedonlar'da bu haklardan yararlanma fırsatı elde etmişlerdi. Ayrıca Boşnaklarda 1960'larda ayrı bir ulus olarak tanınmıştı. Gerek resmi yetkililer gerekse resmi belgeler Yugoslavya'nın ulus meselesini kabul etmişlerdir.

George Schöpflin'e göre; *"Kapitalist üretim ilişkilerinin yerini sosyalizmin almasıyla birlikte ulusçuluğun hemen ortadan kalkmayacağı ve izlerinin daha bir süre varlığını sürdüreceği bilinmektedir. Aradaki bir geçiş döneminin varlığını Kardelj'in kendisi de kabul etmişti. Ne var ki, 1980'lere geldiğimizde Yugoslav yazarlar hala burjuva ulusçuluğunun izlerinden söz etmektedirler. Yugoslavya ya da genel olarak Balkanlar (Yunanistan'daki ticaret burjuvazisinin dışında) burjuvazinin hiçbir zaman güçlü olmadığı bir bölgeydi. Avrupa'nın Batısında gelişen ulusçuluk, burada küçük burjuva aydınların öncülüğünde ve arkalarında az sayıdaki işçi ile geniş köylü kitlesine dayalı olarak yayıldı. Yugoslav ölçeğinde de Sırp ulusçuluğu dışında diğer ulusların, ulusçu duyguları tatmin edilmedi ve bu uluslar kendi bağımsız siyasal örgütlenmelerini gerçekleştiremediler."* (12, s. 5-6) Bu durumun izleri Yugoslavya iç savaşında açıkça görülebilir. Eski yazılarında ulusçuluğun kökenlerini burjuva kalıntısı olarak nitelendiren Kardelj bu durumun merkezi yönetime tepki olarak geliştiğini belirtmiştir.

Öte taraftan ulusçuluğun arka planını bürokratizasyona bağlayan Yugoslav yetkililer bu durumu ortadan kaldırmak için mümkün mertebe bürokratizasyonu azaltmaya çalışmışlardır. Bir taraftan bürokratizasyonu azaltmaya çalışan merkezi hükümet diğer taraftan yerel örgütlerdeki bürokratizasyonu azaltmayı başaramamışlardır. Yugoslav yetkililer bürokratizasyonun artmasının Sırpların egemenliğine yarayacağını düşünüyorlardı. Ancak bu durum yerel örgütlerin güçlenmesine sebep olmuş ve mikro düzeyde ulusçuluğun artmasına neden olmuştur.

Merkezi yönetimin bürokratizasyonu azaltılmasına rağmen yerel örgütlerin ulusçuluğu ağır basmış ve yapılan bütün yenilikler başarısız olmuştur. Ancak ne 1950'lerdeki yöneticiler ne de 1980'lerdeki yöneticilerin samimiyetinden şüphe etmemiz doğaldır çünkü 1990'lara gelindiğinde bu yöneticiler pek çoğu ulusal hareketlerde görev yapmıştır.

1945'lerde iktidara gelen partizanlar bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını ortadan kaldırma söylemiyle ortaya çıkmışken 40 senede bu sorunun çözümünde yol kat edememişlerdir. İlk başlarda az gelişmiş bölgelere yapılan yardımlar merkezi yönetim tarafından belirlenirken daha sonra bu yetki cumhuriyetlere verilmiş ve bu da denetlenemez hal almıştır. Fakat bu durumu demokratik bir gelenek olarak gören Yugoslav yetkililer bu

durumu demokratik bir tavır olarak gördükleri için sürekli övmüşlerdir. Ne var ki bu düzenleme sonuç vermemiştir.

Ulusal sorunu çözeceğini vaad eden Yugoslav yetkililer bir kez daha çıkmaz içerisine girmişlerdir. Bölgesel gelişmişlik farkları yüzünden sistem tıkanma noktasına geliyor ve bu da huzursuzluğa yol açıyordu. Ayrıca bir diğer sorun da yardım fonlarının dağıtım noktasında ortaya çıkıyordu.

Kuzeyin iki gelişmiş bölgesi olan Hırvatistan ve Slovenya devamlı olarak ayrılan fonların gereksiz yerlere ayrıldığı iddiasında bulunurken az gelişmiş yerler daha fazla yardım almanın yollarını arıyordu. Gerçekten de Hırvatistan ve Slovenya gibi yerler yetmiş eleman ve verimli arazileriyle ön plana çıkıyordu. Az gelişmiş yerlere yapılan yardımlardaki en büyük sorun buraya yapılan yardımların karşılığının alınamamasıydı. Az gelişmiş bölgelere yapılan yardımlar genelde gösterişe harcanırken bu durumdan halk nasiplenemiyordu. Cumhuriyetler arasındaki gelişmişlik farklılıkları gerçekten de ulusçuluğun artmasına sebep oluyordu.

Yugoslavların kaynaklarına bakıldığında teşhisleri doğru olmakla birlikte pratikte bu teşhisleri tatbik edemedikleri görülmektedir. Balkanlar gibi zaman zaman kanlı çatışmaların yaşandığı bir coğrafyada hem ulusçuluk hem de gelişmişlik farklarını giderip sosyalizmi kurabilmek zor bir işti ve Yugoslavlarda bunu başaramamıştır.

Netice

Eğer ulus-devlet kurmanın temelinde ulusçuluk yatıyorsa Hırvatların, Slovenlerin, Boşnak ve Makedonların mücadelesinin temelinde yatan sebebi ulusçuluk olarak nitelendirebiliriz. Fakat 1980'lerin ulusçuluğunda savaş yoluyla kazanımlar varken diğer yandan Hırvatistan ve Slovenya gibi cumhuriyetlerin grand stratejilerinde uluslararası sistemle bütünleşme olduğunu görebilmekteyiz. Diğer bir ifadeyle Hırvatistan ve Slovenya gibi ülkeler ulus-devlet ve egemen bir devlet olmayı amaçlarken aynı zamanda kendi yollarını kendi çizmek istemekteydi. Bu iki ulus Batı Avrupa'da yüzlerce yıl süren süreci kısa bir sürede aşmak istiyordu.

Ulusçuluğu değerlendirirken anakronizme kaçmamakta fayda vardır. 19. Yüzyılda başlayan ulusçuluk hareketleri 20. Yüzyıla gelindiğinde kaldığı yerden devam ediyordu. Komünist devletlerdeki azınlık halklarının ulusçuluk anlayışının bu ülkeler dağıldıktan sonra da devam ettiğini gördük. Bu durumu deterministik açıdan ele alırsak bu sürecin halen devam ettiğini görüyoruz.

Ulusçuluk geçmişte feodalizme karşı mücadele etmişken günümüzde sosyalist idarelere karşı mücadele yürütmüştür.

20. yüzyılda ulus devletlerin zayıfladığı ve küreselleşmenin büyümesiyle birbirine entegre devletlerin ortaya çıkmasıyla ulus-devletlerin ortaya çıkması tarihsel olarak bir geriye gidişi ifade etmektedir. Paradoksal olarak ulus devletlerin çözüldüğü bir dönemde ulusçuluğun artması hala siyaset bilimciler tarafından mantıklı biçimde analiz edilememiştir. Bazı analistlere göre ulus devletlerin bir dönemden sonra aşılacağı savı bugün itibarıyla mümkün gözükmemektedir. Eski komünist idarelere sahip ülkelerin ortak pazara ve AB'ye üye olması bugün itibarıyla önümüzü aydınlatacak örnekler değil.

Ulusçuluğun yükselişi eski komünist bloğu ülkelerin egemenliğini iyice kabul ettirdikten sonra ve uluslararası ekonomik sistem ilerde nasıl bir konuma evrileceğinin belli olmasından sonra azalabileceğini söyleyebiliriz. Gerçi küresel entegrasyonun artmasıyla ulus-devletlerin nispeten etkinliğinin azaldığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla ulusçuluğun etkinliği de zamanla azalabilir. Ancak küresel kapitalist ekonominin girebileceği bir kriz de küresel ekonomik sistemin sorgulanmasına yol açabilir.

KAYNAKÇA

1. Aleksa D. The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953, Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1991, 249 p.
2. Burks R.V. Nationalism and Communism in Yugoslavia: An Attempt at Synthesis. Aspects of the Balkans, Ed. H. Birnbau and S. Vryonis, The Hague, Mouton, 1992, 553 p.
3. Davis H. Sosyalizm ve Ulusçuluk, çev. Kudret Emiroğlu. İstanbul, Belge Yayıncılık, 1991, 353 p.
4. Dennison R. The Yugoslav Experiment: 1948, 1974. London, C. Hurst and Cooperation, 1977, 311 p.
5. Edvard K. The Nation and International Relations. Belgrad, STP, 1975, 292 p.
6. Kardelj E. Report on the Amendments to the Constitution. Submitted to the Meeting of the Presidency of the LCY // Sosyalist Düşünce ve Pratik Dergisi, C:35(42), January- March 1971, pp. 244.
7. Komatina M. The Policy of the League of Communists of Yugoslavia on Resolving the National Question // Socialist Thought and Practice, vol. XXI, No:4, 1980, pp.42-70.
8. Löwy M. Marksistler ve Ulusal sorun // Birikim Dergisi, C:23(4), Ocak 1977, pp.75-95.
9. Paul, Shoup, Communism and the Yugoslavia, National Question, New York, Columbia University Press, 1968, 308 p.
10. Ramet S. Serbia's Slobodan Miloseviç: A Profile. Orbis, C:35(5) Winter 1991, 193 p.
11. Robert L. Wolff, The Balkans In Our Time, Cambridge, Harvard University Press, 1956, 203 p.
12. Schöpnin G. Nationality in the Fabric of Yugoslav Politics. Survey, C:25(3), Summer 1980, 40 p.
13. Stalin J. Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu. Ankara, Sol yayınları, 1990, 344 p.
14. Tito Josip Broz. The National Question in Yugoslavia in the Light of the National Liberation Struggle // Sosyalist Düşünce ve Pratik Dergisi, C:17(4), 1974, pp. 36-41.
15. Tito J.B. We Must Have a Vanguard and United Party. Vjesnik Gazetesi, 08.10.1972, 348 p.
16. Vucinich W. Nationalism and Communism. Contemporary Yugoslavia, University of California Press, 1969, 316 p.

Xülasə

Girayalp Karakuş

Yuqoslaviyada matruşka dövlətlər və irredantist fatalizm

Yuqoslaviya bir çox etnik və dini qrupun birlikdə yaşadığı, iki qütblü dünyanın kəsişməsində iştirak edən və hər iki qütbün də idarəetmə xüsusiyyətlərini saxlayan bir ölkə olaraq tarixdə yerini almışdı. Bu ölkə Qərb bloku tərəfindən sosialist, Şərq bloku tərəfindən isə revizionist olmaqla günahlandırılmışdı. Yuqoslaviya bu baxımdan hər iki tərəfdən ögey övlad rəftarı görmüşdü. Xüsusilə Titonun siyasi rəhbərliyi sayəsində hər iki tərəf də idarə edilmiş və ölkəsinin hər hansı bir işğala məruz qalması maneə törədilmişdi. 35 il boyunca Tito öndərliyində birlikdə yaşayan Sloveniya, Xorvatiya, Serbiya və Boşnak Müsəlmanları kimi birliklər Titonun ölməsi ilə varlığını davam etdirə bilmədi. Ölkə xaosa sürüklənmiş, daxili qarşıdurmalar yaşandı və insanlıq dramı yaşandı. 1991-ci ildə Xorvatiya və Sloveniyanın müstəqillik elan etməsiylə 4 il ərzində qanlı bir vətəndaş müharibəsi yaşandı və Yuqoslaviya tamamilə parçalandı. Fərqliliklərin ölkəsi olan Yuqoslaviya dağılıqdan sonra böyük güclərin oyun sahəsi olmuşdur. Hegemon güclər Yuqoslaviyada baş verən mübahisələrin təhrik etmiş və illərcə birlikdə yaşamış bu xalqları bir-birinə qırdırılmışdır. Tarixi düşmənlikləri olan bu birliklər bir-birlərinə insanlıq xarici davranmış və qanlı qarşıdurmalar yaşamışdır. Fərqli inanclara və mədəniyyətə sahib bu xalqlar bir-birləriylə mübarizə edərkən digər tərəfdə AB böyüməyə davam etdi. Bir-birlərinə hər cür pisliyi edən bu xalqlar AB damı altında indi sərhədlərini bir-birlərinə açmağı düşünməkdədirlər. Bu baxımdan strateji olaraq baxılarkən o dövr etibarilə yaşanan dramatik hadisələrin diplomatik yollarla da həllini tapa biləcəyi nəticəsinə gəlirik. Problemin xalqlardan çox siyasətçilərin çirkli maraqlarının nəticəsi olduğu qənaətinə gəlməliyik. Çünki bu xalqlar əsrlərlə birlikdə yaşaya bilmişdilər.

Nəticədə Yuqoslaviya dağılmışdı, çünki daxili və xarici qüvvələr bu ölkənin davam etməsini istəmamişdilər.

Açar sözlər: Yuqoslaviya, Tito, Kardelj, Xorvatiya, Sloveniya

Summary

Girayalp Karakush

In Yugoslavia Matrushka States and Irredantist Fatalism

Yugoslavia's many ethnic and religious groups lived together, took the place of the administrative features of bipolar and both poles in the world located at the intersection at the time as a hosting country. by the Western socialist bloc, the Eastern bloc was also accused by the revisionists. Yugoslavia has seen both sides stepchild treatment in this regard. But especially thanks to Tito was directed at both sides of the political management of the country has prevented any occupation suffered. Thirty-five years in length Slovenians living together in the leadership of Tito, Croatian, Serbian and Bosnian communities such as Muslims could not survive the death of Tito. In 1991, Croatia and Slovenia declared independence experienced a bloody civil war for 4 years and has been shattered Yugoslavia. This fragmentation and events that do not occur in ancient times and is composed of two polarity effects experienced during the removal conjuncture available. After the dissolution of Yugoslavia, the country which has been the playground of the differences between major powers. Sovereign powers have provoked the dispute in Yugoslavia, and these people have lived together for years kill each other. Inhumane acts of these communities have their historical enmity with each other, and there have been bloody clashes. These people continued to EU growth while fighting with each other on the other side with different beliefs and cultures. These people are the borders within the EU is now engaged in all kinds of evil to each other are thinking of opening to each other. Considering this regard as strategic as we realize the dramatic events of that period also concluded that resolved through diplomatic channels. We see that the result of dirty politicians rather than the public interest of the problem. Because these people were able to live together for centuries. All in all internal and external forces scattered throughout Yugoslavia because he did not want to continue in this country.

Key Words: Yugoslavia, Tito, Kardelj, Croatia, Slovenia

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94(47).08

RUSİYANIN İŞĞALINDAN SONRA QAFQAZDA DİNİ SİYASƏTİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Rəşad CABAROV*

Açar sözlər: *Rusiya, Qafqaz, islam, missionerlik, xristianlıq*

Giriş

Rusiya mərkəzləşdirilmiş dövlətinin yaranmasının başlanğıcı ilə, XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində onun Qafqazdakı maraqları ortaya çıxmağa başladı və bölgə xalqları ilə münasibətlər demək olar ki, ən başından bu yana hərbi-siyasi xarakter daşıyırdı. XIX əsrin sonuna qədər Rusiyanın Qafqaz siyasəti ümumi Avropa "Şərq məsələsinin" tərkib hissəsi kimi qəbul edilmişdir. Qafqazda hakimiyyətin əldə edilməsi ideyası rus tarixində irsdir [4, s. 12]. Ancaq ilk əvvəl Rusiyanın nə gücü, nə də kifayət qədər vəsait yox idi ki, geniş miqyaslı hərbi kampaniya keçirsin. V.O.Klyuchevskoyun sözlərinə görə Rusiyanın silahlı qüvvələrinin sayı XVII əsrin sonunda 65 min adama yaxın idi. Bunlardan yalnız 5-dən 7 minədək insan cənub istiqamətində dağılmışdı. Yuxarıda göstərilən rəqəmlər, XVII əsrin ikinci yarısında Rusiya silahlı qüvvələrinin vəziyyətinin təhlili göstərir ki, Moskva Dövləti bu dövrdə hələ o qədər də güclü deyildi. Bu yalnız Pyotr hakimiyyətində mümkün oldu, o, Rusiyanı hərbi-siyasi gücləndirməklə gücünü və müasir bir quruluşu ilə müntəzəm ordusunu, hərbi sənaye kompleksini formalaşdırdı.

I Pyotr dövrünün başlanğıcı ilə Rusiyanın müdafiə müharibələri dövrü başa çatır. Rusiya imperiya statusu əldə etməklə (1721-ci ildə) maraqları genişlənir. Genişlənmənin təbiəti həm ölkənin iqtisadi inkişafı, həm də dəniz blokadasını pozmaq və Qara dəniz və Xəzər dənizləri də daxil olmaqla, dənizlərə birbaşa daxil olmağın zərurəti ilə müəyyən edilmişdir. Başqa sözlə, Rusiya dövlətinin siyasətinin ən vacib məqsədləri digər ölkələrlə azad və təhlükəsiz ticarət üçün şərait yaratması idi. Bu baxımdan I Pyotr, Rusiyanın Xəzər sahilində mövqeyinin gücləndirilməsi və Şərqlə ticarətin təmin edilməsi məsələsini prioritet halına gətirdi. I Pyotrun bu siyasəti növbəti yüzillikdə onun varisləri tərəfindən uğurla həyata keçirildi. Müasir Azərbaycan və Dağıstan əraziləri olan Xəzər dənizinin Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Həştərxan və ölkənin digər cənub əyalətlərində məskunlaşmaların təhlükəsizliyi təmin edilmişdir. Rusiyanın bölgədə irəliləməsindən istifadə edən erməni tacirləri Rusiyaya maliyyə dəstəyi verirdi. Ümumilikdə, I Pyotrun Qafqazla bağlı proqramı "Rusiya təsirini Azovdan Kuban istiqamətinə, Həştərxandan İrana ipək bazarına qədər və Pyatiqorskdan Tiflisə – Gürcüstan mərkəzinə qədər yaymağı nəzərdə tuturdu" [5, s. 59]. Bununla da Cənub dənizlərində möhkəmlənməyə can atan Çar Rusiyası Qara və Xəzər dənizləri arasında olan ərazilərin işğalına xüsusi önəm verirdi. Uzun illər apardığı müharibələrdən sonra Qafqazın işğalını həyata keçirən Rusiya imperiyası ərazini tam şəkildə rahat idarə etmək üçün xüsusi idarə formaları axtarmaqla yanaşı balanslaşdırılmış dini siyasət aparılmasının da vacibliyini düzgün başa düşürdü. Qafqazdakı Rus siyasətində dönüş nöqtəsi yalnız 1805-1815-ci illərdə Napoleon müharibələrindən sonra baş vermişdir. Rusiyanın Qafqaz siyasətində aktivlik Cənubi Qafqazın qubernatoru general Yermolovun təyin edilməsi ilə bağlı idi. Əslində, bu, XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda olan real siyasi prosesləri əks etdirir A.P.Yermolov Rusiyanın Qafqazda hakimiyyətinin təmin edilməsi üçün güc metodundan istifadə etməyə və yerli feodalların hakimiyyətinin tamamilə aradan qaldırılmasına üstünlük verirdi.

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: oguz.azercell@mail.ru

Yermolovu Qafqazın qubernatoru təyin edərkən, Aleksandr bir sıra hərbi və siyasi məqsədlərə nail oldu. O, Qafqazda Rusiyanın mövqelərinin möhkəmləndirilməsi vəzifələrini yerinə yetirə bilən və geri qayıtmaq istəməyən hərbi xadim olan Yermolovu dağ xalqları üzərinə göndərdi. Yermolov öz tərəfindən Aleksandra Qafqazda hərbi və inzibati fəaliyyət planını təqdim etdi. Planı çar təsdiq etdi. Bura Şimali Qafqaz dağlarının xalqlarının tabe edilməsi və Qafqazda Rusiya inzibati strukturunun formalaşmasının başa çatdırılması daxil idi [11]. Bu vaxtdan etibarən uzun sürən Qafqaz müharibəsi (1817-1864) başlamışdı. Məhz bu səbəbdən öz imperiya maraqlarından çıxış edən Rusiya Qafqazı işğal etdikdən sonra burada müsəlmanların təsirinin zəiflədilməsi və xristian amilinin gücləndirilməsi istiqamətində addımlar atmağa başladı. Rusiya hakimiyyət orqanları pravoslav kilsəsindən başqa digər xristian kilsələri ilə də əlaqələrini idarə etməyə çalışırdılar. Bu fəaliyyətin prioritet tərəflərindən biri erməni kilsəsinin dəstəklənməsi idi. Senator D.N.Bludova Rusiyada erməni kilsəsi haqqında (1828), bunları yazırdı: "1798-ci il oktyabrın 17-də Rusiyada müxtəlif erməni cəmiyyətlərinə verilən ən yüksək diplomlar onlara imanlarının azad olma haqqını təsdiqlədi". Bütün erməni cəmiyyətləri və din xadimləri öz patriarxlarından asılı idi [2, s. 247].

Zaqafqaziya xarici xristian kilsələrin missionerlik fəaliyyəti

1843-cü ildə Zaqafqaziya Diyar Mərkəzi İdarəsinin hesabatında deyilirdi ki, "Gürcü mənşəli xalqlar tərəfindən etiqad edilən pravoslav məzhəbindən başqa, Zaqafqaziya regionunun sakinlərini erməni-qriqoryan məzhəbində və məhəmmədilikdədir (islam nəzərdə tutulur: R.C.). Birincinin himayəsinin vacib olduğu rus hakimiyyət dairələri tərəfindən dilə gətirilirdi. Sənaye və ticarət sinfini təşkil edən çox sayda erməni əhalisinin mövcudluğu Rusiyanın maraqları daxilində idi. Bütün ermənilərin Katolikosunun oturduğu yer olan Eçmiədzin Monastırı Rusiya İmperiyası sərhədləri daxilində idi. 1843-cü ildə yeni patriarx seçkiləri və Rusiya hökumətinin bu prosesə diqqət yetirməsi ermənilərə qayğı kimi qiymətləndirilirdi [10, s. 119].

Pravoslav missionerlərinin söylərinin müvəffəqiyyətli olmadığını başa düşən, Rusiya hakimiyyət orqanları müxtəlif xarici xristian kilsələrin missionerlik fəaliyyətinə icazə verdilər. Şimali Qafqazda 1804-cü ildən etibarən şotlandlardan protestant missionerlik Rusiya hökumətindən xüsusi icazə ilə işə başladı. Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində P.D.Sisyanov Rusiya hökumətinin ali hakimiyyət orqanlarından Şimali Qafqazda, Bron-ton və Paterson adlı Şotlandiya missionerlərinin fəaliyyətinə kömək etmək üçün bir reskript aldı.

Məsihçilər uzun müddət dağlılarla söhbət etmiş və bir neçəsini vəftiz (xaç suyuna salınmaq: R.C) etməyə təşviq edə bilmişdilər. 1807-ci ildə Protestantlar dragun alayının zabiti olan yerli Sultan-Kata Gireyi xaç suyuna çəkildilər. Lakin dağlılar daha sonra kəndlərinə qayıdanda qəbul etdikləri xristianlıq ölümə nəticələnirdi. Beləliklə, iki müsəlman mollası protestant olduqdan sonra öz aullarına döndükdən sonra öldürüldü. Ölümdən sonra kəndlilər onları həтта dəfn edilmədən məhrum etdi. Buna görə Protestantlar, vəftiz olunanlara onlarla yaşamaq üçün koloniyalarda qalma icazəsi istəyirdi. Ancaq Rusiya səlahiyyətliləri buna icazə vermədi. Fikrimizcə, Çarizm xristian dininin bu şəkildə yayılmasını istəmirdi. Nəticədə şotland missionerləri Şimali Qafqaz dağlıları arasında fəaliyyətlərinin uğurlu olduğuna şübhə etməyə başladılar.

Protestant missionerlər arasında yuxarıda adı çəkilən Paterson bölgədəki işlərinə başlamazdan əvvəl Rusiyanın səlahiyyətlilərindən təhlükəsizlik və dəstək vədi aldı. Əs-lində, Rusiya Patersonun (1813) şotland koloniyasının təhlükəsizliyini həmişə uğurla həyata keçirməmişdir. Missionerlərin koloniyası Kabardinlərin yaşayış yerlərinə yaxın idi və daimi hücumlarına məruz qalırdı və onları müdafiə etməyi vəd edən Rus qoşunları heç də öz vəzifələrini icra etmirdi.

Ən çox şotland missionerləri inqışlar arasında işləmişdilər, lakin inqışlar da onların ümidlərini doğrultmadı. 1822-ci ildə Şotlandlar Şimali Qafqazı tərk etməli oldular. Buna səbəb Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı A.P.Yermolovun da protestant missionerlərə qarşı sərt mövqedə olması idi.

Katolik ruhanilərinin müvəffəqiyyəti missionerlik işində pravoslavlardan daha yüksək idi. Əslində hakimiyyət orqanları, Şimali Qafqazın müsəlman dağlılarının protestant olmağını deyil, katolik halına gəlməyini istəyirdilər. Vladıqafqaz qalasında bir yer, Avropalı katolik missionerləri üçün ayrılmışdı. Lakin 1827-ci ildə vəziyyət dəyişdi. Rusiya hakimiyyəti Rusiyanın Katolik Kilsələrinin Metropoliti Tsetsişevskiyə məxfi bir məktub göndərdi. Ona xatırladıldı ki, əvvəllər Rusiyada çıxarılan fərmanlara əsasən, Roma kilsələrinin ruhaniləri Şərqi xristianları və başqalarını öz məzhəblərinə keçirməməlidir.

Rusiyanın müsəlmanlara münasibətinin prinsipləri

Rusiyanın əsas hədəfləri arasında Qafqazın müsəlman xalqlarının sonradan xristianlaşdırılması da var idi. Belə ki, Rusiya hakimiyyətinin Müsəlmanlara istiqamətli siyasəti müxtəlif dövrlərdə dəyişildi. 1649-cu il tarixli Qanun dövlətin İslam və müsəlmanlara münasibətinin prinsiplərini tənzimləmişdir. Bu qanunun və əlavə qanunvericilik aktlarının təhlili göstərir ki, hakimiyyət orqanları xristianlaşdırılmış köhnə müsəlmanların hüquqlarını və imtiyazlarını qorumağa böyük diqqət yetirmişdir. Pravoslavlığa mümkün qədər çox müsəlmanı cəlb etmək üçün hakimiyyət dinini dəyişənlərin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını həyata keçirirdi. Beləliklə, Ümumi Qanunlar Külliyyatında (1649) dövlətin İslam və onun davamçılarına münasibət prinsipləri qanunla möhkəmləndirildi. Qanunda göstərilirdi ki, əvvəllər Rusiya ərazisi olmuş və uzun illər orada yaşayan və dövlətə xidmət edən tatarların (müsəlmanların) yaşadıkları torpaqlar əllərindən alınmasın [8, qanun. 41, s. 80].

Kilsə iyerarxiyasının müsəlmanların dayanıqlığı probleminə müraciət etdiyini vurğulamaq vacibdir. Belə ki, 1885-ci ildə rus pravoslav kilsəsinin doqquz piskoposları "Məhəmməd və başqa qeyri-dinlilər haqqında və Məhəmmədi propaqandasını dayandırmaq üçün tədbirlər" sənədini qəbul etmişdilər. Bu sənəddə İslamın güclü, vahid və mütəşəkkil bir qüvvə olduğu da vurğulanırdı [7, s. 43].

Bütün XIX əsr boyu yerli Qafqaz müsəlman əhalisi arasında praktik olaraq heç bir nəticə verməyən missioner işinin aparılmasına uğursuz cəhdlər edilmişdi. Qafqazda yaşayan pravoslavların əksəriyyəti yenə ruskardan ibarət olaraq qaldı. Stavropoldakı yepiskoplar şöbəsi ilə Qafqaz yepiskoposluğu Şamil ilə müharibənin gedişində yaradılmışdı. Port-Petrovskidəki (indi Mahaçqala) Aleksandr Nevskiy Kafedral kilsəsi 1891-ci ilin yazında inşa edilmiş və həmin ilin avqustun 18-də hərbi və dəniz ruhanilərinin protopresistləri tərəfindən təqdis olunmuşdu [9, s. 521]. Bütün bunlar Qafqazda pravoslavlığın möhkəm dayaqlarını qurmaq üçün idi. Ancaq Qafqaz xalqları böyük əksəriyyəti etibarilə müsəlman olaraq qaldı.

Dövlət davamlı olaraq imperiyanın müsəlman icmalarına nəzarət etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə Rusiyaya loyallıq olan müsəlmanların dini rəhbərliklərinin qurulmasına başlanmışdı. Eyni zamanda, ali hakimiyyət müsəlman ruhanilərinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün bu qurumları zəruri vasitəçi kimi istifadə etmək istəyirdi.

1832-ci ildən 1917-ci ilə qədər qeyri-din sahiblərinin idarəçiliyi Daxili İşlər Nazirliyinin qeyri-inanclar Ruhani İşləri İdarəsi tərəfindən həyata keçirildi. Onun filiallarından üçü qeyri-xristianları idarə edirdi. Şöbə din xadimlərinin təyinatlarında, onların yerdəyişməsində, bir dindən digərinə müraciətlərə, əhalinin şikayətləri və s. ilə məşğul olmuşdur [12].

Sünnilər və şiələrin idarəetmə sisteminin təşkili üzrə iş Qafqaz və Cənubi Qafqazda 1830-cu ildə başlanmışdır. Lakin Ruhani idarəsinin yaradılması yalnız 1872-ci ildə baş

baş tutdu. Rusiya burada şeyxülislamı və müftini təyin edirdi. Bu İdarə Zaqafqaziya müsəlmanlarının idarə olunması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Şimali Qafqaz üçün isə ayrı bir müftilik qurulmamışdı. Bu səbəbdən də, Şimali Qafqaz Müsəlmanlarının mənəvi həyatının təşkili (həmçinin Steppe Baş Qərargahı) xüsusi hazırlanmış Xüsusi Qaydalar əsasında müəyyən edilirdi.

Lakin əlavə qanunvericilik sənədlərinin təhlillərindən məlum olur ki, hökumət paralel olaraq xristianlığa qəbul edilmiş müsəlmanların hüquq və imtiyazlarının qorunmasına diqqəti artırır. Pravoslavlığa çevrilməyə mümkün qədər çox müsəlmanı cəlb etmək üçün hakimiyyət Pravoslavlığı qəbul edənlərin maddi vəziyyətində bir düzəliş edir. Belə ki, 8 aprel 1783-cü il manifestində Krımı da Rusiyaya daxil edən II Yekaterina müsəlmanlarına “öz ibadətgahlarını və təbii inanclarını mühafizə və müdafiə etməyi” vəd edir [3, s. 229].

1864-cü ildə Xarici İşlər Nazirliyində Qafqaz dağlı qəbilələri arasında Rusiyaya dair düzgün fikrin formalaşması və yayılması məqsədi ilə Qafqaz Müsəlmanları üçün kiçik bir qəzetin dərc edilməsi fikri yarandı [12]. Qubernator Mixail Nikolayeviçin, bu nəşrin faydalılığı barədə şübhələrinə baxmayaraq, təşəbbüsün əsl səbəbi Sankt-Peterburqda müsəlman dağlılara qarşı təsir formaları və təsir kanallarını axtarışlarının bariz nümunəsi idi.

1887-ci ildə Rusiya Dövlət Şurası Müsəlmanların Pravoslav Kilsəsinin işinə qarışmadan ibadətlərində etməkdə azad olduqları barədə hökm verdi. Kilsələr olduğu yerlərdə Müsəlmanlar, pravoslav arxiepiskopundan bir məscid tikmək üçün icazə almalı idi. Məscidlərin tikintisi yalnız vergi ödəyən və ən azı 300 nəfər üzvü olan cəmiyyətlərə icazə verilirdi [12].

Azərbaycanda azərbaycanlıların dini əqidəsinə təsir göstərmək yolları

Cənubi Qafqazda və Azərbaycanda da siyasət fərqli deyildi. XIX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çarizm burada öz müstəmləkəçilik siyasətini daha da dərinləşdirmək üçün bəzi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu tədbirlərdən biri yerli əhalinin – azərbaycanlıların dini əqidəsinə təsir göstərmək, onları həm hüquqi-siyasi, həm də mənəvi-psixoloji cəhətdən rus çarizminin müstəmləkəçilik qaydalarına tabe etdirməkdən ibarət idi. Azərbaycanlıların “ruslaşdırılması” və “xristianlaşdırılması” məqsədi ilə çar hökuməti bu dövrdə Rusiyanın və Ukraynanın mərkəzi quberniyalarından Şimali Azərbaycana xeyli malokan, duxobor və s. təriqətlərdən olan ailələr köçürmüşdür.

Məsələn, təkcə 1833-1843-cü illərdə Rusiyadan Azərbaycana köçürülənlərin hesabına burada 20-yə qədər kənd yaranmışdır. Fikrimizcə Rus çarizmi özünün imperiya maraqlarından çıxış edərək köçürmə siyasəti ilə nəinki bir, deyərdik ki, bir neçə hədəfi vururdu. Çarizm Böyük Səlcuqilərin “uc siyasətinə” oxşar siyasət yeridərək mərkəzi quberniyalarda yaşayan və pravoslavlığa müxalif olan təriqət üzvlərini (əsasən, malokan və duxoborlar: R.C.) imperiyanın ucqarlarına köçürmək siyasəti yürüdü [13, s. 19].

Bununla Rusiyanın daxilində dini zəmində qarşıdurmaların qarşısı alınır və sabitlik təmin edilir, həm də imperiyanın ucqarlarına köçürülən rusların (təriqət üzvləri, əsasən, ruslardan ibarət idi: R.C.) hesabına etnik balans qeyri-müsəlmanların xeyrinə dəyişilirdi. Fikrimizcə Köçürmə siyasətinin üçüncü bir hədəfi də var idi: çarizm təriqətçilərin missionerlik fəaliyyətinin də mümkünliyünü inkar etmir, uğurlu alınacağı təqdirdə azərbaycanlıların təriqətə iman gətirəcəklərinə ümid edirdi.

Göründüyü kimi, azərbaycanlıların dini əqidəsinə və mənəvi-psixoloji dəyərlərinə təsir edərək onların ruslaşdırılması və getdikcə xristianlaşdırılması məsələsi XIX əsrin əvvəllərində rus çarizminin qarşısında duran ən vacib məqsədlərdən biri olmuşdur. Rus hakim dairələri Azərbaycanda öz müstəmləkəçilik qaydalarını möhkəmləndirmək üçün

yerli əhalinin dini işlərinə qarışaraq ruhani rəhbərlərini istədikləri vaxt vəzifədən azad edir, onların yerinə özlərinə münasib adamları təyin edirdilər. Məsələn, 1816-cı ildən Qafqazdakı rus qoşunlarının Ali Baş Komandanı təyin edilmiş A.P.Yermolov 1822-ci ildə Tiflis axundu Tanrıverdinə vəzifəsindən azad edərək İrana sürgün etdirmişdi. Bu qərarı A.P.Yermolov onunla əsaslandırır ki, guya Axund Tanrıverdi xaricdən – islam ölkələrindən dəstək alıb Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı milli-azadlıq mübarizəsinə qaldırmağa cəhd göstərmişdi.

A.P.Yermolovun geniş əhali kütləsinə ünvanlanan “müraciətnamə”sində göstərilirdi ki, guya axund Tanrıverdi “Rusiyanın faydalı himayədarlığını qəbul etməyərk” “hökumət üçün zərərli olan xaricilərlə gizli əlaqələrin qurulmasını” dəstəkləmişdir. 1832-ci ildə rus generalı Q.V.Rozen Zaqafqaziyanın sünni məzhəbli müsəlmanlarını “sakitləşdirmək”, “hakimiyyətə tabe etdirmək”, “onların azğın mənəviyyatını yumşaltmaq” və onları imperatora sədaqətlə xidmət etdirmək üçün yüksək ruhani nümayəndələrinə müfti dərəcəsi təyin etdi [1, s. 31]. Bu məqsədlə rus generalı Q.V.Rozen milliyyətçə tatar olan və çar hökumətinə böyük xidmətlər göstərmiş Tacəddin Mustafin Əfəndini Qazan şəhərindən Qafqaza müfti vəzifəsinə gətirdi.

Kapitan rütbəsi daşıyan Mustafin Əfəndi vaxtilə Şeyx Şamilin çar hökumətinə tabe olması üçün onunla danışıqlar aparmışdır. Qafqaza gəldikdən sonra Mustafin Əfəndi Zaqafqaziya müsəlmanlarına müraciət edərək demişdir: “Ey müsəlman cəmiyyəti! Bizim kimi siz də hamıya qarşı lütfkar olan böyük imperatorun xeyirxahlığı himayəsində xoşbəxtliklərə çatacaqsınız... Bizim kimi siz də... böyük imperatora qəlbən xidmət etməklə, ona dualar oxumalısınız” [1, s. 32].

Nəticə

1804-1813 və 1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibələri nəticəsində ölkə və xalq Araz çayının sərhədi boyunca əbədi olaraq iki hissəyə bölünmüşdür. Rusiya tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan (Şimali Azərbaycan) hissəsinin müsəlman ruhaniləri imperiya hakimiyyətinin tam nəzarəti altına keçdilər. Çar hökuməti Cənubi Qafqazın müsəlman bölgələrini xristianlaşdırma yollarını axtarırdı. Ancaq bu ideyanı inkişaf etdirənlər, ilk növbədə belə bir məqsədin həyata keçirilməsinin mümkünsüz olduğunu anlayaraq, eyni zamanda çar hakimiyyətinə itaət edən müsəlman ruhanilərinin ali təşkilini təklif etdilər. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Rusiya Qafqazı işğal etdikdən sonra burada müsəlman əhaliyə, onun dini hüquqlarına və islam dininə qarşı qərəzli siyasət yürütmüşdür. Ümumiyyətlə Rusiyanın Qafqaz siyasətinə nəzər yetirsək bu regionun müsəlman xalqlarına qarşı olan münasibət hər zaman müstəmləkə xarakter daşımışdır. İmperiya Qafqazda yaşayan xristianlardan fərqli olaraq müsəlmanlara qarşı qərəzli siyasət həyata keçirmişdir. Müsəlmanlara çar dairələri tərəfindən etimadsızlıq göstərilirdi. Hər vəchlə müsəlmanların xristianlaşdırılması, eləcə də onların dini işlərinin ələ alınması üçün cəhdlər edilmişdir. Ancaq bu siyasət gözlənilən nəticəni vermədi. Rusiyanın bu siyasəti Qafqaz xalqlarını öz dinlərinə daha möhkəm bağladı.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov S. Azərbaycanca dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik. Bakı: Təknur, 2012, 176 s.
2. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Архив Главного управления наместника Кавказского. Т. 8, под общ. ред. А. Д. Берже. Тифлис: Тип. гл. упр. Наместника Кавк., 1881, с. 247.
3. Арапов Д. Ю. «Манифест» 8 апреля 1783 г.: подготовка, принятие, международное признание // Сборник Русского исторического общества. № 4 (152), Москва, 2002, с. 229-234.

4. Белокуров С.А. Сношения России с Кавказом: материалы, извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел С.А.Белокуровым. Вып. 1, 1517-1613. М.:1889, с. XVIII.
5. Бушуев С.К. Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1955, 116 с.
6. Мастюгина Т. М., Перепелкин Л. С. Этнология. Народы России: история и современное положение. М.: ЦИНО, 1997, 317 с.
7. О магометанах и других иноверцах и о мерах к ослаблению и пресечению магометанской пропаганды // Ставропольские епархиальные ведомости, 1886, № 10, с. 43-50.
8. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ РИ). Собрание первое. 1649-1675. СПб., 1830. Т.1. Законы (1-618), 1029 с.
9. Республика Дагестан. Составлено в марте 2013 г. Авторы: М. Рошин, Р. Лункин, С. Филатов. Сбор материалов: М. Рошин, Р. Лункин. Особенности исторического развития религии региона (<https://www.keston.org.uk>)
10. Сатушиева Л. Религиозная культура народов Северного Кавказа и российская власть в первой половине XIX века // Кавказ & глобализация Том 7 Выпуск 3-4 2013, с. 119-130.
11. А.П.Ермолов и его «Записки» (http://militera.lib.ru/memo/russian/ermolov_ap/pre.html)
12. Ислам и политика на Северном Кавказе (XIX-начало XX в.) (II) <http://www.kavkazoved.info/news>
13. Kunt Metin, Hüseyin G. Yurdaydın., Ödekan Ayla, Yayın Yönetmeni Akşin Sina, Türkiye Tarihi, 2, Osmanlı Devleti 1300-1600 (<https://www.downtr.club>)

Резюме

Рашид Джабаров

Некоторые аспекты религиозной политики России на Кавказе после ее оккупации

В статье отмечается, что после оккупации Кавказа Россия, при обеспечении религиозных прав мусульман, основывалась на интересах империи. Обосновывается мысль о том, что одной из основных целей России была христианизация мусульманских народов Кавказа. В статье подчеркивается, что за многие годы политика российских властей в отношении мусульман менялась. В XIX веке были предприняты попытки провести миссионерскую работу, которая среди мусульманского населения практически не дала результата. Данная политика России сделала народы Кавказа более сильными в своей религии. После последней оккупации Азербайджана Российской империей во второй половине 1872 года, Положение об управлении духовенством Закавказья было принято и контролировалось командованием и мусульманским духовенством. Таким образом, имперская власть смогла привлечь официальное мусульманское духовенство на свою сторону. С помощью этого духовенства Россия попыталась повлиять на все завоеванные мусульманские страны. Переход моллы к православию лишал его влияния на мусульманские массы и поэтому он становился бесполезен для царского правительства. Находясь в своей собственной вере и должности, он сохранял свое религиозное, идеологическое и политическое влияние на других людей и, фактически, завербованный царским правительством, защищал свои интересы. Сопrotивление людей, принявших ислам, часто происходило в религиозной форме. Главный девиз борьбы направлен против ложных убеждений тех, которые хулили Бога и Его пророков. На эти процессы влияли сложные проблемы реальных жизненных условий общественной жизни, основанием чего был экономический фактор. Политика России в отношении мусульманских народов региона всегда была колониальной. В отличие от христиан, живущих на Кавказе, Империя проводила предвзятую политику против мусульман. Были сделаны все попытки христианизации мусульман. Однако эта политика не дала своих результатов. Эта политика России укрепила кавказские народы в их вере еще больше.

Ключевые слова: *Россия, Кавказ, ислам, миссионер, христианин*

Summary

Rashad Cabarov

*Some Aspects of Russia's Religious Policy in the
Caucasus After its Occupation*

The article notes that after the occupation of the Caucasus, Russia, while ensuring the religious rights of Muslims, was based on the interests of the empire. It justifies the idea that one of the main goals of Russia was the Christianization of the Muslim peoples of the Caucasus. The article emphasizes that over many years the policy of the Russian authorities towards Muslims has changed. In the XIX century, attempts were made to conduct missionary work, which among the Muslim population practically did not produce results. This Russian policy has made the peoples of the Caucasus stronger in their religion. After the last occupation of Azerbaijan by the Russian Empire in the second half of 1872, the Regulation on the management of the clergy of Transcaucasia was adopted and controlled by the command and the Muslim clergy. Thus, the imperial power was able to attract the official Muslim clergy to their side. With the help of this clergy, Russia attempted to influence all the conquered Muslim countries. The transfer of the malls to Orthodoxy deprived its influence on the Muslim masses and therefore it became useless for the tsarist government. Being in his own faith and position, he maintained his religious, ideological and political influence on other people and, in fact, recruited by the tsarist government, defended his interests. The resistance of people who converted to Islam often occurred in a religious form. The main motto of the struggle is against the false beliefs of those who blasphemed God and His prophets. But here lurking difficult problems of real life conditions of social life, the basis of all this is the economic factor.

Keywords: *Russia, Caucasus, Islam, missionary, Christian*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327; 94`19/...`

1978-Cİ İL İRAN İSLAM İNQILABININ SƏBƏB VƏ KÖKLƏRİ

Əkbər HÜSEYİNİ*

Açar sözlər: *İran İslam Respublikası, İmam Xomeyni, ruhanilik*

Giriş

İran İslam İnqilabının təsirləri və xüsusi əhəmiyyəti haqqında Orta Şərq məsələlərini araşdıran İsveç jurnalisti Arnold Hotinger “Qüdrətin bəyanı kimi şəriətin dirçəlməsi prinsipləri” adlı məqalədə (1978, dekabr, 382-ci say) xristian sülh xidmətlərinin daxili jurnalında yazır: “İranda Ayətullah Xomeyni və ardıcılıarı kimi islam fundamentalistlərinin böyük hissəsi islam şəriət qanununa bərabər sadə islam mövzusunda hərəkət edirlər və islam alimlərinin topladığı şəriət qanunları bütün həyatı məsələlər üçün aydın göstərişlər təqdim edir”. (8) Dünya mütəfəkkirlərinin dediklərindən belə məlum olur ki, İran İslam İnqilabı mənəvi inqilab, müqəddəs İslam dini və şiə məzhəbi əsasında reallaşmışdır. Buna görə inqilabın nəticəsi ilk dini hökumətdir ki, ilahi mənəviyyətə əsaslanır və onun məqsədi insanın, onun ardınca da cəmiyyətin səadət və kamalıdır. Forma baxımından tamamilə müasir demokratik hökumətlər (respublika) quruluşundadır ki, onda insanların iradə və ixtiyarı seçkilər vasitəsilə reallaşır. İran İslam İnqilabı indiyə kimi bütün hökumət sahələrində uğurlar qazanmasa da, nəzəri və praktik sahələrdə uğurları çox olmuşdur. İndi bu elmi məsələyə işarə olunmalıdır ki, dünyada hər inqilabın səbəbləri ölkə ilə bağlı xüsusiyyətlər, potensiallar və mövqelərdən asılıdır.

İslam İnqilabını doğuran səbəblər

İslam İnqilabının ən mühüm səbəblərini aparılmış araşdırmalara əsasən qeyd edirik:

- 1 – İran xalqının İslam dini və şiə məzhəbinə etiqadının əsasları inqilabın ən mühüm qaynağı olmuşdur.
- 2 – İnqilabdan əvvəl və sonra İmam Xomeyninin (r) çevik və qətiyyətli rəhbərliyi.
- 3 – İranda şah rejiminin söyləri, hökumətin əhalinin dini və etiqadi əsaslarına həmləsi.
- 4 – Dünya qüdrətlərinin hakimliyi və müdaxiləsi qarşısında İran xalqının azadlıq istəyi.
- 5 – Sınıfı, xüsusilə universitet və fəhlə hərəkətləri.
- 6 – Şahənşahlıq dövlətinin demokratiya istəyinə müxalifliyi.
- 7 – Cəmiyyəti zəif kütləsi və kəndlilərin ağır kasıblığı.
- 8 – Bəzi məntəqə və dünya ölkələrinin siyasətlərinin doktrini.
- 9 – Şahın ətrafındakıların bəzisinin xəyanəti.
- 10 – Şahın həddindən artıq qüruru, hökumət və cəmiyyətdən uzaqlaşması.
- 11 – Şah sarayında fəsadın şiddətlənməsi və bu fəsadların müxtəlif xalq kütlələrində yaranması.
- 12 – Ruhanilərin rəhbərliyi ilə dindarların təşkilatlanması, məscidlərin mərkəzləşməsi və dini münasibətlər.

Amerikalı tədqiqatçı Fişer İran inqilabında məzhəbin rolu haqqında deyir: “İran inqilabının dəlilləri və onun baş vermə zamanı iqtisadi və siyasi məsələlərə görə idi, amma inqilabın təşkilatlanması və onun icrasının sürəti əhalinin dini etiraz ənənəsinə borclu

* dissertant, AMEA akad. Z.M.Büynadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
e-mail: akkbarhosseyni@yahoo.com

idi”. Tədqiqatçılardan bəzisi bu fikirdədirlər ki, “Əgər mütləq siyasi istibdad və ondan daha pis Rza xan və oğlu Məhəmməd Rzanın İslama zidd ruhiyyəsi olmasaydı, bəlkə İranda heç vaxt inqilab baş verməzdi. Buna görə də şah din alimlərini mürtəce, islam mübarizəsini “qara irtica” adlandırmağa adət etmişdi və iddia edirdi ki, bu “qara irtica” kommunistləri nəzərdə tutduğu “qırmızı irtica” ilə əlbir olmuşdur ki, onun yeniliklərinin qarşısını alsın”. (9) İmam Xomeyni (r) şaha cavab olaraq belə buyurmuşdur: “Biz heç bir tərəqqi və yeniliyə müxalif deyilik, əksinə siyasi istibdad, işgəncə, qətl və edama müxaliflik”. Şahın məzhəb əleyhinə addımları, o cümlədən 2500 illik bayramların keçirilməsi, tacqoyma mərasimi və bu kimi şeylər qədim İran mədəniyyətinin dirçəldilməsi vasitələri idi. Kinofilmlər, Qərb romanları, Şirazın hünər bayramı Qərb mədəniyyətinin yayılması üçün görülən işlər idi və həmçinin ölkənin rəsmi hicri-şəmsi təqviminin şahənşahlığın başlanğıcına çevrilməsi İran xalqının islam mədəniyyətin ən aşkar təcavüzü olmuşdur. Misal üçün, 1356-cı il Abadanda Şiraz hünəri bayramında hamının qarşısında çılpaq teatr səhnəyə gətirildi və yarıçılpaq afrikalı qadın rəqqaslar televiziya səhnəsində göründülər”. (5, s. 131) Bu məsələlər tamamilə İran xalqının islam mədəniyyəti ilə ziddiyyət təşkil edirdi və şahın din əleyhinə gördüyü işlər insanlarda bu fikri formalaşdırırdı ki, şah islamın kökünü kəsmək niyyətindədir. Buna görə İslam İnqilabının Əmid Zəncani, xüsusilə Teda Eskaçpol kimi təhlilçiləri bu fikirdədirlər ki, “şahın islama müxalifliyi və xalqın islama rəğbəti İslam inqilabının ən böyük səbəbidir”. (17) Həmçinin dini məsələlərdən savayı şah dövründə İranın çoxsaylı siyasi amillər ümumilikdə əhalinin şahənşahlıq rejimindən narazılığına və inqilab üçün lazımı şəraitin sürətlə yaranmasına səbəb olmuşdur ki, onlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

İslam inqilabının formalaşmasında səltənət amilləri

A – Şah hökumətinin qanuniliyinin zəifləməsi

“Ümumilikdə yalnız elə cəmiyyətlər inqilab edirlər ki, siyasi qüdrət insanlardan ayrılıb ictimai dayaqdan məhrum olsunlar. Belə ki, cəmiyyətdə ikiqütblü şərait hökmranlıq etsin. İranda şahın zamanında belə bir şərait mövcud idi. Bu mənada ki, çox nadir hallarda siyasi qüdrət ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunurdu. Xalq kütlələrinin məhrumluğu və zəifliyi səbəbindən belə qəbulluğa ehtiyac hiss olunmurdu. Şahın şiddətli istibdadı və onun davamı olaraq dövlət məmurlarının zülmü aşkar və hamının dillər əzbəri olmuşdu”. “Şah bütün müxaliflərini təmizlədiyi üçün məğrur idi, riya və hiyləsiz etiraf edirdi ki, demokratiyaya nifrət edir”. (1, s. 121) O öz siyasi qüdrət və mövqeyinə görə ümumilikdə insanlardan və əksər ictimai qruplardan təcrid olunmuşdu və onların himayəsini cəlb etmək istəyi də yox idi, onun yeganə istəyi xalqın hakim siyasi sistemə qarşı olmaması idi ki, o da terror və işgəncə əməlləri ilə təmin olunurdu. Təəssüf ki, o konstitusiyadan sui-istifadə edirdi və işdə qüvvələrin müstəqilliyindən bir xəbər yox idi. Şahın qüdrəti hərbi və xarici siyasətlərdə aşkar görünsə də, lakin bütün mühüm qərarlar baş nazir, digər nazirlər, yüksək postların sahiblərinin təyini və kənarlaşdırılması onun vasitəsilə icra olunurdu.

B – Şah hökumətinin hərbiçilik və diktatorluğa təmayülü

Şahın böyük silahlanmış orduya söykənməsi onun diqqətini məntəqədə ölkədən xaric müdafiə siyasətlərinə yönəlmişdi. Ordunun bütün rəhbərləri şaha mütləq şəkildə tabe idilər və əlbəttə bu ordu nə daxili qiyamlar üçün yaradılmışdı, nə də sınaq meydanında öz imtahanını vermişdi ki, siyasi qüdrəti müdafiə bacarığı sübuta yetsin. Digər tərəfdən qorxulu SAVAK təşkilatı terror və işgəncələrlə hər növ müxalif səsi boğazlarda boğurdu və “şahənşahlıq təftişi”, “silahlı şahənşahlıq qüvvələri”, “hərbi məhkəmələr” kimi qurumlar, nüfuzlu və siyasi şəxslər baş nazir, məclis və mətbuat nazirlərinin idarələrini şahın mənafe və istəyi istiqamətində idarə edirdilər. Kabinet maksimum şahın qərarlarının icrası

üçün məşvərət edirdilər və bütün qərarlar, əsasən, bir nəfərdə cəmlənirdi. Lakin şah həmişə öz səhv siyasətlərinin günahını baş nazir ya nazirlərin boynuna atırdı. Misal üçün, Hoveyda 1356-cı ilin bahar və yayında işıq sönmələrinə məsul təyin olunmuşdu.

C – İranın inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi üçün şahın fikri

İnqilaba yaxın illərdə, başqa sözlə əllinci illərin əvvəlində neftin qiymətini artırmaq, məntəqədə İranın hərbi qüdrətini, iqtisadi-hərbi baxımdan məntəqə ölkələrinin zəifliyini göstərmək, İsrailə əlaqələri gücləndirmək, Qərbin, xüsusilə Amerikanın himayələri nəticəsində şahda xüsusi bir qürur yarandı və həmin mövzunun aşkarlanması ilə qonşu ölkələr, Qərb dövlətləri, xüsusilə Amerika, İngiltərə, Almaniya, Fransa başçıları arasında nigranlıq yaratdı. Onlar şahı qarşı kəskin beynəlxalq mövqe nümayiş etdirdilər. Şah öz sözlərində dəfələrlə böyük ağ inqilab mədəniyyətinin darvazalarına çatmaq, ərəzi islahatları və ölkənin sənayeləşməsi, Orta Şərqi ən üstün hərbi qüdrəti, OPEK neft siyasətlərinin təyin edicisi kimi ifadələrdən istifadə edirdi. Son illər və aylarda bu sözləri eşitmək, bir tərəfdən, xalq və dini qüvvələr üçün, digər tərəfdən, məntəqə və dünya qüdrətlərinin başçıları üçün xoşagələndirici deyildi və şahənşahlıq hökumətinin əsaslarının möhkəmləndirilməsi əvəzinə onun dağılması və zəifləməsinə səbəb olurdu, şahın həmin mövqe seçməsi və qüdrət göstərməsi onun hakimiyyətinin məhvinə imza atdı. Yazıçılardan birinin təbiri desək: “Böyük mədəniyyət darvazalarına çatmaq vədəsi ağilsiz və qürürlü bir qüdrət idi ki, nəinki ümid yaratmır, əksinə, hər dinləyəni qəzəbləndirir və gələcəkdən ümitsiz edir”. (16, s. 11-12) Şah vədələr verməklə qüdrətini artırmağa çalışırdı, amma Makyavelinin “vədələr taxt-tacın sabitlik səbəbidir” fikrinin əksinə olaraq, nəticədə əks təsirlərlə üzləşdi.

D – Hökumət və məmurların dini ənənələrdən uzaqlaşması:

Təəssüf ki, müxtəlif kitablarda qeyd olunmuş tarixi sənədlər və xatirələrin çoxuna əsasən bu demək olar. Xüsusən marşal Hüseyin Fərdust “Pəhləvi səltənətinin zühuru və süqutu” kitabında yazırdı: “Hər gün Məhəmməd Rzanın ətrafındakılar, xüsusilə şahın bəyicisi Əşrəf Pəhləvi böyük eys-ışrət məclisləri təşkil edirdi, belə rəftarların sorağı ictimai təbəqələr, xüsusilə ruhanilərə çatırdı. Hətta bəzən şahı xəbərlər də göndərilirdi və ...” (4, s. 273) Şahın əksər yaxınlarının dediyinə görə şah cəmiyyətdə dərin kökləri olan dəyərlər, ənənələr, etiqadlarına nəinki etina etmirdi, hətta müxtəlif yollarla cəmiyyətdə hakim olan dəyərləri aradan aparmağa çalışırdı. Ətrafdakılar da cəmiyyətin din alimləri, hövzələri, dindarları qarşısında olduqlarını unudub ya şahı həvəsləndirirdilər, ya da heç bir müxalif mövqe bildirmirdilər. Bu realıq daxilində və xaricdə tam hiss olunurdu, mübariz qüvvələrdə, xüsusən radikal dindarlarda müxalif mövqeni daha da gücləndirirdi.

C – Şahın Qərbə bağlılığının üzə çıxması, Qərb və Amerika dövlətlərinin şah üzərində nüfuzu:

Şah rejiminin digər xüsusiyyətlərindən biri yad qüdrətlər, xüsusilə İngiltərə və Amerikanın razılığına söykənməsi idi, İngiltərə və Amerikanın idari və hərbi aparatda, hətta məxfi polisdə dərin və inkarolunmaz idi. Digər tərəfdən şah öz taxt-tacını onlara borc bilirdi və səltənətinin davamlığını da onların himayəsində görürdü. Bu görə də rejim ümumilikdə müxtəlif aspektlərdə, siyasi, iqtisadi, hərbi və s.-də Amerika və Qərbə bağlı idi. Bu bağlılıq sağlam və ikitərəfli sayılmırdı, əksinə yadlara bağlılıq idi ki, həmişə müxaliflər tərəfindən tənqidə məruz qalırdı. Belə bir şəraitdə müxtəlif ictimai qruplar siyasi sistemdən ümitsiz olub dini qüvvələrin ətrafına toplaşmışaraq, böyük ictimai qüdrət yaratdılar. Bu hərəkət o yerə kimi davam etdi ki, inqilabdan sonra müəyyən oldu ki, zabitlər və hərbi kadrların bəzisi də hərbi və dövlət təşkilatlarının daxilində dini təşkilatlar yaratmış, ya da yaxın adamlar kimi dini qüvvələrin yanında durmuşdular.

İran İslam İnqilabının sürətlənməsində təsirli dəyişikliklər

1 – İmam Xomeyninin (r) oğlunun qəfil ölümü:

Onun vəfatı şübhələr doğurduğundan və İran xalqı bu işdə şahı və SAVAK-ı müqəssir bildiyindən istər-istəməz insanların hisslərinin təhrikinə səbəb oldu. İnsanlar mitinq və etirazlar üçün səbəb gəzdiklərindən onların əlinə yaxşı bir bəhanə düşdü. “İmam Xomeyninin övladının vəfatı yeni bir stimül yaratdı, ruhanilərin təşviqi amili, rejimin tənqidinin artması və İmamın (r) qüdrətinin genişlənməsinə səbəb oldu ki, Hacı Ağa Mustafanın xatirə mərasimi inqilab dalğasını bütün ölkəyə yayıldı və bu qüvvətli bir istiqamət idi ki, artıq inqilab atəşini söndürmədi”. (10, s. 50-51)

2 – 1356-cı il dey (yanvar) ayında Amerika prezidenti Cimi Karterin səfəri:

“Karterin dey ayının 10-da İrana səfərini və şah rejimini hərtərəfli dəstəkləməsini başqa bir səbəb saymaq olar”. (10, s. 50-51) Bu görüşlərdə iki tərəfin hisslərinin bəyanı hər şeydən əvvəl iki ölkə və dövlətin əlaqələrinin möhkəmliyini ağıla gətirir ki, belə təsəvvürün nəticəsi Amerika dövlətinin İrani ciddi və qətiyyətli himayəsi idi. Cimi Karter bu səfərində İrani “sabitlik adası” (İsland of stability) adlandırmışdı. Başqa sözlə, “Amerika prezidenti İrani Məhəmməd Rza Pəhləvinin rəhbərliyi altında sabitlik adası adlandırmışdı, həmçinin Karter şahı “əhalinin sevimlisi” saymışdı. Bu çıxış şahın 1978-ci il milad bayramı gecəsində Niyavəran sarayında Karter və 410 nəfərlik heyətin 17 saatlıq səfəri çərçivəsindəki şam ziyafətində bəyan olunmuşdu”. (11, s. 67) Şah Karterin bu dəstək sözlərindən sonra özündə müxalifləri ilə üzləşmədə daha artıq qüdrət hiss etdi və Karterin səfərindən bir həftə sonra yəni 17 dey 1356-cı ildə Ayətullah Xomeyninin əleyhinə “İran, qırmızı və qara müstəmləkəçilik” adlı bir məqalə çap etdirdi. Bu məqalə ilə bağlı ölkədə narazılıqlar baş verdi, Məşhəddə mitinqlər keçirildi, deyin 18-də Qumda bazar və elmi hövzə tətillə çıxdılar. “Qum əhalisinin mitinqi hökumət qüvvələrinin güllə atəşi ilə üzləşdi, Tehran universitetinin texniki fakültəsinin tələbələri də 2 gün sonra universitetin heyətində mitinq keçirdilər, sinifləri bağladılar, Qum şəhidlərinin 40-ı günündə Tehran bazarı da bağlandı. Beləliklə, şəhər “şəhidlərinin” 40-ı günü yürüşləri başlandı və hər 40 gündə bir şəhərdə mitinqlər keçirilirdi”. (12, s. 121)

3 – “İttilaat”ın təhqiramiz məqaləsinin yayımı:

“İslam İnqilabının ən mühüm sürətlənmə amillərindən biri də 17 dey 1356-cı ildə İttilaat qəzetində İmama (r) qarşı təhqiramiz məqalənin nəşri idi”. (12, s. 121) Çünki bu məqalənin çapından sonra dey ayının 19-da Qumda şəhidlərin 40-ı bəhanəsilə başqa hadisələr davam etdi və nəhayət, qələbə ilə nəticələndi. “Məqalənin çapı üçün 17 dey 1356-cı ilin seçilməsi 1314-cü ildə Rza şah tərəfindən qadınların hicabının açılmasının ildönümü idi. Həmçinin BMT-nin baş katibi Kurs Valdhaym insan hüquqlarının vəziyyətindən xəbər almaq üçün İrana səfər etmək istəyirdi və Karter də demişdi ki, baş katibin dönüşünü və insan hüquqları haqqında hesabatını gözləyir. Buna görə şah rejimi bilirdi ki, müsəlmanlar və ruhanilər Hacı Ağa Mustafa Xomeyni hadisəsindən sonra ona qarşı reaksiya göstərəcəklər. Rejim göstərmək istəyirdi ki, bu ruhanilər və cəmiyyət ölkənin siyasi sisteminə qarşı açıq siyasi fəzadan istifadə edirlər, qadınların azadlığı və onların bərabər hüququna müxalifdirlər”. (2, 16-17) “Ümumilikdə insanların və ruhanilərin təhqiramiz məqalənin çapına reaksiyası sürətli oldu və Qum əhalisi dey ayının 18 və 19-da bazarın tətili və dərslərin dayandırılması ilə mitinqlər keçirdilər. Əlbəttə, bu etirazlar Quma aid deyildi, ölkənin digər şəhərləri, o cümlədən Tehran, Məşhəd, İsfahan, Abadan, Xorramşəhr, Qəzvin, Kaşan, Şiraz, Azərbaycan və s. də bazar və elmi hövzələrin fəaliyyətinin dayandırılır, mitinq, məktub, yürüş, teleqraf, telefon və s. vasitəsilə rejimin məsul və məqamlarına öz istəklərini çatdırırdılar”. (14, s. 67-73)

4 – Şahın xərçəng xəstəliyi və ölkə idarəçiliyinə onun təsiri

Pəhləvi sarayının naziri Əsədullah Elm 22 mehr 1353-cü il xatirələrində yazmışdır:

“Sübh şərəfə nail oldum, xoşbəxtlikdən Fransadan şahın sağlamlıq xəbəri yetişdi, sevin-dilər, lakin üzə vurmədilər. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, xəbərler zahirdə mənim sağ-lamlığımla bağlıdır! Elmin işarəsi həmin analizlərin cavabı idi ki, Fransada şahın sümük iliyinin mayesi üzərində aparılmışdı ki, onun xərçəngə mübtəla olması ehtimalı diqqətlə yoxlansın. Həkimlər şahın müayinəsi və müxtəlif analizlərdən sonra bu nəticəyə gəlmiş-dilər ki, o bir növ linfa xərçənginə mübtəla olmuşdu. Amma şahın xüsusi həkimi doktor Əyadının təklifi ilə xəstəliyin mahiyyətini ondan gizli saxladılar. Hətta o zaman şahın ən yaxın dostu və köməkçisi olan Elm həqiqətdən xəbərdar olmadı, mələkə də neçə ildən sonra şahın xəstəliyinin mahiyyətini bilmədi”. “Şahanə məğlubıyyət” kitabının müəllifi Marvin Zunis yazmışdır: “Eynən o cür ki, şah bir nizam qurmuşdu və siyasi həqiqətləri ondan gizli saxlayırdılar. Onun xəstəliyi barədə də həmin üsuldən istifadə olundu. Belə təhlükəli xəstəliyə mübtəla olmaq belə bir şəxsə mühüm təsiri var idi. O özünün uşaqlıq-dan Allahın xüsusi lütfündə görürdü, qəfil xəstəliyə düşər oldu ki, məlum oldu Allahın lütfü olan hər bir şey xülyadan başqa bir şey deyildi”. (12, s. 115) Görənlərin çoxu belə deyir ki, şah öz xəstəliyinin mahiyyətini düzgün bilməsə də, anlamışdı ki, təhlükəli xəstəliyə mübtəla olmuşdur və həmin məsələ onun ruhi stimül və gücünü getdikcə məhv edirdi. Şahın xərçəng xəstəliyi xəbərinin dərci ölkənin idarəçilik sistemində aşkar bir zəl-zələ yaratdı, bəzən idarəçilər proqramsız ölkənin gələcəyini dolaşmaq görürdülər və sonda ölkənin idari və icra orqanlarının bəzisi öz vəzifələrini yaxşı yerinə yetirmirdilər və həmin iş də ümumi narazılıqların şiddətlənməsinə səbəb olub inqilabın zamanını daha da yaxınlaşdırdı.

5 – Abadanın Reks kinoteatrının yanması:

“Mordadın 28-i iranlılar üçün acı gündür və dəhşətli hadisələri yada salır. Hamı bu günü 28 mordad İngilis-Amerika çevrilişi və Müsəddiq dövlətinin süqutunu xatırladan gün bilirlər. Bu gün başqa bir hadisə də baş verdi ki, insanların xatirlərinin acılığını daha da artırdı və Abadanın Reks kinoteatrının yanması və böyük insan faciəsinin baş verməsi 28 mordadın başqa bir hadisəsi idi. Bu hadisədə 377 nəfər öldü, qalanları isə dəhşətli vəziyyətə düşdülər. İmam Xomeyni bu faciəvi xəbəri eşidən kimi bu böyük müsibətə görə İranın müsəlman xalqına, xüsusən Abadanın məzlum əhalisinə və yaşlı ailələrə başsağlığına xəbərini göndərirdi”. 28 mordad 1357-ci ildə Abadanın Reks kinoteatrının faciəsi və şəhrivərin 2-si 1357-ci ildə milyonlarla insanın mitinqi hamını rejimlə mübarizəyə qaldırdı. Bu barədə Fransa agentliyi öz xəbərində yazmışdı: “İran dönüşü olmayan dəyişikliyə daxil olmuşdur... İslam öz qüdrətini şəhərlərdə, o cümlədən Tehranda göstərmişdir”. (3, s. 277)

6 – Əhalinin İmam Xomeyniyə diqqətlərinin gündən günə artması və onun rəhbərlik rolu:

Şübhəsiz, siyasət sahəsində fəaliyyəti olan hər bir kəs bilir ki, siyasi cəmiyyətlərdə hər bir hərəkət rəhbərliyin növündən, rəhbərin qüdrət və potensialından, yaxud inqilaba nəzarəti əlində saxlaya bilən ən ali fərddən asılıdır. Buna görə də İmam Xomeyni İslam inqilabının baş verməsi və onun qələbəsində ən təsirli şəxsiyyət kimi daxili və xarici ekspertlərin diqqət mərkəzində olmuş, müsahibələr, təhlillər, kitablar, xüsusilə çoxsaylı daxili və xarici məqalələrdə həmişə onun dini, siyasi şəxsiyyəti ön plana çəkilməmişdir. Yazarların əksəriyyəti vurğulayırlar ki, İmam mərcəi-təqlid, şəriət və dini baxımdan böyük alim olmaqdan savayı bir siyasi lider və inqilab komandanı da olmuşdur ki, bütün inqilabi qüvvələr və hətta imamın dini məqamına etinasız olanlar belə onun ardınca gedirdilər. İddia etmək olar ki, əgər o İranın həmin müasir tarixi dövründə olmasaydı, İslam İnqilabının taleyi çox dolaşmaq olardı. “İslam inqilabında imamın roluna iki cəhətdən baxmaq olar: Birinci, onun daxili istibdadla mübarizədəki rolu, ikinci, şahənşahlıq sisteminin dağıdılmasından sonra gözəl cəmiyyət qurulması”. (18, s. 178) Ağ inqilab kimi tanınan altı maddəli layihəyə reaksiya, referendumun baykotu, mübarək ramazan ayında, məhərrəm,

5 fərvərdin 1342-ci ildə ümumxalq matəmində minbər və məscidlərə getməkdən çəkinmək İmam Xomeyninin şah rejiminin əleyhinə atdığı digər addımlardan idi. 15 xordad qiyamının fikir bazasını imamın səltənət sistemini dəyişmək uğrunda gördüyü fəaliyyətdə axtarmaq lazımdır. İmam əyalət və vilayət əncümənləri məsələsində konstitusiyanı dəyişməyə qarşı çıxdı, referendumu sual altına aldı, hakim sistemin əleyhinə fəaliyyətə başladı. İmam Xomeyni sürgündən sonra inqilabi dəyişiklikləri çox diqqətlə nəzarətdə saxlamışdı və müxtəlif yollarla inqilaba rəhbərlik edirdi. O, həcc mərasimi, tələbə hərəkatları, 2500 illik bayramları kimi müxtəlif məsələlərə işarə edib çağırış və məktublara cavab verir və bildirişlər yaymaqla hərəkatı qələbəyə tərəf istiqamətləndirirdi. “Rejim Qum hadisələrinə münasibətdə hərəkatın qarşısını almaq üçün imamın şagirdlərinin bir qrupunu başqa şəhərlərə sürgün etsə də, bu sürgünlər digər şəhərlərdə hərəkatın daha sürətlə yayılmasından başqa nəticəsi olmadı”. (13, s. 410) Xalq kütləsinin etirazları və qiyamlarının genişlənməsi ilə dövlət Tehrandə hərbi hökumət elanını verdi və şəhərlərin çoxu insanların qanı ilə boyandı. Bütün bunlar isə 17 şəhrivər faciəsinə zəmin yaratdı. İmam Xomeyni faciənin sabahı “Ey kaş, Xomeyni sizin aranızda olardı və sizin yanınızda Allah yolunda müdafiə cəbhəsində öldürüləydi” (6, s. 100) cümləsi ilə faciə iştirakçılarına təsəlli verdi və şahın açıq siyasət fəzasını bir oyun adlandırdı. Bundan sonra inqilabi dəyişikliklər daha da sürətləndi və belə bir şəraitdə rejim karguzarları çarəsiz qalıb dəfələrlə İmam Xomeyninin görüşünə tələsdilər, amma əliboş qayıtdılar. İmam Xomeyni bu barədə buyurmuşdur: “Heç bir şərt müzakirə olunmayacaq, vəziyyət belə davam edərsə, heç bir möhlət verilməyəcək”. (6, s. 100) Hər halda İmam Xomeyni İslam məktəbini əsas tutaraq və kütlənin hərəkatlarını nəzərə alaraq inqilabi dəyişikliklərdə mühüm rol oynadı. O, hökumət təşkil olunmadan icrası mümkün olmayan İslam hökmlərinin siyasi, ictimai və hüquqi mahiyyətini nəzərə almaqla İslam hökumətinin qurulmasını və vilayəti-fəqih məqamını fiqhi baxımdan geniş şəkildə araşdıraraq buyurdu: “Keçənlərdən (vilayəti-fəqihin əqli və nəqli dəlilləri) bu nəticəyə gəlirik. Məsulmlar (ə) tərəfdən fəqihlər üçün vilayət sabitdir”. (7, s. 464)

Nəticə

Beləliklə, İmam Xomeyni inqilab ideoloqu kimi vilayəti-fəqih olan islam hökuməti ilə bağlı bir sıra hövzə dərslərinə başlamaqla inqilabdan sonra yaranacaq hökumətin əsas formasını hazırladı və o zamana kimi islam hökumətini anlamayan kəslərə aydınlaşdırdı ki, necə cəmiyyət və hökumət yaratmaq istəyir. Bəziləri də bu fikirdədirlər ki, sənaye və iqtisadi amillər, şah ailəsi və ətrafdakıların sui-istifadəsi, sinfi ixtilafların davamlı inkişafı, bəzi ziyalıların ictimai fəaliyyəti İslam inqilabının qələbəsini sürətləndirdi. İran İslam İnqilabı və sənaye-iqtisadi amillərin rolunun araşdırılmasında ümumilikdə “xarici tədqiqatçılar, xüsusən Qərb və Amerika tədqiqatçıları tərəfindən iki əsas baxış bəyan olunmuşdur. Biri budur ki, İranda islam inqilabının baş verməsi şah və pəhləvi rejimi tərəfindən cəmiyyətin hədsiz sürətlə sənayeləşdirilməsi səbəbindən olmuşdur. İkincisi budur ki, digər mədəni, ictimai, siyasi, dini məsələlər, hətta sənayeləşdirmənin özü də və ya bugünkü dillə desək İran sənayesinin yenidən qurulması və onun ardınca ölkə iqtisadiyyatının çiçəklənməsi pəhləvi hökuməti dövründə ciddi problemlərin qurbanına çevrilmişdir” (15, s. 302). İlk baxışın Qərb analitikləri arasında çoxsaylı tərəfdarlar olsa da, İranda o qədər də yaxşı qarşılanmır. Çünki Amin Saykal kimi yazar belə yazır: “Nəticədə məlum oldu ki, iqtisadi, sənaye və hərbi inkişaf sahəsində şahın ümumi siyasətləri həmin həddə olmuşdur ki, şahın proqnozlaşdırdığı səviyyədən iranlıların cəlbi daha yüksək olmuşdur”. Onun sözünün qəbulu bu mənadadır ki, təsəvvür edək, o zaman İran xalqının əksəriyyəti yeni sənayeləşdirmə və iqtisadi inkişaf qanunları ilə tanış deyildilər. Buna görə də şah rejiminin müsbət siyasətlərinin mahiyyətinin dərkindən məhrum qalmışdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. بريہ کار و بلانشہ پير، انقلاب به نام خدا، ترجمه ی قاسم صفوی، انتشارات کتاب سحاب، تهران، 300 ص.
2. دوانی علی، نهضت روحانیون ایران، جلد 7، موسسه ی فرهنگی اما رضا، قم بی تاف 178 ص.
3. زنجانی عمید عباسعلی، انقلاب اسلامی و ریشه های آن، تهران، 1368، 277 ص.
4. فردوست حسین، ظهور و سقوط سلطنت پهلوی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، 1392، 273 ص.
5. حشمت زاده، محمد باقر، چارچوبی برای تحلیل و شناخت انقلاب اسلامی ایران، موسسه ی فرهنگی دانش و اندیشه ی معاصر، تهران 1378، 163 ص.
6. امام خمینی، صحیفه نور، تنظیم توسط کیومرث صابری، سازمان اسناد انقلاب اسلامی، تهران، جلد 2، ص. 200.
7. امام خمینی، کتاب بیع، وزارت ارشاد اسلامی، جلد 2، تهران 1365، 488 ص.
8. اسلام در دوران معاصر، مصاحبه 24، هفته نامه ی دی دیزت سایت مورخ 9 ژوئن 1989، ص. 12.
9. روزنامه اطلاعات، 1356، 17 دی، ایران 12 ص.
10. ابراهیم طالبی دارابی، جایگاه قیام 19 دی 1356، در انقلاب اسلامی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران 1378، 151 ص.
11. مستغاثی سعید طوفان در جزیره ثبات، خبر آنلاین، 18 بهمن 1389، بازبینی شده در 15 بهمن 1392.
12. محمدی منوچهر، انقلاب اسلامی، انتشاران سمت (دانشگاهی)، تهران، 1396، 121 ص.
13. مدنی سید جلال الدین، تاریخ سیاسی معاصر ایران، دفتر انتشارات اسلامی، قم 1361، 460 ص.
14. نجاتی غلامرضا، تاریخ بیست ساله ی سیاسی ایران، جلد 2، موسسه ی خدمات فرهنگی رسا، تهران، 1371، 274 ص.
15. نیکی کدی، ریشه های انقلاب ایران، ترجمه ی عبد الرحیم گواهی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران 1375، 362 ص.
16. مهدی پرهام، فرهنگ سکوت، مجموعه مقالات، تهران 1357، 142 ص.
17. رهدار احمد، مجله آموزه شماره 7، تاریخ انتشار: 16/12/1388.
18. روحانی حمید، تحلیل و بررسی نهضت امام خمینی، راه امام، تهران 1360، 378 ص.

Резюме

Акбер Хосейни

Причины и корни иранской исламской революции 1978 года

В статье рассматриваются основные причины и корни иранской исламской революции 1978 года. Эти причины: Основа веры иранского народа в ислам и шиитскую секту была важнейшим источником революции. Непосредственное и решительное руководство Имама Хомейни до и после революции. Усилия шахского режима в Иране, приверженность правительства основам религии и веры. Требование свободы иранским народом перед господством и вмешательством мировых держав. Классные, особенно университетские и рабочие движения. Противостояние царской державы против требования демократии. Слабая общественность и бедность жителей деревни. Учение политики некоторых мировых стран и пунктов. Предательство некоторых людей вокруг шаха. Чрезмерная гордость короля, его уход из правительства и общества. Обострение последствий в шахском дворце и возникновение этих осложнений у разных масс народа. Организация верующих под руководством духовенства, централизация мечетей и религиозные отношения.

Следующие факторы внесли большой вклад в ускорение революции: Внезапная смерть сына Имама Хомейни, визит американского президента Джими Картера в январе 1356 года, публикация оскорбительной статьи в газете «Иттилаат», его влияние на болезнь Шаха и управление страной, сожжение кинотеатра «Рекс» Абадана и внимание общественности к Имаму Хомейни изо дня в день и его руководящую роль и так далее. Основными целями исламской революции были: возрождение исламской школы и ее суждений, исполнение ее суждений и учений, создание исламского правительства в Иране (Исламская Республика Иран), режим бывшего шаха, борьба с угнетением и диктатурой. Моральная и материальная независимость Ирана по сравнению с мировыми державами. Расширение общественной справедливости в обществе, Предотвращение коррупции в различных сферах общества, Достижение идеального и прогрессивного общества, Разрушение корней экономической бедности в Иране и извлечение выгоды из огромного национального богатства страны, Возрождение и развитие прав и положения женщин на исламских правилах, Практическое единство религии и политики.

Ключевые слова: *Исламская Республика Иран, Имам Хомейни, духовенства*

The causes and roots of the 1978 Iranian Islamic Revolution

The article discusses the main causes and roots of the 1978 Iranian Islamic Revolution. These reasons are as follows: The basis of the Iranian people's faith in Islam and the Shiite sect was the most important source of revolution. The direct and decisive leadership of Imam Khomeini before and after the revolution. The efforts of the shah's regime in Iran, the commitment of the government to the basics of religion and faith. Demand of freedom by the Iranian people before the domination and intervention of the world powers. School, especially university and labor movements. The confrontation of the royal power against the demands of democracy. Weak public and poverty of the villagers. The teachings of the policies of some of the world countries and items Betrayal of some people around the Shah. Excessive pride of the king, his quit from the government and society. The aggravation of the consequences in the shah's palace and the occurrence of these complications among different masses of the people. The organization of believers under the leadership of the clergy, the centralization of mosques and religious relations.

The following factors contributed greatly to the acceleration of the revolution: The sudden death of Imam Khomeini's son, the visit of US President Jimmy Carter in January 1976, the publication of an offensive article in the Ittilaat newspaper, its impact on Shah's disease and government, the burning of the Rex cinema Abadan and public attention to Imam Khomeini day after day and his leadership role and so on.

The main objectives of the Islamic revolution were: the revival of the Islamic school and its judgments, the execution of its judgments and teachings, the creation of an Islamic government in Iran (Islamic Republic of Iran), the regime of the former Shah, the struggle against oppression and dictatorship. The moral and material independence of Iran in comparison with world powers. Enhancing social justice in society, Preventing corruption in various areas of society, Achieving an ideal and progressive society, Destroying the roots of economic poverty in Iran and benefiting from the country's vast national wealth, Reviving and developing the rights and position of women in Islamic rules, Practical unity of religion and politics.

Keywords: *Islamic Republic of Iran, Imam Khomeini, clergy*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

FİLOLOGİYA

UOT 82

İRFANI EŞQ DASTANI ŞEYX SƏNAN

Aygün ƏLİZADƏ*

Açar sözlər: *Şeyx Sənan, mürid, epik, məsihi qız, eşq*

Giriş

Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsərinin daxilində verilən ən maraqlı dastanlardan biri də “Şeyx Sənan” dastanıdır. Bu dastan 417 beytdən ibarətdir və Əttarın əsərləri arasında belə uzun və müfəssəl hekayə çox az tapılır. (4, 320) Bu dastanın təhlilinə keçməmişdən qabaq əsərin hansı mənbə əsasında qələmə alınması, Şeyx Sənanın kim olması məsələlərinə aydınlıq gətirməyimiz yerinə düşər. İran alimlərinin gəldiyi yekdil qənaətə görə bu dastanın mənbəyi Əbu Hamid əl-Qəzzalının “Təhfətül-mülük” (“Məliklərin təhfəsi”) əsəridir. Əbdülhüseyn Zərrinkub yazır: “Əlbəttə, hekayəni Əttar yaratmamışdır, onun mənbəyi böyük ehtimalla Qəzzalının “Təhfətül-mülük” rəvayətidir, “Məntiqüt-teyr”-in məzmununu Qəzzalının “Risalətüt-teyr”-indən əxz edən Əttar yəqin ki, Şeyx Sənanın məzmununu da onun başqa bir əsərindən iqtibas etmişdir”. (1, s. 217)

Dastanı ətraflı şəkildə təhlil etmək üçün əvvəlcə nəslərə fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və əsərin süjet xətti ayırı-ayrı hissələrə bölünmüşdür.

“Şeyx Sənanın dastanının başlanması və qəribə yuxu

Kamalda hər bir şeydən üstün olan Şeyx Sənan öz dövrünün piri idi. Onun əlli il şeyxlik etdiyi müddətdə kamal sahibi olan dörd yüz müridi var idi. Kim onun müridi olurdusa, gecə-gündüz riyazətdən yorulmurdu. Həm əməli elmi ilə düz gəlir, həm də kəşfinin əyanı sirlərinə uyğun olurdu. Təqribən əlli dəfə həccə getmiş, yaşadığı ömür qədər ümrə ziyarətinə yollanmışdı. O, namaz və oruca hədsiz riayət edir, heç bir sünəti kənara qoymurdu. Eşq yoluna qədəm qoyan öndərlər onun qarşısında özlərini unudurdular. Bu mənəvi kişinin kəramətləri çox, məqamları qüvvətli idi. Kimdə xəstəlik, ya acizlik yarırdısa, onun nəfəsi ilə şəfa tapırdı. Bütün insanlar elm aləmində, həm şadlıqda, həm də qəmdə ona iqtida edirdilər.

Özünü səhabələrin öndəri görsə də, ardıcıl bir neçə gecə yuxuda gördü ki, o hərəmdən Rum ölkəsinə yollanmış və davamlı olaraq bir bütə sitayiş edir. Bu yuxunu görəndə dedi ki, əfsus zəmanə Yusifi quyuya düşmüş və qarşısına keçilməz bir yol çıxmışdır. Mən bu qəmdən canımı qurtara bilmərəm, əgər inansam, canımdan əl çəkməliyəm. Yer üzündə elə bir kəs yoxdur ki, onun yolunun üstündə belə keçilməz yol olmasın. Əgər insan belə bir yolu keçsə, onda onun yolu işıqlanar, yox əgər həmin yolun arxasında qalsa, işgəncə ilə yol onun üçün uzanar. Nəhayət həmin pir müridlərinə başına gələnləri danışib bildirdi ki, tez Ruma getmək lazımdır ki, bu yuxunun yozumu məlum olsun.

Dörd yüz nəfər mötəbər mürid onun ardınca səfərə yollandılar, Kəbədən Rumun ən ucqar yerinə gəlib oranı başdan ayağa dolandılar. Gözəl bir mənzərəli yerdə ruhani sifətli, yüz mərifətin sahibi olan məsihi bir qız oturmuşdu.

Məsihi qızının gözəlliyinin vəsfi və Şeyx Sənanın Məsihi qızına vurulması

O, gözəllik səmasında, əzəmət bürcündə heç bir eybi olmayan bir günəş idi. Günəş

* filologiya elmləri namizədi, dosent, AMEA akad. Z.M.Büynadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
e-mail: aygunalizade@yahoo.com

onun gözəlliyinə elə həsəd aparmışdı ki, rəngi onun aşıqlərinin üzündən daha sarı idi. Kim o dildarın zülfünə ürək bağlayırdısa, onun zülfünün xəyalından zünnar bağlayırdı. Kim o dilbərin yaqutuna (dodaqlarına) vurulurdusa, ayağını yola qoymamış başından olurdu. Səbə onun zülfündən ətirələnmiş, Rum o Hindudan Çinə çevrilmişdi. Hər iki gözü aşıqlərin fitnəsi, hər iki qaşu bir tağ idi. O aşıqlərin üzünə nəzər salanda, qəmzə əli ilə can tağını dağıdırdı. Qaşu ay üçün bir tağ düzəlmiş, insanlar onun tağının üstündə oturmuşdular. Elə ki, insanlara baxırdı, yüzlərlə adamın canını tələyə salırdı. Onun çöhrəsi buruq züflərinin altında çox alovlu bir od parçası idi. Onun sudan doymuş dodaqları dünyanı təsnə saxlayır, məst gözlərinin minlərlə xəncəri var idi. Söz onun ağzına yol tapa bilmədiyinə görə, kim ağzı haqqında danışırıdusa, xəbəri olmurdu. Ağzının quruluşu iynənin ucu kimi idi, zülfü kimi ortasına zünnar bağlamışdı. Onun zənəxdənində gümüşü quyu vardı, İsa kimi sözündə canı vardı. Yüz minlərlə ürək Yusif kimi qanına qər q olub onun quyusuna yuvarlanmışdır. Başında günəş kimi gövhər, üzündə qara rübənd vardı.

Məsihi qız rübəndi üzündən qaldıranda, şeyxin bütün bədənini atəş bürüdü. Rübəndin altından öz üzünü göstərəndə, bir tükündən yüz zünnar bağladı. Şeyx həmin yerə baxdıqca, həmin bütün eşqi öz işini görürdü. Şeyxin bədənini bütünlüklə keyləşdi və o yerə yıxıldı. Hər nəyi vardisa, bütünlüklə məhv oldu, sevdanın atəşindən ürəyi tüstüyə döndü. Qızın eşqi onun canını qarət edərək zülfü ilə imanının üstünə küfr tökdü. Şeyx imanı verib, tərsalığı aldı, afiyəti satıb, rüsvayçılığı aldı. Eşq onun canına və ürəyinə elə üstün gəldi ki, ürəyindən ümidini üzdü və canından bezdi. Dedi: Din getdiyinə görə ürəyin nə yeri var, məsihi balasının eşqi çətin bir işdir. Müridləri onu belə görəndə başa düşdülər ki, nə baş vermişdir. Hamı onun işinə bərk heyran oldu. Ona çoxlu nəsihət versələr də, faydası olmadı, çünki artıq iş-işdən keçmişdi. Dərdinin heç bir dərmanı olmadığına görə kim ona nəsihət verirdisə, qulaq asmırdı. Çünki pərişan aşiq fərmana tabe olmur, dərman yandıran dərd müalicə olunmur. Axşama kimi gözünü ondan çəkmir, ağzı açıq qalmışdı.

Qaranlıq gecə qara örtüyə bələnəndə günah altında küfr kimi gizləndi. O gecə işıqlanan hər çırağın şöləsi o qəmli pirin ürəyindən idi. Həmin gecə onun eşqi birə min artdı, nəhayət birdəfəlik özünü itirdi. Ürəyini həm özündən, həm aləmdən üzdü, başına kül səpib matəmə büründü. Bir an nə yata bilir, nə qərar tuta bilirdi, eşqdən çırpınır, zar-zar nalə çəkirdi. Dedi: Ya Rəbb, bu gecə mənim üçün gündüz yoxdur, ya fələyi yandıran şam yoxdur? Çox gecələr riyazətdə olmuşam, belə gecələrdə kimsə özünü göstərmir. Şam kimi yandıma görə yuxum gəlmir, ciyərimdə yalnız ürəyimin qanı qalıb. Məni gecə şam kimi yandırır, gündüz öldürürlər. Bütün gecəni ürəyimin qanında az qala boğuluram. Hər an gecədən yüz həmlə olunur, gündüzün necə keçdiyini bilmirəm. Kimin bir gecəsi belə olsa, gecə-gündüz peşəsi ciyərini yandırmaq olar. Mən gecə-gündüz çox alovlanmışam, mən bu gecə öz günümdə olmuşam. Mənə verilən ruzi bu gecə üçün hazırlanmışdır. Ya Rəbb, bu gecənin gündüzü olmayacaq? Fələyin şamı yandırmayacaq? Ra Rəbb, bütün bu əlamətlər bu gecə üçündür, ya qiyamət günü bu gecədir? Ya ahımdan fələyin şamı sönmüş, ya dilbərimin həyasından pərdəyə çəkilməmişdir. Gecə onun saçu kimi uzun və qaradır, əgər onun çöhrəsi olmasaydı, mən yüz dəfə ölərdim. Bu gecə eşqin sevdasından yanırım, eşqin həyəcanına dözüüm yoxdur. Ömür haradadır ki, qəm xarlığı vəsf edim, ya öz istəyimə görə ağlayım. Səbr haradadır ki, ayağımı ətəyimə çəkim, ya qaçan adamlar kimi adamları yığım keçim. Bəxt haradadır ki, oyansın və mənə onun eşqində kömək olsun. Ağıl haradadır ki, elmi önə çəkim, ya hiylə ilə ağılı özümlə gətirim. Əl haradadır ki, yolun torpağını başıma töküm, ya torpağın və qanın altından başımı qaldırım. Ayaq haradadır ki, yarın küçəsini axtarım, göz haradadır ki, yarın çöhrəsini görüm. Yar haradadır ki, bir qəmimə ürək versin, əl haradadır ki, bir an əlimi tutsun. Güc haradadır ki, nalə çəkim, huş haradadır ki, huşyar olum. Ağıl, səbr və yar getdi, bu nə eşq, bu nə dərd, bu nə işdir?

Bütün dostları ona ürək-dirək vermək üçün həmin gecə zarılıtısına topladılar. Bir dostu ona dedi: Ey böyük şeyx, qalx və bu pis fikirdən qüsul al. Şeyx ona dedi: Ey qafil,

bu gecə ciyərimin qanı ilə yüz dəfə qüsl almışam. Bir başqası dedi: Təsbehin haradadır? Məgər sənin işin təsbehsiz düzəlməyi? Dedi: Təsbehi əlimdən atmışam ki, belimə zünnar bağlaya bilim. Bir başqası dedi: Ey qoca pir, əgər xəta etmişənsə, tövbə et. Dedi: Namus, hal və şeyxlikdən tövbə etmişəm. Bir başqası dedi: Ey sirləri bilən, qalx, özünü namaz üçün hazırla. Dedi: O nigarın üzünün mehrabı haradadır, əgər olmasa, mənə namazla nə işim var? Bir başqası dedi: Qalx və Allaha xəlvətdə səcdə et. Dedi: Əgər mənə bütüzlüm burda olsa, onun üzünün qarşısında səcdə gözəldir. Bir başqası ona dedi: Heç peşman deyilsən, heç bir an müsəlmanlıq dərdin yoxdur? Dedi: Peşman o kəsdir ki, niyə bundan qabaq aşiq olmamışam. Bir başqası ona dedi ki, div sənəni yolunu kəsmiş və ürəyinə bəd-bəxtlik oxunu sancmışdır. Dedi: Əgər yolunu div kəsirsə, de kəssin, çünki çevik və gözəl kəsir. Bir başqası ona dedi ki, kim xəbər tutsa, deyəcək bu pir yolunu belə azdı. Dedi: Mən riya şüşəsini daşla sındırdığıma görə ad və həyadan azadam. Bir başqası ona dedi ki, köhnə dostların səndən inciyiblər və ürəkləri iki para olub. Dedi: Məsihi balasının ürəyi xoş olduğuna görə, ürək onun-bunun əziyyətindən qafildir. Bir başqası ona dedi ki, dostlarınla yola gəl ki, bu gecə Kəbəyə sarı üz tutaq. Dedi: Əgər Kəbə olmasa, deyr vardır, deyrdə Kəbənin məst huşarıyam. Bir başqası dedi: İndi yola çıx və hərəmdə otur, haqdan üzr istə. Dedi: O nigarın astanasında başımı qoyub üzr istəyəcəyəm, məndən əl çək. Bir başqası ona dedi ki, cəhənnəm yolun üstündədir, agah olan kəs cəhənnəm əhli deyil. Dedi: Əgər cəhənnəm mənə yol yoldaşım olsa, mənə bir ahımdan yeddi cəhənnəm yanar. Bir başqası ona dedi ki, behişt ümidi ilə qayıt, bu çirkin əməldən tövbə et. Dedi: Behişt-tüzlü yarım olduğuna görə, mənə behişt lazım olsa, bu küçə vardır. Bir başqası ona dedi ki, haqdan utan. Dedi: Məni haqq bu oda saldığına görə mən özüm boynumdan ata bil-mərəm. Bir başqası ona dedi ki, get sakin ol, get iman gətir və mömin ol. Dedi: Mən heyrandan küfrdən savayı bir şey istəmə, kim kafir oldusa, ondan iman istəmə. Müridlərin sözü ona təsir etmədiyinə görə axırda onun qəmi ilə razı oldular. Ürəklərinin pərdəsi qandan təlatümə gəldi ki, bu pərdədən nə çıxacaq. Gündüzün türkü əlində qalxan gecə hindusunun başını qılıncı vurdu. Səhəri gün bu qürurlu dünya dəniz kimi günəş çeşməsinədən nura qərq oldu.

Şeyx xəlvəti yarın küçəsinə üz tutdu, onun küçəsinin itləri ilə əlbəyaxa oldu. Yolunun torpağında etikafa çəkildi, ay üzünün eşqindən tük kimi oldu. Gecə-gündüz onun küçəsində aya yaxın oldu, onun günəş çöhrəsi üçün səbr etdi. Nəhayət məşuqunun astanasında xəstələndi. O gözəlin küçəsinin torpağı yatağı, qapısının astanası yastığı idi. Onun küçəsindən keçmək mümkün olmadığına görə qız onun aşiq olmasından xəbər tutdu. Özünü əcəmli edib dedi: Ey şeyx, nədən qərsiz oldun? Ey şirk şərabından məst olan, zahidlər məsihələrin küçəsində oturarmı? Əgər şeyx mənə zülfümü qəbul edərsə, hər nəfəsindən dəlilik yağar.

Şeyx Sənan yarının yaşadığı küçəyə yollanması və qıza öz eşqini bəyan etməsi

Şeyx ona dedi: Məni zəlil gördün, ey oğru, ürəyimi oğurladın. Ya ürəyimi qaytar, ya mənəmlə ol, mənə ehtiyacına bax, belə naz etmə. Naz və təkəbbürdən əl çək, mən aşiq qəribə nəzər sal. Ey nigar, mənə eşqim boşuna deyil, ya başımı bədənimdən ayır, ya baş çıxar. Əgər fərman versən, sənə üçün canımdan keçərəm, əgər istəsən, mənə ləbindən can verərsən. Ey zülfü və dodağı mənə xeyir və ziyanım olan, sənə üzün və küçən mənə gözəl məqsədimdir. Gah zülfünün buruğunda mənə yelləmə, gah məst gözünlə mənə yuxuya vermə. Ürəyim səndən atəş kimi, gözüm bulud kimidir, sənə görə kimsəsiz, tənha və səbrsizəm. Sənsiz canım üçün cahanı satdım, sənə eşqindən tikdiyim kəsəyə bax. Gözümdən bulud kimi yağış yağdırıram, çünki sənsiz gözümdən bunu gözləyirəm. Ürək gözün əlindən matəmə düşmüş, göz üzünü görmüş, ürək kədərlənmişdir. Mənə gözəl gördüyümü kimsə görmədi, mənə ürəkədən çəkdiyimi kimsə çəkmədi. Qandan başqa ürəyimdə bir şey qalmadı, ürəyimin qanını nə vaxtadək içim, ürək qalmadı. Bu

miskinin canına bundan artıq vurma, onun malına bu qədər təpik atma. Mənim ömrüm intizarda keçdi. Hər gecə canımdan pusqu düzəldirəm, sənin küçənin başında can verirəm. Üzüm qapının torpağında can verirəm, canımı torpağının müqabilində ucuz verirəm. Nə vaxta kimi qapında nalə edim, qapını aç, bir an məni özünə həmdəm et. Günəşsən, səndən necə uzaq olum, kölgəyəm sənsiz necə səbr edim. İztirabdan kölgə kimi olsam da, pəncərəndən günəş kimi sıçrayaram. Bu heyran başa boyun əysən, yeddi fələyi qanadın altına alaram. Canyandıran torpaqla gedərəm, canımın atəşi ilə cahanı yandıraram. Ayaq sənin eşqindən gildə, əl sənin şövqündən ürəkdə qalmışdır. Sənin arzunla mənim canım çıxır, nə vaxta kimi bundan artıq məndən gizlin qalacaqsan. Qız ona dedi: Ey zəmanədən ağlıni itirmiş, kafur düzəlt, kəfən geyin və utan. Nəfəsin soyuq olduğuna görə həmnəfəslik etmə, qocalmışan, eşqbazlıq etmə. İndi məni istəməkdənsə, sənə kəfən geyinmək daha yaxşıdır. Nə vaxt padşahlıq tapa bilərsən, tox olduğuna görə çörək tapa bilməzsən. Şeyx ona dedi: Əgər yüz min də desən, mənim sənin eşqinin qəmindən başqa heç işim yoxdur. Aşıqlıy nə cavan, nə qoca? Eşq ürəyə daxil olan kimi təsir edər.

Məsihi qızının Şeyx Sənanı dinsizliyə dəvət etməsi

Qız dedi: Əgər sən iş adamısan, dörd işdən birini seçməlisən. Bütə səcdə et, Quranı yandır, şərab iç və gözünü imandan çək. Şeyx dedi: İçkini seçirəm, qalan üçü ilə işim yoxdur. Gözəlliyinə görə içki içə bilərəm, qalan üçün isə edə bilmərəm. Qız dedi: Əgər bu işdə düzgünsənsə, əlini tamamilə islamdan üzməlisən. Kim öz yarı ilə eyni deyilsə, onun eşqi yalnız zahirpərəstlikdir. Şeyx ona dedi: Nə desən, onu edərəm, nə buyursan canla-başla tabe olaram. Ey gümüş bədənlə sən qulağında halqayam, zülfünün halqasını mənim boynuma sal. Dedi: Qalx, gəl və şərab iç, şərab içsən təlatümə gələrsən.

Şeyxi deyri-muğana kimi apardılar, orda müridləri fəğan qopardılar. Şeyx həqiqətən çox yeni bir məclis gördü, ev sahibini sonsuz gözəllikdə gördü. Eşq atəşi onun işinin suyunu apardı, məsihinin zülfü onun ömrünü apardı. Azacıq ağılı və huşu qalmadı, orada lal belə dil açdı. Öz yarının əlindən camı alıb içdi və öz işindən ürəyini qırdı. Şərabla yarın eşqi bir yerdə olanda o ayın eşqi birə yüz min artdı. Şeyx diş suyunu rəqib kimi görəndə, onun ləlini gülən qutuda gördü. Şövqdən canına od düşdü, kirpiklərinə tərəf qanlı sel axdı. Başqa bir bədə istədi və içdi, onun zülfünün halqasını qulağına keçirtti. O din haqqında yüzə yaxın kitab bilir, Quranın hifzində çox ustad idi. Şərab piyalədən onun göbəyinə çatanda, onun iddiası da aradan getdi. Nəyi bilirdisə, hamısını unuttu, bədə gələndə ağılı külək kimi uçdu. Şərab onun ürəyinin lövhəsindən əvvəldən olan mənaları sildi. O dilbərin möhkəm eşqindən başqa nə vardısı, hamısı təmiz aradan getdi. Elə ki, şeyx məst oldu, eşqi güc gəldi, canı dəniz kimi təlatümə gəldi. O sənəmi əlində şərab məst gördü, şeyx orada birdəfəlik aradan getdi. Ürək verdi, şərab içmək istəyəndə əlini onun boynuna salmaq istədi. Qız ona dedi: Ey iş adamı olmayan kişi, eşqdə iddia etsən də iddialı kişi. Əgər eşqdə qədəmin möhkəm olsaydı, bu buruq saçın məzhəbində olardın. Zülfüm kimi kafirliyə qədəm qoy, çünki eşq boş-boş danışılan iş deyil. Salamətlik eşqlə uyğun gəlməz, yadında saxla: Aşıqlıy küfr yaradar. Əgər mənim küfrümə iqtida etsən, bu an əlini boynuma sala bilərsən. Əgər burda iqtida etmək istəməsən, qalx get, budur əsan, budur xirqən. Aşiq olan şeyx çox düşmüşdü, ürəyini qəflətdən təqdirə bağlamışdı. Məst olmadığı zaman bir an varlığının başı olmazdı, indi şeyx məst olduğuna görə tamamilə əldən-ayaqdan düşmüşdü. O özünə gəlmədi və rüsvay oldu, kimsədən qorxmadı, tərsa oldu. Köhnə şərab şeyxə elə təsir etdi ki, onu pərgar kimi avara etdi. Köhnə şərab, cavan eşq, dilbər yanında səbr etməkmi olar? O pirin halı məstlikdən xarab oldu, məst aşiq əldən getdi. Dedi: Ey ayüzlü, taqətsiz oldum, mən ürəksizdən nə istəyirsən de. Ağlım başımda olanda bütperəst olmasam da, bütün qarşısında məst halda Müshəfi yandıraram. Qız ona dedi: Mənim kişimsən, yuxun şirin olsun, mənim həmdərdimsən. Bundan qabaq eşqdə xam idin, artıq bişmişən, xoş yaşa.

Belə bir şeyxin məsihilərin yolunu tutması xəbəri yayılında şeyxi məst halda deyirə apardılar. Ondən sonra ona zünnar bağlatdırdılar. Şeyx zünnarın halqasına düşdüyünə görə xirqəsini atəşə atdı və işə başladı. Ürəyindən dinini çıxararaq nə Kəbəni, nə şeyxliyi yad etdi. Neçə illik düzgün imandan sonra beləcə yeni içkiyə başlamış aşiq üzünü yudu. Dedi: Bədbəxtlik bu dərvişin qəsdinə qalxdı, məsihi balasının eşqi öz işini gördü. Nə desə, bundan sonra itaət edərəm, etdiyimdən daha pis nə varsa, onu edərəm. Ağlım başımda olanda bütprəst olmadım, məst olan kimi bütə sitayiş etdim. Nə çox şəraba görə dini tərək edənlər var, şübhəsiz Ümmul-Xəbəyis (Xəbislərin anası) belə edir. Şeyx dedi: Ey dilbər, daha nə qaldı, nə dedinsə, etdim, daha nə qaldı? Eşqdən şərab içdim, bütə sitayiş etdim, mənim eşqdən gördüyümü kimsə görməsin. Kim mənim kimi aşıqlıkdən şeyda olarsa, şeyx kimi də belə rüsvay olar. Əlli ilə yaxın yolum açıq idi, sirr dəryası ürəyimdə dalğalanırdı. Eşq zərrəsi pusqudan atıldı, bizi əvvəl lövhənin başına apardı. Eşq bundan çox etmişdir və edir, xirqəni zünnara çevirir. Eşqi əbcədlə oxu, qeybi bilən eşqin avarası Kəbənin taxtasıdır. Bütün bunlar keçdi, az danış, sən nə vaxt mənimlə bir olacaqsan? Sənin vəslinin binası əsaslı olduğuna görə, nə etdinsə sənə qovuşmaq üçün etdim. Vüsala çatmaq istəyirəm, nə vaxtadək ayrılıqdan yanmalıyam?

Yenə qız dedi: Ey əsir pir, mənim kəbinim ağırdır, sənsə çox kasıbsan. Ey qafil, mənə qızıl-gümüş lazımdır, sənin işin qızıl-gümüşlə düzələ bilər. Əgər yoxundursa, başını tut və get, məndən nəzir al və get. Günəş kimi yüngül get və fərd ol, mərdanə tək səbr et və mərd ol. Şeyx dedi: Ey gümüş bədənli sərvi, həqiqətən əhdə yaxşı vəfa edirsən. Ey gözəl nigar, səndən başqa kimsəm yoxdur, belə danışmaq tərzindən əl çək. Sənsiz nə qanın vardısı, qanını içdim, sənin üçün nə lazım idisə etdim. Sənin eşqinin yolunda hər şeyi etdim, küfr, iman, ziyan və xeyri etdim. Nə vaxta kimi məni qərarlı intizarda saxlayacaqsan, sən mənimlə belə razılaşmamışdın. Mənim bütün dostlarım qayıtmış və canımın düşməni olmuşlar. Sən belə, onlar belə, mən nə edim? Nə mənim ürəyim qalıb, nə canım, nə edim? Behiştə sənsiz olmaqdan, cəhənnəmə səninlə olmağı daha çox istəyirəm. Nəhayət o ayüzlünün ürəyi şeyxin dərdinə yandı. Dedi: Mən səninlə kəbin bağlayaram, amma bir şərtlə ki, tam bir il donuz otarmalısan. Bir il keçəndən sonra hər ikimiz birlikdə şadlıq və sevincdə ömür sürərik. Şeyx cananın fərmanından boyun qaçırmadı, çünki əgər razı olmasaydı, başını itirməli idi. Kəbənin böyüyü və şeyxi bir il donuz otarmağı seçdi. Hər kəsin təbiətində yüz donuz var, donuzu öldürmək, ya zünnar bağlamaq lazımdır. Sən belə güman edirsən ki, o pirin təhlükəsi sona çatdı. Hər kəsin daxilində belə bir təhlükə var, səfərə çıxan kimi baş qaldırır. Əgər sən öz donuzundan agah deyilsənsə, bərk üzür-lüsən ki, yol adamı deyilsən. Əgər iş adamı kimi yola qədəm qoysan, həm yüz min büt, həm də donuz görərsən. Eşq yolunda donuzu öldür, bütü yandır, ya da şeyx kimi eşqin rüsvayı ol.

Şeyx Sənan müridlərinə qayıtmağı məsləhət bilməsi

Dostları elə aciz qaldılar ki, canları üzüldü. Şeyxin çətinliyini gördükdə onunla dostluq etməkdən əl çəkdilər. Hamı onun bədbəxtliyindən qaçaraq, onun qəmində başlarına kül səpdilər. Onların arasında çevik bir dostu var idi. Şeyxin yanına gəlib dedi ki, ey işində zəif olan, bu gün biz Kəbəyə qayıdırıq, fərman nədir, sirri söylə. Ya hamımız sənin kimi məsihlik edək, özümüzü rüsvayçılıq mehrabına ataq, səni belə tənha bəyənmirik, sənin kimi zünnar bağlayaq, ya da səni belə görə bilmədiyimizə görə sənsiz bu yerdən qaçaq? Kəbədə etikafa çəkilib sənin varlığını unudaq? Şeyx dedi: Mənim canım dərdlə doludur, hara istəyirsiniz, tez getmək lazımdır. Nə qədər ki, canım var deyir mənə kifayət edər, məsihi qız mənim canımı ruhlandırır. Burda çox böyük çətinliklə üzləşdiyinizə görə sizin hamınız azadsınız. Siz hər an mənim qədimə şərək oldunuz. İndi isə ey əziz dostlarım, qayıdın, mən başıma nə gələcəyini bilmirəm. Əgər mənim haqqımda soruşsalar, düzünü söyləyin ki, mən əldən düşmüş avara haradayam. Deyin, gözü qanlı, ağız zəhərlə

dolu qaldı, dövrün əjdahasının ağzında qaldı. Dünyada heç bir kafir, o islam pirinin etdiyinə razılıq verməz. Məsihi tükünü uzaqdan ona göstərən kimi ağılı, dinini, şeyxliyini və səbrini əldən verdi. Onun zülfü halqa kimi şeyxin boğazına keçdi və onu insanların içində rüsvay etdi. Əgər məni kimsə məzəmmət etsə, de ki, bu hadisə belə baş vermişdir. Əvvəli-axırı olmayan bu yolda kimsə təhlükə və məkrdən amanda deyil. Bunu deyib, dostlarından üz çevirdi, donuz otarmaq üçün donuzların yanına tələsdi. Dostları onun qəminə görə çox ağladılar, gah dirilib, gah da öldülər. Nəhayət, canları yaxılan halda Kəbəyə tərəf yollandılar. Onların şeyxi Rumda məsihiyə görə dinini verdiyinə görə qaldı. Onlar həyadan elə heyran oldular ki, hər biri bir guşəyə çəkilib gizləndilər.

Şeyxin Kəbədə hər bir şeydən əlini üzmüş çox yaxşı bir dostu vardı. Çox ağıllı və yol göstərən idi. Şeyx Kəbədən səfər edəndə orada olmadığına görə şeyxdən bir xəbəri yox idi. Şeyxin müridi onun evinə gələndə boşluq gördü, müridlərindən şeyxin halını xəbər aldı. Müridlər şeyxin halını onun üçün danışdılar ki, qəza onun üçün nə törətmiş, qədər onun üçün nələr etmişdir. Məsihi eşqi onu bir tükü ilə bağlamış, iman yolunu hər tərəfdən kəsmişdir. İndi zülf və xala eşq bəsləyir, xirqəsi yanmış, halı pisdir. O, itaətdən tamamilə əl çəkmiş, bu saatda donuz otarır. İndi dərdi çox olan o xacənin belində zünnar vardır. Bizim şeyximiz dindən üz çevirsə də, onu dinsizliyinə görə tanımaq olar.

Müridin dostluq haqqında dedikləri və yenidən Ruma yollanması

Mürid həmin hekayəni eşidəndə təəccübdən üzü saraldı və nalə etdi. Müridlərə dedi: Ey günahkarlar, vəfadarlıqda nə kişi, nə qadın? Yüz min təcrübəli dost lazımdır, dost ancaq belə bir gündə tanınar. Əgər siz öz şeyxinizin dostu idinizsə, nəyə görə onunla dostluq etmədiniz? Utanın, bu dostluqdur? Haqqı qaytarmaq, vəfadarlıq belə olurmu? O şeyx zünnara əlini atanda siz hamınız zünnar bağlamalı idiniz. Sizin etdiyiniz dostluq yox, münafıqlıqdır. Kim özünü dost sayırsa, kafir olsa da, dostluq etməlidir. Dost dar gündə tanınar, xoş gündə dostun sayı yüz min olar. Şeyx əjdəhanın ağzına düşən kimi hamı öz ad-sanına görə ondan qaçdı. Eşqin əsası bədnamlıqdır, kim bu sirdən boyun qaçırırsa hələ xamdır. Hamı dedi: Sən nə dedinsə, biz bundan artığını dəfələrlə ona dedik. Məqsədimiz sevinc və kədərdə onunla bir olmaq idi. Zöhdü satmaq, rüsvayçılığı almaq, dini satmaq məsihiliyi almaq istəyirdik. Lakin şeyx bizə belə məsləhət gördü ki, onun yanından qayıdaq. Şeyx bizim dostluğumuzdan fayda görmədiyinə görə bizi tez qayıtdı. Biz hamımız onun hökmü ilə qayıtdıq, heç nəyi gizlətmədən hər şeyi sənə danışdıq. Bundan sonra həmin mürid səhabələrinə dedi ki, əgər sizin başınıza belə bir iş gəlsəydi, haqqın yanında olmalıydınız, ayaq üstə durub haqqın qarşısında dua etməli idiniz. Haqq sizi qərarlız gördüyünə görə sizi şeyxin yanından uzaqlaşdırmışdır. Öz şeyxinizin yanından qaçdığınıza görə nədən haqqın dərgahından qayıtdınız? Həmin sözləri eşidəndə acizlikdən başlarını yuxarı qaldıra bilmədilər. Kişi dedi: İndi bu xəcalətin nə faydası var? Belə iş olduğuna görə tez ayağa qalxaq, haqqın dərgahına gedək və yalvarıb başımıza kül ələ-yək. Hamımız ağ köynək geyinib şeyxin yanına yollanaq.

Hamı Ərəbistandan Ruma tərəf yollandılar, gecə-gündüz gizlin şəkildə etikafda oturdular. Hər birinin haqqın dərgahında gah yüz min şəfaəti, gah naləsi olurdu. Beləcə qırx gün, qırx gecə həmin məqamdan qalxmadılar, nə yemək, nə yatmaq bildilər. O pak dəstənin duasından fələkdə ağır bir təlatüm yarandı. Yaşılıpaltarlılar onun matəminə görə yuxarıda və aşağıda göy libas geyindilər.

Müridin Mustafanı (s) yuxuda görməsi və şeyxin tövbəsi

Nəhayət, səfin qarşısında olanın duasının oxu hədəfə dəydi. O pak mürid qırx gecədən sonra bir xəlvətdə özündən getmişdi. Səhər çağı müşk saçan bir külək əsdi, bütün dünya onun ürəyində aşkar oldu. Qara saçlarını tökmüş, ay kimi gələn Mustafanı gördü.

Haqqın kölgəsi onun üzünün günəşi, canın yüz cahanı onun tükünün ucuna vəqf olunmuşdu. Həmin mürid Mustafanı görəndə yerindən tullandı və dedi: Ey Allahın nəbisi, əlinlə əlimi tut. Allaha görə xalqın bələdçisisən, bizim şeyximiz yolunu azmışdır, ona yol göstər. Mustafa dedi: Ey himmətdə çox uca olan, get ki, şeyxini bənddən azad etdim. Sənin ali himmətin öz işini gördü, tez bir zamanda şeyxi qurtardı. Çoxdan şeyxlə haqqın arasında çox qara bir toz-torpaq var idi. Həmin qubarı onun yolundan götürdüm, onu zülmətlər içərisində qoymadım. Ona şəfaət edim. Həmin qubar onun yolundan qalxmışdır, tövbə gəlmiş, günah getmişdir. Sən bunu yəqin bil ki, yüz günah bir tövbə ilə aradan gedər. Yaxşılıq dənizi dalğalı halda gələndə, kişi və qadının günahlarını aradan aparar. Kişi bundan elə sevindi ki, nərəsi asimanlarda yayıldı. Bütün səhabələrə muştuluq verib yola düşdü. Səhabələrlə ağlaya-ağlaya, qaça-qaça gedib şeyxin donuz otardığı yerə çatdı.

Şeyxi atəş kimi və qərarlılıqdan xoş vəziyyətdə gördü. Həm muğan zəngini atmış, həm belindən zünnarı qırmışdı. Başından dinsiz papağını atıb məsihidən əl çəkmişdir. Şeyx səhabələrini uzaqdan görəndə özünü nura bürünmüş gördü. Həm xəcalətdən əynindəki paltarını yırtdı, həm başını torpağa sürtdü. Gah qanlı göz yaşı tökür, gah şirin canından əl üzürdü. Gah ahından fələyin pərdəsi yanır, gah həsrətdən bədənində qan qaynayır. Quran və hədis sirlərinin hikmətini onun ürəyindən tamamilə silmişdilər. Hər şey bir dəfəyə onun yadına düşdü, cəhalət və çarəsizlikdən nicat tapdı. Öz halına baxanda səcdəyə yığılıb ağlayırdı. Gil kimi ürəyin qanına bulaşmış, xəcalətdən onu tər basmışdı. Səhabələri belə görəndə sevinclərinin həddi-hüdudu olmadı. Hamılıqla onun yanına gedib Allaha şükr etdilər. Şeyxi sirr pərdəsinin arxasında, günəşi buludsuz gördülər. Küfr aradan getdi, yerinə iman gəldi, Rum bütpersti getdi, Allahpərəst gəldi. Qəbul dənizi birdən dalğalandı, sənin işin üçün Peyğəmbər şəfaət etdi. İndi aləmin aliminə şükr etmək vaxtıdır, haqqa şükr et, matəm vaxtı deyil. Allaha həmd olsun ki, qır dənizində günəş kimi bir bələdçi yaratmışdır. Işıqlını qara edə bilən kəs bu qədər günahla tövbəyə çatdıra bilər. O, tövbə atəşini alovlandıranda, hər nə varsa, hamısını yandırar. Sözü uzatmıram, həmin yerdən onlar səfər əzmində oldular. Şeyx qüsul aldı, yenə xirqəsini geyindi, öz səhabələri ilə Hicaza tərəf yollandı.

Məsihi qızının yuxu görməsi və şeyxin ardınca yollanması

Ondan sonra Məsihi qızı yuxuda gördü ki, günəş onun yanında yerə enmişdi. Günəş dilə gəlib dedi ki, indicə şeyxin ardınca yola düzəl. Ey pislilik edən insan, onun məzhəbini qəbul et ki, pak olasan. O icazəsiz sənin yoluna gəlsə də, həqiqətdə sən onun yolunu tutmalısən. Onu yoldan çıxartdın, indi onun yoluna gəl, yola gəldinsə, sən də yol göstər. Onun yolunu kəsirdin, indi yol-yoldaşı ol, bundan nə qədər xəbərsizsən, agah ol. Məsihi qızı yuxudan ayılanda, günəş kimi ürəyindən nur saçırdı. Ürəyində qəribə bir dərd yarandı və həmin dərd tələb istəyi ilə onu qərarlı etdi. Canına elə od düşdü ki, əlini ürəyinə vuranda ürəyi əlindən düşdü. O bilmirdi ki, qərarlı canı içəridə hansı toxumu becərir. O heç bir həmdəmi olmadığı halda özünü aləmin qəribəliklərində görürdü. Bu elə bir aləmdir ki, orda yolların nişanı yoxdur, lal olmaq lazımdır, çünki dilə yol yoxdur. Naz-nemət vaxtında olanların hamısı yağış kimi töküldü. Paltarını yırtaraq nəre çəkib qaçdı, başında kül, belində qan qaçdı.

Dərdli ürək və gücsüz bədənə şeyx və müridlərinin ardınca qaçmağa başladı. Qana bələnmiş bulud kimi qaçır, ürəyini əldən verib qaçırdı. O həmin səhrada hansı tərəfdən keçməli olduğunu bilmirdi. Aciz və heyran halda nalə edir, üzünü torpağa sürtdü. Sırini deyirdi, ey işləri yoluna qoyan Allah, qadınam, bu işdə aciz qalmışam. Sənin yolunun adamının yolunu kəsdim, Sən mənim yolumu kəsmə ki, bilmədən etmişəm. Qəhharlıq dənizinin təlatümünü yatırt, bilməmişəm, xəta etmişəm. Nə etdinsə, mən miskinə qarşı etmə, dini qəbul etdim, məni tək qoyma. Ölürəm, mənə kömək edəcək kimsə yoxdur, zəlillikdən savayı izzətim yoxdur.

Şeyx Sənana qızın halının ilham olunması və qızın İslamı qəbul etməsi

Şeyxə daxildən bildirdilər ki, həmin qız məsihiliyi tərک etmişdir. Bizim dərgahımızla tanış olmuş, bizim yolumuza qədəm basmışdır. Qayıt, həmin bütün yanına get, onu özünə həmdəm et. Şeyx külək kimi yoldan qayıtdığına görə yenə müridlərində təşviş yarandı. Hamılıqla ona dedilər ki, tövbən və bütün bu əməllərin necə oldu? Yenə eşqbazlıq edirsən, namaz qılmağı tərک edirsən? Şeyx qızın vəziyyətini onlara dedi: Kim bunu eşitdisə, canını tapşırı. Şeyx və səhabələri yoldan qayıdıb həmin gözəlin olduğu yerə çatdılar. Onun üzünü qızıl kimi saralmış, saçlarını tozun içində itmiş gördülər. Ayaqyalın, pal-tarı yırtılmış idi, sanki torpağın üstündə bir ölü idi. O ay öz şeyxini görəndə kimi bağı qan olan gözəl özündən getdi. Həmin ay özündən gedəndə şeyx gözündən onun üzünə su çiləyirdi. O gözəl şeyxə nəzər salanda bahar buludu kimi göz yaş axıdırdı. Onun vəfasına əhd gözü ilə baxıb özünü onun əlinə-ayağına atdı. Dedi: Sənin xəcalətindən canım yandı, bundan artıq pərdədə yana bilmərəm.

Tövbə etdim ki, agah olun, sən mənə islamı başa sal. Şeyx ona islamı anladanda bütün dostlarının arasına səs-səda yayıldı. O gözəl əyan əhlindən olduğuna görə yağış göz yaşları dalğalanmağa başladı. O sənəm yolu tapanda, agah ürəyində iman zövqünü tapdı.

Ürəyi imanın zövqündən qərarlı oldu, onu bütünlüklə qəm bürüdü. Dedi: Ey şeyx, mənim taqətim azalıb, ayrılığa heç dözümüm yoxdur. Bu dərdlə dolu yerdən gedirəm, əlvida, ey aləmin şeyxi əlvida. Mənim sözüm qısa olacağına görə acizəm, məni bağışla və düşmənçilik etmə. O ay bunu deyib əlini canından çəkdi, yarımçıq qalan canını canana tapşırı. Günəşi buludların arxasında gizləndi, əfsus ki, şirin can ondan ayrıldı. Bu məcazi dənizdə bir damla olan o qız həqiqət dənizinə tərəf qayıtdı. Hamımız bu aləmdən külək kimi gedəcəyik, necə ki, o getdi, biz də gedəcəyik.

Nəticə

Eşqdən agah olan kəslər eşqin yolunu tanıyırlar. Yolda hər nə deyirlərsə, mümkündür, rəhmət, ümitsizlik, məkr və arxayınlıq. Nəfs bu sirləri eşidə bilməz, nəsibi olmayan kəs qabağa düşə bilməz. Bu yəqini cismdən yox, candan və ürəkdən eşitmək lazımdır. Ürəyin nəfslə mübarizəsi hər an çətin olur, növhə oxu ki, matəm ağır olur. Əsərin qısa məzmunu ilə tanış olduqdan sonra belə qənaətə gəlirik ki, “Şeyx Sənan” dastanı həm eşqin vəsfi, həm də pirin məqamının ucalığının bəyanı üçün verilmişdir. Bunlar Fəridəddin Əttarın Simurğ, yeddi eşq vadisi, pir, mürid məsələlərinə öz irfani baxışlarının təcəssümüdür. Yeddi eşq vadisini keçmək üçün salıqlərə bələdçi lazımdır ki, bu da yalnız həmin yolu tanıyan pir olmalıdır. Həmin pir həm təhlükələrə düşə bilər, həm də ilahi inayət vasitəsilə xilas ola bilər. Buna görə də, təhlükələrlə dolu olan yolu keçməkdə pirin olması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. زرین کوب عبد الحسین، با کاروان حله، تهران، 1374، 472 ص.
2. سجادی سید ضیا الدین، مقدمه ای بر میانی عرفان و تصوف، تهران، 1386، 337 ص.
3. صفا ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران (جلد دوم)، تهران، 1363، 1128 ص.
4. فروزانفر بدیع الزمان، شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فرید الدین عطار نیشابوری، تهران، 1374، 562 ص.
5. نیشابوری فرید الدین عطار، منطق الطیر، به اهتمام دکتر احمد رنجبر، انتشارات اساطیر، 1359، 665 ص.
6. <https://ganjoor.net/attar/mosibatname/>
7. <https://ganjoor.net/attar/manteghotteyr/>

Резюме

Айгюн Ализаде

Эпическая поэма «Шейх Санан» в произведении

«Мантугут-тейр» Фаридаддина Аттара

В статье исследуется дастан "Шейх Санан" из маснави Фаридаддина Аттара «Мантик ат-тайр» (Язык птиц). Этот дастан является самым крупным сказанием произведения "Мантик ат-тайр". Здесь анализируются история возникновения, источники, степень разработанности тематики дастана в предшествующих ему произведениях мистической (ирфан) направленности, и его содержание.

Самой большой повестью произведения «Мантугут-тейр» Фаридаддина Аттара является эпическая поэма Шейха Санана. Краткое изложение эпоса таково: знакомство Шейха Санана с читателями, странный сон Шейха Санана, отправление Шейха Санана и его учеников в город Рум, слава красоты христианской дочери, влюбленность Шейха Санана в христианку, описание ночи, как ученики давали наставления Шейху Санану, отправление Шейха Санана на улицу, где проживала его возлюбленная, признание Шейха Санана своей возлюбленной в любви, приглашение Шейха Санана к атеизму христианкой, Шейх Санан в дейри-муган, Шейх Санан на пути к богохульству, как Шейх Санан стал пасти свиней под влиянием христианки, как Шейх Санан посоветовал своим ученикам вернуться обратно, как ученик Шейха в Каабе узнал про историю любви, слова ученика про дружбу, как ученики вновь отправились в Рум, как ученик увидел пророка Мустафу во сне, каение Шейха Санана, сон христианки, отправление христианки вслед за Шейхом Сананом, вдохновение Шейха Санана состоянием возлюбленной, принятие Ислама христианкой под влиянием Шейха, смерть христианки после принятия Ислама, описание пути любви. Эпос «Шейх Санан» был написан с целью прославления любви и показа высоты священного места.

Основной характерной чертой произведений *ирфана*, отличающей её от других произведений, является, лежащая в её основе, концепция «совершенного человека». То есть, в этих произведениях человек для достижения истинного совершенства, должен двигаться по пути, предначертанному Аллахом и, пройдя различные этапы и *макамы* (духовные стоянки), соединиться с Творцом. Согласно произведению «Мантик ат-тайр» Аттара, *салик* (путник, следующий пути *тасаввуфа*) должен пройти семь долин любви, совершенно освободиться от привязанностей этого мира, для того, чтобы достичь своей цели. Литература *ирфана* весьма богата такими примерами и в настоящей статье мы затронули некоторые из них.

Ключевые слова: Шейх Санан, последователь, эпос, дочь месихи, любовь

Summary

Aygun Alizade

***Epic Poem "Sheikh Sanan" in the Work "Mantiq al-Tayr"
by Farid-al-Din Attar***

The article studies "Sheikh Sanan" epos in the "Mantiq al-Teyr" work by Farid ad-Din Attar. This epos is considered the biggest story of work titled by "Mantiq al-Teyr". Article also carried out analysis on the creation, sources, content of the epos, and its use in works before Attar.

The greatest story of the work of "Mantiq al-Tayr" by Farid-al-Din Attar is the epic poem of Sheikh Sanan. The summary of the epic is as follows: the acquaintance of Sheikh Sanan with readers, the strange dream of Sheikh Sanan, the departure of Sheikh Sanan and his disciples to the city of Rum, the glory of the beauty of the Christian daughter, the love of Sheikh Sanan for a Christian girl, the description of the night, how the disciples gave advice to Shaykh Sanan, The street where his beloved lived, the love confession of Sheikh Sanan to his beloved, how Christian girl invited Sheikh Sanan to atheism, Sheikh Sanan in the deirimugan, Sheikh Sanan on the way towards blasphemy, how Sheikh Sanan began to shepherd the pigs, Sheikh Sanan's advise to his disciples to return back, how the disciple of the Sheikh in the Ka'ba learned about the love story, the words of the disciple about friendship, how the disciples went to Rum again, how the disciple dreamt of the prophet Mustafa, the regret of Shaykh Sanan, the Christian girl's dream, how the Christian girl followed Sheikh Sanan, the inspiration of Shaykh Sanan by the situation of his beloved, the acceptance of Islam by a Christian girl under the influence of the Sheikh, the death of the Christian girl after the acceptance of Islam, the description of the path of love. Epos "Sheikh Sanan" was written for the purpose of glorifying love and showing the height of the sacred place.

The characteristic feature with experienced man conception differentiates the works of wisdom content from other works. That's way, according to these works a person have to strive in the way of God to reach real perfection, after passing through various stages and moments, he should be able to reach the Creator. According to the Farid-al-Din Attar's "Mantiq al-Teyr", every lover have to pass seven levels to

reach the Creator. Wisdom literature is so rich in such examples and this paper covers all of them.

Keywords: Sheikh Sanan, follower, epic, christian daughter, love

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İSMİN
HALLARININ ƏVƏZLƏNMƏSİ**

Sevinc SADIQOVA*

Açar sözlər: *dil, dialekt, şivə, arxaizm, hal, isim, Qərbi Azərbaycan*

Giriş

Qərbi Azərbaycan şivələrində, həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində müşahidə olunan halların bir-birini əvəz etməsi hadisəsi tarixən ədəbi dilimizdə də mövcud olmuşdur. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşundakı sabitlik və qanunauyğun inkişafdan bəhs edən H.Mirzəzadə qeyd edir ki, bu heç də o demək deyildir ki, hal şəkilçilərinin vəzifəsində dəqiqləşmə olmamışdır. Çünki belə bir mütləq sabitlik dilin daxili inkişaf qanununa zidd bir prosesdir. Faktlar göstərir ki, dilin başqa sahələrində, eləcə də hal kateqoriyasında əsas qaydalar qalmaq şərti ilə, az da olsa, bir dəyişiklik olmuşdur. Cümlədə sözlər arasında sintaktik əlaqəni yaratmaq üçün lazım olan formal əlamətlər daha əvvəllər müəyyən qədər dəqiq olmamışdır. İsmnin müəyyən bir hal şəkilçisi bəzən paralel, bəzən də başqa bir vəzifədə işlənmişdir. Müasir dilimizdə tam sabitləşən hal şəkilçiləri hələ əvvəllərdə yerinə görə biri digərini əvəz etmişdir (12, 76). Azərbaycan dilçiliyində son dövrlərdə E.Əzizov (4, 156-160), B.Xəlilov (9,168-190), M.Məmmədli (11, 92-111), K.Bəşirov (2, 90-98), Ə.Tanrıverdi (14, 152) və b. halların əvəzlənməsi məsələsinə toxunmuş, bu məsələnin şərhini ilə bağlı maraqlı tədqiqatlar meydana çıxmışdır. E.Əzizov Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü dövründə hal sisteminin o qədər də sabit olmadığını, idarə əlaqəsinin tələbi ilə bir hal formasının digər bir halın mənasını ifadə etdiyini, daha çox məkani hallarda özünü göstərən bu xüsusiyyətin müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində öz əksini tapdığını və müasir şivələrdə öz izini saxladığını qeyd etmişdir (4, 156). M.Məmmədli şivələrdə hal şəkilçilərinin əvəzlənməsinin qalmasını doğuran müxtəlif səbəblər olduğunu qeyd edərək, fikrini belə ümumiləşdirir: "...şivələrdə feillə idarənin müasir şəkildən fərqli qədim cəhətlərin qorunub saxlanması, eləcə də qoşmalarla idarənin dəyişməsi, inversiya hadisəsinin geniş yayılması ilə isimlə feil arasındakı əlaqənin zəifləməsi hal formalarının qrammatik və məna cəhətdən əvəzlənməsini meydana çıxarır" (11, 92). Qərbi Azərbaycan şivələrində də dilin ən qədim dövrlərinin izlərini özündə yaşadan halların funksiyasına görə bir-birini əvəz etməsi prosesinə rast gəlinir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan şivələrində də məkani halların bir-birini əvəz etməsi (yönlük hal əvəzinə yerlik hal, yerlik hal əvəzinə yönlük hal, yerlik hal əvəzinə çıxışlıq hal, çıxışlıq hal əvəzinə yönlük hal, çıxışlıq hal əvəzinə yerlik hal) daha üstün mövqedədir, lakin az-az hallarda qrammatik hallarla əvəzlənmə də (yerlik hal əvəzinə adlıq hal, yerlik hal əvəzinə yiyəlik hal) müşahidə edilir.

Qərbi Azərbaycan şivələrində hal əvəzlənməsi

Qərbi Azərbaycan şivələrində hal əvəzlənməsi məkani-qrammatik və qrammatik halların əvəzlənməsində özünü göstərir. Məkani-qrammatik halların əvəzlənməsində yönlük halın yerlik və çıxışlıq halların funksiyasını, yerlik halın yönlük və çıxışlıq halların funksiyasını, çıxışlıq halın yerlik halın funksiyasını icra etməsi müşahidə olunmuşdur.

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU
e-mail: sevincsadigova2@gmail.com

Qrammatik halların məkani-qrammatik halları əvəz etməsində adlıq halın yönlük, yerlik halların funksiyasını, yiyəlik halın yerlik halın funksiyasını icra etməsi müşahidə olunmuşdur. Bu hal əvəzlənmələrinin həm Qərbi Azərbaycan şivələrində, həm Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində, həm də tarixən ədəbi dildə çox geniş şəkildə işlənməsi müşahidə olunur.

1. Yönlük halın yerlik hal funksiyasını icra etməsi: Qərbi Azərbaycan şivələrində yönlük halın yerlik hal funksiyasını icra etməsi yüksək işlənmə tezliyində malikdir: *Bazardan itən mallar İsanın üstünə qalıfıdı* (Ağb.); *Qızdar köçənnən sora əvin işi gəlnin boynuna qaldı* (Vedib.); *Açıxlığı qoydu gəldi xəfə yerə oturdu* (Zəng.); *Oturmuşam səni elçi daşuyun üstünə, di qızı vermə görüm nətə:r vermirsən* (Göy.).

Ədəbi dildə aşağıdakı nümunələrdə bu hal əvəzlənməsi müşahidə edilir: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq qurdurmuşdı* (7, 24); *Buğa ayaq üstünə duramadı, düşdü; dəpəsinin üstünə yıqıldı* (7, 27); *Qara yerin üstünə ağ ban evin dikdirmişdi* (7, 52); *Bir quru çayın üzərinə bir körpi yapdırmışdı* (7, 95); Qazı Bürhanəddində: *Boynumadur keysusi hər gecə təht-ül-ünq, Ağzım adur ləbləri ta bəğiyamət lisam* (1, II, 46); *Eşq əhli yarı yoluna məstanə gərəkdür, Sevdiginin eşigini yastına gərəkdür* (1, II, 54); “Dastani-Əhməd Hərami”də: *Qızı gizlədilər ol dəmdə saza, Sığındılar qədimi-biniyaza* (3, 70); Yusif Məddahda: *Ertə anı öldürəm, başın kəsəm, Top edibən qarşına başın asam* (1, I, 106); *Həsətilə dünü gün bağrım pişir, Eşq oduna tutuşub canım ərir* (1, I, 107); İmadəddin Nəsimidə: *Ey mələk surətli dilbər, can fədadır yoluna, Çün dedin ləhmikə ləhmi, qanə qanım, mərhəbə!* (13, 13); *Gəh çıxmışam İsa kimi, çərx üstünə oturmuşam, Gəh varmışam Yusif kimi, Misirdə sultan olmuşam* (13, 135); Kişvəridə: *Nərgisə bənzər çiçək bitsə məzarım üstünə, Sanmagil nərgis ki çeşmi-intizarımdür mənim* (8, 72); *Məzarım üstünə hərdəm nədən ağlar bəhar ayrı, Məgər kim oxudi dərdi-dilim lövhi-məzarımdin* (8, 79); Şah İsmayıl Xətayidə: *Qul gərək tanıda öz doğru luğun həq yoluna, Etiqaddan azmaya, gər bayü gər qallaş ola* (10, 36); *Sənin ol zülfünün hər bir qılını, Xətai boynuna bir riştə gördüm* (10, 75) və s. Nümunələrdən görüldüyü kimi, yönlük halın yerlik hal funksiyasını icra etməsi tarixən ədəbi dildə məhsuldar şəkildə işlənmişdir.

2. Yönlük halın çıxışlıq hal funksiyasını icra etməsi: Bu hal daha işləkdir, geniş yayılmışdır: *Qurvan kişinin sözdərinə incimə, köntöy-köntöy danışır* (Ağb.); *Həyəət-bajaya muğayət ol, ayağının altıda ölüm, indiyə qayıdıram* (Göy.). Qərbi Azərbaycan şivələrinin hamısında rast gəlinən bu hadisə digər dialekt və şivələrimizdə də çox geniş yayılmışdır.

Ədəbi dildə tarixən işlək olmuşdur: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Bunun üzərinə bir qaç zaman keçdi* (7, 53); *Xana küsdi* (7, 136); “Dastani-Əhməd Hərami”də: *Tamam bir yil bu rəsmə vardı bu iş, Bunun üstünə keçdi bu yazı, qış* (3, 56); *Bir-iki gün bunun üstünə getdi, Şahənşah gör necə bir tədbir etdi* (3, 89); Yusif Məddahda: *Gəlibən Vərqə xəyalı qarşıma, Bir yana düşməən hücum alıb sürür* (1, II, 107); Şah İsmayıl Xətayidə: *Sordum bulara dəmi-səbanı, Uzatdı cəvab üçün zəbanı* (10, 262); *Gördüm çəmən icrə bağbanı, Sordum ki, xanı ana səbanı* (10, 262) və s. Yönlük halın yerlik və çıxışlıq halların funksiyasını icra etməsi hadisəsi tarixən ədəbi dildə intensiv şəkildə olmuşdur, yazılı abidələrdə yönlük halın həmin halların da semantik yükünü daşdığı geniş şəkildə müşahidə olunur. Tədricən ədəbi dildə qrammatik normalar sabitləşmiş, təqribən XVIII əsrdən yazılı abidələrin dilində yönlük hal sırf öz spesifik – istiqamət mənasını ifadə etmişdir.

T.Hacıyev İ.M.Dyakonova istinadən türk dillərində məkani-qrammatik halları göstərən şəkilçilərin semantik cəhətdən bir-birini əvəz etməsinin qrammatik köklərinin şumer hal sistemində də görüldüyünü qeyd etmişdir (6, I, 67). Bu qədim dil hadisəsi Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində, həmçinin Qərbi Azərbaycan şivələrində bu günədək mühafizə olunmuşdur.

3. Yerlik halın yönlük hal funksiyasını icra etməsi: Bu hal əksər şivələrdə müşahidə

olunur: *Burda çox iş yoxdu, üç-dört gündə başa vurrux* (Qaf.); *Həyat-bajayı yarım saatda təmizdədilər* (Ağb.) və s.

Ədəbi dildə digər hallara nisbətən daha çox işlək olmuşdur: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Qazan döndi baqdı, “Oğul çoban, qanda gedərsin?” – dedi* (7, 43); *Göz açuban gördüğüm, köñül ilə sevdiğim, bir yasduqda baş qoduğum!* (7, 62); Qazı Bürhanəddində: *Gözü çü qıl qələmilə yazar yürəgümdə, Qızıl mürəkkəb ilə yüzdə yazduğu oxuna* (1, II, 31); “Dastani-Əhməd Hərəmi”də: *Düni günə qatıb bular çü getdi, Beş-on gündə bular Bağdada yetdi* (3, 80); Yusif Məddahda: *Bunda bunlar təziyə qıldı həzin, Sən eşit imdi Bəni-Əmrin sözün* (1, II, 111); *Dedi ol kafir ki: - Gülşahım qanı, Tez gətirin bunda görəyim anı* (1, II, 111); İmadəddin Nəsimidə: *Münəvvər əbhərin türkü evin yağmaladı əqlin, Moğol hər qanda varırsa, düşər taracü yağmayə* (13, 35); *Xizrlə zülmatını tanımayan heyvan kimi, Nə bilə kim, qanda vara, abi-heyvan istəyə?* (13, 49); Kişvəridə: *Demə ki, niçün urur köksündə hər yan dağlar, Hər birisi şəm`i-hicran parəsidür, dustum* (8, 73); *İki mehman bir evdə çün sığışmaz, Mənim canım gedər, çün sən gəlürsən* (8, 86); Şah İsmayıl Xətayidə: *Xanda varsan, ey Xətayi, sən bu ləfzi söyləgil* (10, 64); *Xətayi, dünyanın ötəsi fani, Bizdən əvvəl bunda gələnlar qanı?* (10, 334); Məhəmməd Füzulidə: *Bir fəqirəm durmasın kimsə mənə tə`zim üçün, Qanda getsəm, ey gözüm, su səp qübari-rahimə* (5, 281); *Fələk eşqində ol qayətdə, ey məh, müztərib olmuş, Ki, hər nə eyləsə bilməz nə eylər iztirabından* (5, 242); Əmanidə: *Eşq odunda yandı bağrım, Yarəb, görəmmi didarın?* (1, III, 20) və s. Nümunələrdən göründüyü kimi, yerlik halın yönlük hal funksiyasında işlənməsi tarixən həm məkan, həm də zaman məzmunu ilə bağlı olmuş, çox məhsuldar şəkildə işlənmişdir. Lakin Qərbi Azərbaycan şivələrində bu hal, əsasən, zaman məzmunu ilə bağlı özünü göstərir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də bu hal əvəzlənməsi müşahidə olunur.

4. *Yerlik halın çıxışlıq hal funksiyasını icra etməsi*: Yerlik halın çıxışlıq hal funksiyasında işlənməsi Qərbi Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətində müşahidə olunur: *Əlli yerdə soruşdum, gördüm deən yoxdu* (Qarakil.); *Yol qırağında yığdım çaşırı, çox döylü* (Dərəl.) və s. Tarixən ədəbi dildə bu forma çox geniş şəkildə işlənmişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Üzəngüyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki dalusının arasında urub-çıqdı, yıqdı* (7, 30); *Üç yerdə yaralandım, qara başım buğaldı, yalnız qaldım; suçum bumıdır? – dedi* (7, 43); “Dastani-Əhməd Hərəmi”də: *Çü sübh oldu yerində durdu sultan, Oxudu bəylərini dərdi ol xan* (3, 93); Yusif Məddahda: *Tonu altında dəmir geydi nigar, Bir qatir üzərinə oldu süvar* (1, II, 112); İmadəddin Nəsimidə: *Düşdüm əzəldə zülfünə, dam olmadan hənuz, İçdim ləbin şərabını, cam olmadan hənuz* (13, 71); Həqiqidə: *Əzəldə şövqə gətirdi məni hidayəti-eşq, Səadəti mənə kəşf eylədi sirayəti-eşq* (1, II, 203); Kişvəridə: *Gözlərin sevdəsində gəldi maña bimarlıq; Bir gəlüb sormazsan, axır beləm olur yarlıq?!* (8, 43); Şah İsmayıl Xətayidə: *Anca kövkəb kimi yaş tökdü, gəmində gözlərim, Yer ilə, gög ilə Keyvan həm baxa qaldı maña* (10, 27); *Bu Xətayi ləblərin eşqində gər ah eyləyə, Ahinin suzindən olur xak ol kuhi-Səhənd* (10, 48); Məhəmməd Füzulidə: *Füzuli, məndə zövqi-afiyət az istə kim, çoxdan, Mən onu aruziyi-təl`ti-canana dəgşirdim* (5, 233); Əmanidə: *Səndə özgə yoxdur çarəm, Yarəb, görəmmi didarın?* (1, III, 20); Şakir Şirvanidə: *Cünun oldum genə eşqində bir şuxi-vəfadarın, Lətafət gülşənində yəni bir gülbərgirüxsarın* (1, III, 207) və s. Yazılı abidələrdən gətirdiyimiz çoxsaylı nümunələr tarixən yerlik hal şəkilçisinin çıxışlıq halın funksiyasını icra etməsinin geniş yayıldığını göstərir.

R.Rüstəmov bu halın bu günə qədər bəzi dialekt və şivələrdə qorunub saxlandığını, hələ 1942-ci ildə M.Şirəliyev tərəfindən Laçın rayonunda yerlik hal şəkilçisinin çıxışlıq hal şəkilçisi yerində işlənməsi halının müəyyən olduğunu qeyd etmişdir (18, 85). Azərbaycan dilinin Təbriz, Dərbənd şivələrində bu halın mövcudluğunu qeyd edən M.Məmmədli də bu halın Laçın şivəsi üçün daha səciyyəvi olduğunu, İmanlar, Qorçu, Şəlvə, Zorkeşiş və Oğuldərə kənd şivələrində *-dan,-dən* şəkilçisinə rast gəlinmədiyini, onun

funksiyasını *-da,-də* şəkilçisinin yerinə yetirdiyini, xakas dilinin əksər dialektlərində və yakut dilində də bu formanın mövcud olduğunu yazmışdır (11, 107). Qərbi Azərbaycan şivələrində, həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də bu hal əvəzlənməsi geniş yayılmışdır.

5. *Çıxışlıq halın yerlik hal funksiyasını icra etməsi*: Qərbi Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətində bu hal əvəzlənməsi müşahidə olunur: *Kəndin başınnan haray qopdu* (Dər.); *Dəyqədən bir fikrə tüşürsən* (Qaf.). Yazılı mənbələrin dilində bu hal əvəzlənməsi, digərlərinə nisbətən daha az müşahidə olunur: Kişvəridə: *Ğəmindən keçdi ömrüm, nola cana, Ki, sən bir dəm maña ğəmxar olasañ. Səni məhrəm bilib razimni dedim, Nə bildim sən maña əğyar olasañ?* (8, 80); Şah İsmayıl Xətayidə: *Yandı eşqindən, əya gül yüzlü dildar, üstə gör! Sənsizin aləmdə gəzmək oldu düşvar, üstə gör!* (10, 104) və s. Tarixən ədəbi dildə çıxışlıq halın yerlik hal funksiyasını icra etməsi məhsuldar olmamış, təsadüfi xarakter daşmışdır.

Qrammatik halların məkani-qrammatik halları əvəz etməsi

1. *Adlıq halın yönlük hal funksiyasını icra etməsi*: Qərbi Azərbaycanın əksər şivələrində bu hal əvəzlənməsi müşahidə olunur: *Uzax getmə, a gədə, tapammaram səni bu qarşıxlıxdə* (Ağb.); *Üzünü ev sarı tutuf getdi* (Göy.) və s. Tarixən ədəbi dildə bu hal forması, çox zaman, *sarı* qoşmasının iştirakı ilə yaranmışdır: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Oğlı Uruz qarşısında yay söykənib durardı* (7, 78); Yusif Məddahda: *Qamusu atdan aşağa endilər, Bunlara qarşı bərabər qondılar* (1, II, 105); Kişvəridə: *Baxışında var nəzər ol nərgisi-pürxabnin, Xeyrli baxış dəgül qoyun sarı qəssabnin* (8, 57); *Dəhanın fikridür hər dəm, ədəm saru uçar könlüm, Bu açux dünyada anun məqamı dar imiş, bildim* (8, 67); *Özgülər yüzinə açmış nərgisi-məxmurini, Dustlar sarı inayət baxışı kəmdür yenə* (8, 111); Şah İsmayıl Xətayidə: *Növbahar oldu, gözüm istər camalın görməgə, Əzm edüb gülşən saru seyran edərsən, vəqtidir* (10, 72); *Gəlməz yavuşa, həzər qılur ol, Dərgah saru nəzər qılur ol* (10, 270) və s.

A.N.Kononov özbək dilində adlıq halı əsas hal adlandırır, atalar sözlərində, məsələrdə, bəzən isə danışıq nitqində (şifahi nitqdə) əsas halın yönlük halı əvəz etdiyini qeyd edir: “*Тошкент (Тошкентга əvəzinə) борду – О, Даşkəндə getdi*” (15, 95). Müasir Azərbaycan dilində adlıq halın yönlük halı əvəz etməsi arxaik bir formaya çevrilmişdir, lakin dialekt və şivələrdə, həmçinin Qərbi Azərbaycan şivələrində işlək olaraq qalmışdır.

2. *Adlıq halın yerlik hal funksiyasını icra etməsi*: Qərbi Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətində adlıq halın yerlik hal funksiyasını icra etməsi müşahidə edilir: *Pəyız qayıtdıx kəndə* (Qaf.); *Ayə, a gədə, aralı duruñ* (Göy.); *Sözünün üsdə kişi kimi durdu, dediyi vaxd qaytardı borcunu* (Zəngib.).

Tarixən ədəbi dildə bu forma məhsuldar olmamışdır: “Dastani-Əhməd Hərami”də: *Aşağı duranın kəsdə başını, Görün bu çərxi qəddarin işini* (3, 100); Nişat Şirvanidə: *Yaxşı gündə bilmək olmaz kim, dəyanət kimdə var, Yaxşı yoldaşı yaman gün imtahan etmək gərək* (1, III, 195). Xəstə Qasımda: *Hayıf ola, ağ biləklər, bazılar, Ahum otlar ceyran ilə yazılar* (1, III, 269); *O necə quş idi yaz gələr bağa, Sinəmi çəkibdir düyünə, dağa* (1, III, 271) və s.

Bu hal forması özbək dilində də işlənir: “*Ер хайдасанг куз (кузда əvəzinə) хайда – Əgər sən yeri şumlayırsansa, [onda] payızda şumla*” (15, 95). Hətta müasir özbək ədəbi dili materiallarını təhlil edən A.N.Kononov burada adlıq halın funksiyasına görə bütün digər hallara uyğun olduğunu qeyd edir: *шаҳар// шаҳарни// шаҳарда кезмоқ “şəhəri gəzmək//şəhərdə gəzmək”; йўл//йўлни//йўлдан юрмоқ “yol//yolda/yoldan getmək”* (15, 91). K.Bəşirov bu hal əvəzlənməsinin oğuz qrupu türk dillərində çox nadir hallarda işləndiyini qeyd etmişdir (2, 138). Lakin Qərbi Azərbaycan şivələrində bu hal əvəzlənməsi kifayət qədər aktiv şəkildə işlənir.

3. *Yiyəlik halın yerlik hal funksiyasını icra etməsi*: Mahiyyətinə görə bu hal ədəbi dildə arxaikləşmiş alət-birgəlik halıdır, morfoloji göstəricisi olan *-in⁴* mənaca zaman, tərz (*səngin* (zəif), *gorun-gorun*, *korun-korun*) və s. ifadə edir; məs.: *Böün kömrümüz azdı dəən sevə gorun-gorun yanır* (Ağb.).

Ədəbi dildə bu hal forması daha qədim dövrlərdə işlənmiş, əsasən zaman mənası bildirmişdir; “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı* (7, 27); *Aruz aydır*: “*Xanım, ürkdigimiz vaqtın düşən mənim oğlancığımdır, bəlkə?*” – *dedi* (7, 125); “Dastani-Əhməd Hərami”də: *Dedi: bunlar əgər bizdən olaydı, Bu vaxtın qancəri seyran qılaydı* (1, II, 82). E.Əzizov (4, 155-156), M.Məmmədli (11, 88), Ə.Tanrıverdiyev (14, 197-206), K.Bəşirov (2, 120-121) və b. bu morfemlə bağlı araşdırmalar aparmışlar. K.Bəşirov bu qəbildən olan nümunələrdəki *-in⁴* şəkilçisini yerlik halın ən qədim variantlarından sayır, F.Cəlilova istinadən bu şəkilçinin zahirən yiyəlik və ya birgəlik vasitə halının göstəricisi ilə eyni olduğunu, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və bəzi türk dialektlərində rast gəldiyini yazır, daha sonra qeyd edir: “Yerlik halın *-in⁴* göstəricisi müasir Azərbaycan dilində qoşa sözlərin tərkibində həm yerlik, həm də digər halların funksiyasını yerinə yetirir: *Qoca için-için ağlayırdı* (yerlik hal); *Səni qabağında dizin-dizin süründürərəm* (vasitəlik hal); *Buğa xeyli dalın-dalın getdi* (yönlük hal). *Arxayın, ansızın* (bir an keçmədən), *görcəyin* (gördükdə), *birlən* (birlikdə) sözlərində də *-in* şəkilçisi həm yerlik, həm də birgəlik-vasitə halı funksiyasındadır”. M.Məmmədli bu halın izlərinin Azərbaycan dili şivələri ilə yanaşı, qaraqalpaq, yakut, qazax dilinin qərb dialektlərində, qərbi Sibir tatarlarının barabın dialektində *-in, -in* şəkilçisinin ifadəsində görüldüyünü, tuva dilində zərf əmələ gətirən leksik şəkilçilər sırasına daxil edildiyini qeyd etmişdir (11, 88).

Bu proses qaqauz dilində öz əksini belə tapır: “Düzəltmə zərflərin bir qismi xüsusi qrup təşkil edir, burada arxaik (ölmüş) şəkilçilər ayırd edilə bilər. Belə ki bir neçə zərf qorunub saxlanmışdır ki, bunlar qədim alət halının vurğusuz şəkilçisi *-ın, -in* vasitəsilə əmələ gəlir: *уазын “yayda”, кышыын “qışda”, гүзүн “payızda”, улкин “öncə, əvvəlcə”, хен улкин “hər şeydən öncə”, бу ылыын “bu ildə”.*” (17, 256). Qırğız dilində bu morfem qədim alət halının şəkilçisi hesab olunaraq, *күнүн* - gündüz vaxtı, *түнүн* - gecə vaxtı, *кышыын* - qışda, *жазыын* - yazda, *күзүн* - payızda, *жайын* - yayda sözlərinin tərkibində daşlaşması, hal formaları sistemindən isə çıxması qeyd olunur (16, 166). Gördüyümüz kimi, qaqauz və qırğız dillərində bu şəkilçilər artıq hal kateqoriyasını ifadə etməkdən uzaqlaşaraq, zərflərin tərkibində daşlaşmışdır və ya L.A.Pokrovskayanın dediyi kimi, “ölmüşdür”. Türk dilində isə bu hal şəkilçilərinin işlənməsi ədəbi dil səviyyəsindədir.

4. *Təsirlik halın yönlük hal funksiyasını icra etməsi*: Qərbi Azərbaycanın əksər şivələrində bu hal əvəzlənməsi müşahidə olunur: *Əsəd qızdan söz salmax isdə:irdi, ancax Zəkyə xala söypəti başdamağa imkan vermirdi* (Zəngib); *İşi başdamağa majal tapamdadıx, evə qara-qışqırax tüşdü* (Ağb.). Həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də bu hal əvəzlənməsi işləkdir.

Təsirlik halın yönlük hal funksiyasında işlənməsi tarixən ədəbi dildə də mövcud olmuşdur: *Kışvəridə: Xansı yanı getti ol ahuyi-vəhşi, ey könül, Gəl ki, sora-sora bir daxı həm ol yan barğalı* (8, 126); *Xansı yanı kim qaçarsan, ey gəzali-mişkbu, Tapmayınca qoymazam istab səni mən kubə ku* (8, 100); *Xəttini səbzə oxurlar, yüzünü yasəmən derlər, Kətan könlək ki, geymişsən, anı bərgi-səmən derlər* (8, 26); Məhəmməd Füzulidə: *Tas əlin öpdü, həsəd qıldı qara bağrımı su, Yetdi su cisminə, rəşk aldı tənimdən aram* (5, 234); Nişat Şirvanidə: *Gər qəlbi-Əsəddən çıxar olsan günəşə, Ay tək on iki bürçü təməm eylə təməşə* (1, III, 202).

Nəticə

Sonda bu cəhəti də qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan şivələrində, həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində ismin hallarının morfoloji göstəricilərinin birini əvəz etməsi, birinin digərinin əvəzinə işlənməsi dilin qədim dövrlərindəki vəziyyətinin izləridir. Belə ki, dilin inkişafının qədim dövrlərində, hələ hal kateqoriyasının sabitləşmədiyi, hal şəkilçilərinin semantik cəhətdən normalaşma prosesinin başa çatmadığı zamanda hallar biri digərini əvəz etmişdir və yazılı abidələrdə də bu proses öz əksini tapmışdır; dilin inkişafının daha sonrakı dövrlərində isə sabitləşmə prosesi nəticəsində halların işlənməsində stabillik yaranmışdır, lakin dialekt və şivələrdə bu qədim prosesin izləri bugünədək qalmışdır.

Ədəbi dilimizin keçdiyi müəyyən tarixi dövr ərzində dilin lüğət tərkibinə daxil olan, işləklidən düşən, dilin passiv lüğət fonduna keçən, ədəbi dildə arxaikləşərək dialekt və şivələrdə işlək olan qrammatik vahidlərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qərbi Azərbaycan şivələrində hal kateqoriyasının ədəbi dildə arxaikləşmiş morfoloqiyasının, o cümlədən hal əvəzlənmələrinin tədqiqatına cəlb olunması dialektologiya sahəsində bir sıra məsələlərin elmi həllini tapması ilə yanaşı, tarixi qrammatika, tarixi dialektologiya, dil tarixi, ədəbi dil tarixi sahələri üçün də əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.; III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 456 s.
2. Bəşirov K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 234 s.
3. Dastani-Əhməd Hərəmi. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
5. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı: Elm, 2012, 476 s.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
8. Kişvəri. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 176 s.
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: PapirusNP, 2016, 286 s.
10. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
11. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, 264 s.
12. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 370 s.
13. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild, Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 336 s.
14. Tanrıverdiyev Ə. Kitabı-Dədə Qorqud və Qərb ləhcəsi. Bakı: ADPU, 2002, 171 s.
15. Кононов А. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва-Ленинград, АНССР, 1960, 446 с.
16. Орузбаева Б. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе: Илим, 1964, 312 с.
17. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Москва: Наука, 1964, 298 с.
18. Рустамов Р. О монографическом изучении диалектов азербайджанского языка. Вопросы диалектологии тюркских языков. II, Баку, АН Аз.ССР, 1960, с.76-88.

Резюме

Севиндж Садыгова

Замещение падежей существительных в говорах Западного Азербайджана

В статье исследованы замещение падежей существительных, ставшие архаичными для лите-

ратурного языка, но до сих пор употребляющиеся в говорах Западного Азербайджана. Процесс архаизации проявляется в двух формах; ряд лингвистических единиц становятся архаичными для всего языка, так как выходят из употребления и с литературного языка, и с отдельных диалектов и говоров этого языка, другая группа лингвистических единиц становятся архаичными для литературного языка, но употребляются в отдельных диалектах и говорах того языка. В этом аспекте говоры Западного Азербайджана отличаются своим лингвистическим богатством. Большая часть архаичных единиц литературного языка и по сей день употребляются в говорах Западного Азербайджана. В данной статье невозможно охватить всех архаичных единиц, поэтому мы рассмотрим только замещение падежей существительных. В говорах Западного Азербайджана замещение падежей существительных проявляется в пространственно-грамматических и грамматических падежах. Как и в других диалектах и говорах Азербайджанского языка, в говорах Западного Азербайджана чаще наблюдается замещение пространственно-грамматических падежей, а замещение грамматических падежей наблюдается сравнительно реже. Замещение падежей существительных встречается в классических художественных произведениях Азербайджанского литературного языка. Постепенно в литературном языке пошел процесс стабилизации употребления категории падежа, поэтому замещение падежей существительных вышли из употребления и остались в некоторых диалектах и говорах, в том числе и в говорах Западного Азербайджана. Процесс замещения падежей существительных в литературном языке продолжалось примерно до середины XVIII века. В конце XVIII они постепенно вышли из употребления литературного языка. Замещение падежей существительных встречаются в таких литературных источниках как «Китаби-Деде Коркут», «Дастани-Ахмед Харами», а также в средневековых произведениях азербайджанских поэтов Казы Бурханеддин, Юсиф Меддах, Имадеддин Насими, Мухаммед Фюзули, Кишвери, Шах Исмаил Хатайи, Месиши, Говси Тебризи, Мухаммед Аmani, Нишат Ширвани, Шакир Ширвани и др.

Ключевые слова: язык, диалект, говор, архаизм, падеж, существительное, Западный Азербайджан

Summary

Sevinj Sadigova

Replacement of substantial cases in the talks of Western Azerbaijan

The article deals with substitution of cases of nouns in literary language which use Western Azerbaijan accent. The process of archaization manifests itself in two forms: so a number of linguistic units were archaized and out of use from the literary language also from dialects and accents, another group linguistic units although they became archaisms in literary language but in separate dialects and accents remained in use. From this point of view the accents of the Western Azerbaijan differ in their wealth. The most of archaic units of literary language use in accents of Western Azerbaijan now. In this article it is impossible to review all of this, therefore we will look at substitution of cases of nouns. In the dialects of Western Azerbaijan, the replacement of the case of nouns is manifested in the spatial-grammatical and grammatical cases. As in other dialects and dialects of the Azerbaijani language, in the dialects of Western Azerbaijan, the substitution of spatial-grammatical cases is more often observed, and the substitution of grammatical cases is observed relatively less often. The substitution of the case of nouns is found in the classical works of art of the Azerbaijan literary language. Gradually, in the literary language, the process of stabilization of the use of the category of the case began, therefore the replacement of the cases of nouns fell out of use and remained in some dialects and dialects, including the dialects of Western Azerbaijan. The process of replacing the cases of nouns in the literary language lasted until about the middle of the XVIII century. In end of XVIII century gradually fell into disuse of literary language. Replacing the cases of nouns are meet in classic Azerbaijan literature, in “Kitabi-Dede Korkut”, “Dastani-Ahmet-Harami” and including work of Kazi Burhaneddin, Yusif Meddah, Imadeddin Nasimi, Muhammed Fuzuli, Kishveri, Shah Ismail Khatayi, Masihi, Govsi Tabrizi, Muhammed Amani, Nishat Shirvani, Shakir Shirvani and ect.

Key words: language, dialect, accents, archaism, cases, noun, Western Azerbaijan

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səədət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

AZƏRBAYCAN VƏ FARS DİLLƏRİNDƏ TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN MÜQAYİSƏSİ

Sultan SEYİDOVA*

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, növ, bağlayıcı, mürəkkəb cümlə

Giriş

Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrdən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri isə ona tabe olur. Tabe edən tərkib hissə baş cümlə, tabe olan tərkib hissə isə budaq cümlə adlanır.

Budaq cümlə ya baş cümlənin buraxılmış bir üzvü yerində işlənir, ya da baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Budaq cümlələr dilçiliyin maraqlı hissələrindən biri kimi daim tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Dünyanın müxtəlif dillərini müqayisə etdikdə onlar arasında oxşar və fərqliliklərin olduğunu müşahidə edirik. Bu məqalədə Azərbaycan və fars dillərində tamamlıq budaq cümləsinin tipləri, növləri qarşılıqlı şəkildə araşdırılmışdır. Məqalədə həm Azərbaycan, həm də İran alimlərinin bu sahədə apardığı araşdırmalar tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tamamlıq budaq cümləsi

Azərbaycan dilçiləri tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin iki tipini müəyyən etmişlər: 1. Bağlayıcı sözlərlə – nisbi əvəzliliklərlə işlənən tip. 2. Tabelilik bağlayıcıları ilə işlənən tip.

I tip tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr nisbi əvəzliliklərlə işlənir. Belə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin nisbi əvəzliliklə işlənmiş budaq cümləsi, adətən, əvvəl, baş cümləsi isə sonra gəlir. Baş cümlədə isə budaq cümlənin əvəzlilik-qəlibi ya bilavasitə işlənir, ya da təsəvvür olunur.

Məsələn: Zəhmət çək oynucağı kimdən almısansa, ona da qaytar (G: Hüseynoğlu); Kimi istəyirsənsə, onu da al... (T. Mahmud); Kimi bəyənsə, ona verəcəyəm (“Azərbaycan gəncləri” qəz); Nə əkərsən, onu biçərsən (Atalar sözü); Nə istəsən, alaram (Danışq dilində).

II tip tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr isə, əsasən, tabelilik bağlayıcıları ilə işlənir. Əsas qrammatik mövqeyinə görə bunların baş cümləsi əvvəl, budaq cümləsi sonra gəlir.

Məsələn: Əsəd bəy ona dedi ki, oyun cəmiyyəti – xeyriyyə üçün oynayır (C.Cabbarlı); At üzünə tamarzı, at minməyə həvəskar olan bir kişi hesablamışdı ki, Alxaslıda cıdırı çıxmaq üçün nə az, nə çox, düz otuz iki cavan meydan sulayıb vaxt gözləyir. (Ə.Vəliyev).

Azərbaycan və fars dillərində tamamlıq budaq cümlələri

Baxmayaraq ki, Azərbaycan və fars dilləri ayrı-ayrı dil qruplarına aid olduğu üçün onların arasındakı oxşarlıq və fərqləri diqqəti cəlb edir. Fars dilində “tamamlıq” mənası “tamamlayan” olan “متمم” (motəmmem) ərəb sözü ilə ifadə olunur. Fars dilində də tamamlıq bir cümlə üzvü kimi eyni funksiyanı daşıyır. Ümumiyyətlə, fars dilində cümlə dörd əsas hissədən təşkil olunur. Həmin hissələr bunlardır:

* filologiya elmləri namizədi, dosent, BDU
e-mail:sultan@seyidli.com

نهاد، مفعول، متمم، فعل

Mübtəda, xəbər, tamamlıq.

Gördüyümüz kimi, burada “məful” ilə “motəmmem”in ikisini də tamamlıq kimi vermişik. Feil فعل, fail فاعل, مفعولməful ərəb dilində verilən cümlələrin əsası sayılır. Fars dilində fail sözünü, yəni işi icra edəni نهاد-la, feili və məfulu da saxlamışlar. Burada məfuldan savayı motəmmemi də əlavə etmişlər. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün aşağıdakı misallara diqqət yetirək. Fars dilində məful elə sözlərə deyilir ki, həmin sözlər ismin təsirlik halında işlənsin. Fars dilində ismin təsirlik halında işlənməsinin əlaməti isə ondan sonra “را” sonqoşmasının işlənməsidir.

نهاد: علی مفعول: کتابها را فعل: آورد

Əli (mübtəda) kitabları (məful) gətirdi (xəbər).

Fars dilində motəmmem (yaxud tamamlıq) deyəndə qoşmalarla işlənən sözləri nəzərdə tuturlar. Həmin qoşmalardan aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

به، از، با، برای، در، تا، چون، درباره ی

(a², dan², la², üçün, da², qədər, elə ki, haqqında və s.)

رزمندگان کشور با دشمن جنگیدند.

“Ölkənin döyüşçüləri düşmənlə döyüşdülər”.

نهاد: رزمندگان اسلام متمم: با دشمن " با حرف اضافه فعل: جنگیدند

Bu cümlədə düşmənlə sözü –la,-lə şəkilçisi ilə işləndiyinə görə tamamlıq sayılır.

Fars dilində cümlənin üzvlərinin işlənməsində diqqət edək:

نهاد: او مفعول: کتاب را متمم: از کتاب فروشی فعل: خرید

“O kitabı kitabsatandan aldı”.

Yuxarıda göstərdiyimiz adlarla versək, o fail, kitabı məful, kitabsatandan motəmmem, aldı isə feildir.

Belə məlum oldu ki, tamamlıq məfumu fars dilində motəmmemlə ifadə olunsa da, bizim dilimizdə həm məful, həm də motəmmem tamamlıq funksiyasını daşıyır. Fars dilində tam cümlə dedikdə feilin həm məfulu, həm də motəmmemi olan cümlə nəzərdə tutulur. (6)

Lakin bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində tamamlıqları feili, ismi, sifəti tamamlayan kimi hissələrə ayırırlar. Bu da bizim dilimizdə təyin, zərflik vəzifəsində çıxış edə bilər. Deməli, məlum oldu ki, fars dilində tamamlıq Azərbaycan dilindən fərqli olaraq cümlədə hər hansı bir nitq hissəsinin mənasını tamamlaya bilər. (7)

Fars dilində tamamlıqlar icbari və ixtiyari olmaqla iki yerə bölünür. İcbari tamamlıq feilin, ixtiyari isə zərfin tamamlığıdır. Bunu cümlədə göstərək:

مریم به بهترین امتیاز دست یافت.

“Məryəm ən yaxşı göstəriciyə nail oldu”.

Cümlədən feilin “be” önqoşmasına ehtiyacı olduğu üçün buna icbari tamamlıq deyirlər. Çünki cümlədən “be”nin silinməsi cümlənin naqisliyinə səbəb olar.

İkinci cümləyə baxaq:

پرندگان از ترس از روی شاخه ی درخت پریدند.

“Quşlar qorxudan ağacın budağının üstündən uçdular”.

Fars dilində “qorxudan” və “ağacın üstündən” sözləri zərfin tamamlığı kimi göstərilmişdir və bildirilir ki, bu iki sözün cümlədən çıxarılması cümlənin mənasına heç bir təsir göstərməyəcək. (8)

Maraqlı məsələ budur ki, tamamlıq cümlə üzvü Azərbaycan dilindəki qaydalardan fərqli qəbul olunsa da, amma budaq cümlələr arasındakı oxşarlıq diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan və fars dillərində tamamlıq budaq cümlələrinin müqayisəsi

Fars dilində sadə və mürəkkəb cümlələr belə izah olunur:

جمله از نظر ساختمان دونوع است: 1- ساده 2- مرکب

جمله ساده جمله ای است که در آن تنها یک فعل به کار رفته باشد.
جمله مرکب جمله ای است که در آن بیش از یک فعل به کار رفته باشد. جمله های ساده ای که جمله ی مرکب را تشکیل می دهند از نظر بار مفهوم و پیام و نقش دوگانه اند جمله ی پایه یا هسته و جمله ی پیرو یا وابسته پایه یا هسته آن قسمت از جمله ی مرکب است که غالباً غرض اصلی گوینده یا نویسنده را در بر دارد ولی جمله ی پیرو یا وابسته که همراه جمله ی پایه می آید به آن وابسته است و مفهومی از قبیل زمان، شرط، علت و ... رابه مفهوم پایه یا هسته می افزاید و قابل تأویل به مصدر یا صفت است.

« تشخیص جمله ی پایه از پیرو»

- الف) جمله ای که مفهوم و غرض اصلی گوینده را در بر دارد معمولاً جمله ی پایه یا هسته است.
ب) جمله ی پیرو یا وابسته معمولاً همراه بایکی از حروف ربط (پیوند) می آید.
ج) افعال جمله ی پیرو می توانند تأویل به مصدر یا صفت شوند.
د) جمله ی پیرو جمله ی ناقصی است اما جمله ی پایه جمله ای کامل و مستقل است.

“Cümlə quruluş baxımından iki növdür: sadə və mürəkkəb. Yalnız bir feil işlənmiş cümlə sadə cümlə adlanır. Birdən artıq feilləri olan cümlələrə isə mürəkkəb cümlə deyirlər. Mürəkkəb cümləni düzəldən sadə cümlələr mənə və rol baxımından iki növə ayrılır. Baş cümlə, budaq cümlə. Fars dilində termin olaraq, baş cümləyə “paye” ya “həste”, budaq cümləyə isə “peyro” ya “vabəste” deyirlər. Baş cümlə mürəkkəb cümlənin o hissəsidir ki, çox vaxt danışanın ya yazanın məqsədini əhatə edir. Amma budaq cümlə baş cümlə ilə birlikdə gəlir və ona bağlı olur, zaman, şərt, səbəb və s. kimi mənaları çatdırır. Baş cümləni baş cümlədən ayırmanın yolu:

- A) Danışanın məqsədini ifadə edən cümləyə baş cümlə deyilir.
B) Budaq cümlə adətən bağlayıcı ilə işlənir.
C) Budaq cümlə baş cümlədəki mənanı tamamlayır.
D) Budaq cümlə naqis, baş cümlə isə tam və müstəqildir. (9)

Fars dilində bağlayıcılar sadə, mürəkkəb və təkrarlana bölünür:

Sadə:

و، که، تا، اگر، چون، چه، اما، ولی، پس، زیرا، لیکن، یا، باری

(Və, ki, ta, əgər, çünki, nə, amma, lakin, bəs, ya, bəri)

Mürəkkəb:

گرچه، باین که، از آن جاکه، ازبس که، برای این که، چون که، در صورتی که، باوجود این که و...

(Baxmayaraq ki, ona görə ki, o qədər ki, çünki, o halda ki, və s.)

Təkrarlanan:

(چه چه)، (خواه خواه)، (نه نه)، (هم هم)، (یا یا)

(Nə... nə), (istər... istər), (nə... nə), (həm... həm), (ya... ya)

Təkrarlanmayan:

(نه تنها بلکه)، (اگرچه ولی)

(nəinki, hətta), (baxmayaraq... amma)

Tamamlıq budaq cümləsi ya baş cümlənin tamamlığı əvəzində işlənir, ya da baş cümlədə işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan tamamlığı ifadə edir. Məsələn, “Hiss edirəm ki, (nəyi?) siz əməlinizdən peşmansınız”.

احساس می کنم که شما از کارتان پشیمان هستید.

“Onu da bilirəm ki, (nəyi?) qalib gəlməyiniz çətin olacaq”.

آن را می دانم که پیروزی شما سخت خواهد شد.

Tamamlıq budaq cümləsi daha çox baş cümlənin feli-xəbərinə aid olur. Lakin bəzən ismi xəbərə də aid ola bilər. Məsələn, “Əminəm ki, (nəyə?) hər şey yaxşı olacaq”.

مطمئنم که همه چیز خوب خواهد شد.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə “ki” bağlayıcısı olmadan intonasıya ilə də qoşula, bağlana bilər. Məsələn, “Mən bilirəm, (nəyi?) sən nə demək istəyirsən”.

من می دانم تو چه می خواهی بگویی.

کاووس به من گفته است در زابل نمائیم و فوراً به ایران برویم.

“Kavus mənə demişdir, Zabolda qalmayaq və dərhal İrana gedək”.

Bəzən tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir və ona bağlayıcı sözlə bağlanır və baş cümlədə tamamlıq vəzifəsində qarşılıq bildirən söz işlənir və ya təsəvvür olunur. Məsələn, “Kim ki, çıxış edirdi, onu (kimi?) alqışlayırdılar”.

هر که سخنرانی می کرد او را تحسین می کردند.

“Səndən nə soruşsalar (ona) cavab ver”.

از تو هر چه بپرسند به آن جواب بده.

Tamamlıqlar kimi, tamamlıq budaq cümlələri də vasitəsiz və vasitəli olur. İsmi təsirlik halının (kimi?, nəyi?, nə?) suallarına cavab verib təsirli feillərlə əlaqədə olan tamamlıq budaq cümlələri təsirli, qalan tamamlıq budaq cümlələri isə təsirsiz tamamlıq budaq cümlələri hesab olunur.

Fars dilində də tamamlıq budaq cümlələrini Azərbaycan dilində olduğu kimi yuxarıdakı iki tip üzrə qruplaşdırmaq olar. Nisbi əvəzliliklərlə işlənən cümlələrə aşağıdakı misalları göstərə bilərik:

آخر من یک کسی را می خواهم که پهلویم باشد و او را دوست داشته باشم. (صادق هدایت، افسانه آفرینش)

Axı mən elə bir kəsi istəyirəm ki, mənim yanımda olsun və onu sevim. (Sadiq Hidayət, Yaranış əfsanəsi)

از خلیفه هر چه بگوئید بر می آید، من از اول در صداقت او شک داشتم. (صادق هدایت، آخرین لبخند)

Xəlifədən nə desəniz, çıxar, mən əvvəldən onun sədaqətinə şübhə edirdim. (Sadiq Hidayət, Sonuncu təbəssüm)

İkinci tip tabeli mürəkkəb cümlələri fars dilində də tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə düzəlir:

بالاخره حسنی مجبور شد که یک جفت چشم مصنوعی بسیار قشنگ بچشمش بزند. (صادق هدایت، آب

زندگی)

Nəhayət, Həsəni məcbur oldu ki, bir cüt çox gözəl süni gözü gözünə taxsın. (Sadiq Hidayət, Dirilik suyu)

دیدم که خواستم تو را بدهم به کلب حسین اما تو را نپسندیدند. (صادق هدایت، آبجی خانم)

Gördün ki, səni Kəblə Hüseynə vermək istəyirdim, amma səni bəyənmədilər. (Sadiq Hidayət, Abci xanım)

Azərbaycan dilində işlənən tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr quruluş zənginliyinə görə başqa növ tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqləndiyi kimi, bu keyfiyyətin özü bir sıra keyfiyyətlərlə birlikdə bütövlükdə Azərbaycan dilinin də digər türk dilləri arasında inkişaf səviyyəsinə görə xüsusi yer tutduğunu göstərir.

Dildə tamamlıq budaq cümləsi müxtəlif funksiyalarda işlənə bilər. “Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin bir üzvünü, daha çox xəbərini tamamlayır”. (1, s. 196)

A. Müasir Azərbaycan dilində baş cümlənin xəbərini tamamlayan budaq cümlələri daha geniş yayılmışdır.

Tamamlıq budaq cümlələri baş cümlənin həm feli, həm də ismi xəbərinə aid olub onu tamamlaya bilər.

1. Tamamlıq budaq cümlələri baş cümlənin feli xəbərinə aid olur.

Ələsgər xana söylə ki, əmi oğlun sənin yanında olmağı çox arzu eyləyir. (C.Cabbarlı)

بطوری که کسی جرئت نمی کرد به او بگوید که بالای چشمت ابروست. (صادق هدایت، آب زندگی)

Belə ki, kimsə cürət etmədi ona desin ki, gözünün üstündə qaşın var. (Sadiq Hidayət, Dirilik suyu)

2. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin ismi xəbərinə aid olur.

Belə baş cümlələrin ismi xəbərləri, əsasən, əmin, ümidvar, ümidli, amadə kimi müstəqil sözlər, habelə var və yox predikativlərinin iştirakı ilə yaranan ifadələrdən ibarət olur.

Məsələn: Mən əminəm ki, siz də bizə xeyir-dua verəcəksiniz. (G.Fəzli), Ümidvaram ki mən qalim ollam. (A.Şaiq), İndiyədək kağızını cavabsız qoymağımın səbəbi məşğələmin çoxluğu udu və bir də güman vardı idi ki, özüm bu tətil günlərində atamın kitabını təb etdirmək üçün Bakıya gəlib səninlə öpüşüb doyunca söhbət edəm. (A.Şaiq); Nə şərətnən, nə də zakunnan heç kəsin ixtiyarı yoxdur ki, ərnən arvadın işinə qarışsın. (C.Cabbarlı)

از این حیث مطمئن باشید که بیک اشاره تمام سران سپاه بر ضد خلیفه می شوردند و قتل عام عربها در خراسان عملی می شود. (صادق هدایت، آخرین لبخند)

Bu baxımdan əmin olun ki, bir işarə ilə bütün qoşun başçıları xəlifə əleyhinə qalxarlar və Xorasanda ərəblərin soyqırımını həyata keçər.

هدایت امید داشت که روزنه امیدی به رویش باز بشود یا تحولی در زندگیش ایجاد بشود... (انجوبی شیرازی، سفر بی بازگشت هدایت)

Hidayət ümid edirdi ki, üzünə ümid pəncərəsi açılacaq ya həyatında dəyişiklik yaranacaq... (Əncubi Şirazi, Hidayətin qayıdıssız səfəri.)

زیانه گفت که امروز هفت ماه هست که آبستم. (کارنامه اردشیر پاپگان)

Ziyanə dedi ki, bu gün yeddi ay var ki, hamiləyəm. (Karnameye-Ərdəşir Papəkan)

من هیچ مایل نیستم که لاشه خودم را نجات بدهم. (صادق هدایت، بوف کور)

Mənim heç meylim yoxdur ki, öz leşimi xilas edim. (Sadiq Hidayət. Kor Bayquş)

B. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə tamamlıq funksiyasında işlənmiş əvəzliyi aydınlaşdırır.

1. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə ismin yönlük halında işlənmiş əvəzliyi aydınlaşdırır.

Məsələn: Gərək ona nail olaq ki, böyük həyata hazırlaşdığımız hər bir gənc mənəviyyatca sağlam olsun, hər bir işdə, sınaqda yalnız öz qabiliyyətinə, gücünə arxalansın, insanları sevsin, onlara etibar etsin... ("Azərbaycan gəncləri" qəz.)

ما باید به آن برسیم که آرزوی تمام انسانهاست.

Biz gərək ona çataq ki, bütün insanların arzusudur.

2. Tamamlıq budaq cümləsi budaq cümlədə ismin təsirlik halında işlənmiş əvəzliyi aydınlaşdırır.

Məsələn: Bircə onu bilirdi ki, qarşısındakı illər uzununu həsrətini çəkdiyi qadındır. Ancaq bunu deyirəm ki, rus mujiki həmişə ağıllı olub. (M.Hüseyn)

فقط این را می توانم بگویم که شما آدم خوب هستید.

Yalnız bunu deyə bilərəm ki, siz yaxşı adamsınız.

3. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə ismin yerlik halında işlənmiş əvəzliyi aydınlaşdırır.

Məsələn: Yox, siyasətçini bir də bunda yoxlamaq lazımdır ki, fitri xeyirxahlığı nə dərəcədədir. ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəz.)

نه سیاستمدار را در این هم باید آزمود که خیری باطنی او در چه حدی است.

4. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə ismin çıxışlıq halında işlənmiş əvəzliyi aydınlaşdırır.

Məsələn: Mən hələ ondan qorxuram ki, fürsət tapıb, dilim-ağzım qurusun, sənə bir xətər yetirər. (M.Qocayev)

من از آن می ترسم که به تو خدا نکند ضرر برساند.

5. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə ilə (-lə) qoşması ilə işlənmiş əvəzliyi aydınlaşdırır.

Məsələn: Həmişə də məsələ onunla qurtar ki, sən təzədən möhlət istəyirsən. (H.Seyidbəyli)

همیشه هم مسئله با آن تمام می شود که تو از نو مهلت می خواهی.

C. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə işlənməyən, lakin işlənməsinə ehtiyac

olan tamamlığın əvəzində baş cümləyə qoşulur.

Tamamlıq özü ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, yerdə qalan hallarda, habelə qoşmalarla işləndiyi üçün baş cümlədə nəzərdə tutulan tamamlıq da bir qayda olaraq həmin hallarda ola bilər. Məhz buna görə də tamamlıq budaq cümləsi də müvafiq halların suallarının cavabı kimi baş cümləyə qoşulur.

Məsələn: O inanmışdı ki, Aydoğmuş onu bir dost məhəbbətiylə sevir. (Ə. Cəfərzadə); Biz əminik ki, bu yeni tədqiqat əsəri geniş oxucu kütləsinin də marağına səbəb olacaqdır! (“Azərbaycan gəncləri” qəz.)

او باور کرده بود که آیدوغموش او را دوست دارد.
از این حیث مطمئن باشید که بیک اشاره تمام سران سپاه بر ضد خلیفه می شورند و قتل عام عربها در
خراسان عملی می شود. (صادق هدایت، آخرین لبخند)

Bu baxımdan əmin olun ki, bir işarə ilə bütün qoşun başçıları xəlifə əleyhinə qalxarlar və Xorasanda ərəblərin soyqırımını həyata keçər.

2. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə təsirlik halda işlənməsi nəzərdə tutulan tamamlığın əvəzində baş cümləyə qoşulur.

Məsələn: Ziya Əliş kişiyyə söz vermişdi ki, şəhərə çatan kimi Akiflə nişanlanmaq barədə söhbət edib kəndə məktub yazacaq. (S.Səxavət)

من به یک نفر قول داده بودم که می آیم

Mən bir nəfərə söz vermişdim ki, gələcəyəm.

3. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə yerlik halda işlənməsi nəzərdə tutulan tamamlığın əvəzində baş cümləyə qoşulur.

Məsələn: Amma Ləman öz dediyinin üstündə durub təkid edirdi ki, heç də vacib deyil ki, adamlar adət etdikləri şeylərə ömürlük bağlansınlar. (H.Seyidbəyli)

لازم نیست که مردم به چیزهایی که عادت کرده اند پایبند شوند.

4. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə çıxışlıq halda işlənməsi nəzərdə tutulan tamamlığın əvəzində baş cümləyə qoşulur.

Məsələn: Və qorxurdu ki, indicə Cəlaləddin, bu gözəl sözləri deyib onun ruhunu oxşayan, ona cavanlığını xatırladan, hələ qocalmadığını, məhəbbətə, şahlar məhəbbətinə layiq olduğunu söyləyən Cəlaləddin, onun bu üsyankar etirazından inciyər. (Ə. Cəfərzadə)

قلبم ایستاد، جلو نفس خودم را گرفتم، میترسیدم که نفس بکشم و او مانند دود ناپدید بشود. (صادق هدایت،
بوف کور)

Ürəyim dayandı, nəfəs çəkmədim, qorxurdum ki, nəfəs çəkərəm və o tüstü kimi itər. (Sadiq Hidayət. Kor bayquş)

5. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə ilə qoşması ilə işlənməsi nəzərdə tutulan tamamlığın əvəzində baş cümləyə qoşulur.

Məsələn: Razılaşın ki, bu partiya yığıncağı üçün qeyri-adi gündəlikdir. (“Bakı” qəz.)

و من فقط خود را راضی کردم آن شب در رختخوابش که حرارت تن او به جسم آن فرو رفته بود و بوی
او را می داد بخوابم. (صادق هدایت، بوف کور)

Və mən yalnız özümü razı etdim ki, o gecə hərərəti cisminə hopmuş və qoxusunu verən yatağında yatam. (Sadiq Hidayət. Kor bayquş)

6. Müasir Azərbaycan dilində baş cümlədə işlənən fel törəmələrindən birini izah edən tamamlıq budaq cümlələrinə rast gəlirik. Belə konstruksiyalardan dilçiliyimizdə ilk dəfə prof. Ə.Z.Abdullayev bəhs etmişdir. Müxtəlif mənbələrdən topladığımız misalların işlənmə tezliyi və əhatə dairəsi göstərir ki, bunlar, artıq dil faktları kimi sabitləşmişdir. Məsələn: Hiss etmək çətin deyildir ki, o, imtahana məsuliyyətlə gəlmişdir. (“Azərbaycan müəllimi” qəz.); Hətta bunu qeyd etmək istəyirəm ki, haman hekayənin birinci səhifəsi

rus hərfləri ilə yazılmışdır. (C.Məmmədquluzadə)

حتی می خواهم این را ذکر کنم که اولین صحیفه همان حکایت با حروف روسی نوشته شده است.

Nəticə

Bütün deyilənlərdən belə nəticə əldə edirik ki, Azərbaycan və fars dilləri ayrı-ayrı dil ailələrinin tərkibinə daxil olsalar da, tamamlıq budaq cümləsində demək olar ki, üst-üstə düşür. Bunu hər iki dildə yazılmış bədii əsərlərdəki tamamlıq budaq cümlələrinə əsasən deyə bilərik. Bu da onu sübut ki, dünya dillərində budaq cümlələrin funksiyaları demək olar ki, eynidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 187 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 180 s.
3. Seyidova S. Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümləli konstruksiyalar. Bakı: Gənclik, 2012, s. 98-108
4. iranwiki.net/detail/1641136/article/
5. <http://adabiat-vafa.blogfa.com/post/5>
6. <http://fathi5.mihanblog.com/post/1471>
7. <http://g-a-nahavand.blog.ir/>
8. <http://faraz-adab.blogfa.com/post/1>

Резюме

Султан Сеидова

Типы сложноподчиненных предложений с дополнительными придаточными предложениями в азербайджанском и персидском языках

Сложноподчинённое предложение (СПП) – вид сложного предложения, для которого характерно деление на две основные части: главную и придаточную. Подчинительная связь в таком предложении обуславливается зависимостью одной части от другой, то есть главная часть предполагает обязательное продолжение мысли. Придаточное подчиняется главному и отвечает на вопросы предложения. Придаточная часть может находиться перед главной, внутри неё или следовать за ней. Иногда в сложноподчинённом предложении может быть несколько придаточных. Придаточное предложение отделяется от главного запятыми. Если придаточное стоит в середине главного, то оно выделяется запятыми с обеих сторон. В статье исследуются типы сложноподчиненных предложений с дополнительными придаточными предложениями на основе различных предложений в Азербайджанском и персидском языках. Азербайджанские лингвисты определяют два типа дополнительных придаточных предложений. Дополнительные придаточные предложения, использующиеся с *соединительными словами* и подчинительными союзами. Исследования показывают, что существующие нормы языка можно применять и к предложениям, используемым в персидском языке. В статье сравниваются типы и виды дополнительных придаточных предложений в азербайджанском и персидском языках. В то время как дополнение используется по-разному в персидской и азербайджанской лингвистике, сходство придаточных дополнительных предложений особое привлекает внимание. В результате исследования выяснилось, что дополнение в персидском языке имеет широкое определение. Таким образом, дополнение может выступать в роли дополнения как к наречию, существительному, так и к глаголу. С другой стороны, не должен игнорироваться тот факт, что персидский и азербайджанский языки относятся к отдельным языковым семьям. Здесь на основе взаимных примеров были определены два типа и несколько видов дополнительных придаточных предложений. Хотя азербайджанский и персидский языки являются частью отдельной языковой семьи, в дополнительных придаточных предложениях они почти совпадают. Мы можем сказать это в литературных произведениях, написанных на обоих языках на основе дополнительных придаточных

предложений. Об этом свидетельствует тот факт, что в мировых языках функции придаточных предложений практически идентичны.

Ключевые слова: *дополнительные придаточные предложения, тип, союз, сложное предложение*

Summary

Sultan Seyidova

***Types of compound sentences with object clauses in Azerbaijani
and Persian languages***

Within a *complex sentence* clauses are joined by means of subordination, thus forming a complex sentence. *Subordination* is a way of linking grammatical elements that makes one of them dependent upon the other. Subordination is usually defined as a non-symmetrical relation, that is, in a complex sentence with a minimal composition of two clauses, one is the basic element, whereas the other is a constituent or part of the first. The first one is called *the main (or principal) clause*, the second is *the subordinate clause*.

Complex sentences can be formed by joining subordinate clauses to the main clause with conjunctions or conjunctive words (syndetically) or without them (asyndetically)

The article examines the types of complex sentences with object clauses on the basis of various sentences in the Azerbaijani and Persian languages. Azerbaijani linguists define two types of object clauses. Object clauses that are used with the link words and subordinating conjunctions. Research has shown that the existing rules of the language can be applied to sentences used in Persian language. The article compares the types and kinds of subordinate object clauses in the Azerbaijani and Persian languages. While the object is used differently in Persian and Azerbaijani linguistics, the similarity of subordinate object sentences attracts particular attention. As a result of the study, it became clear that the object in Persian language has a broad definition. Thus, an object can act as an addition to both an adverb, a noun, and a verb. On the other hand, the fact that Persian and Azerbaijani languages belong to separate language families should not be ignored. Here, on the basis of mutual examples, two types and several types of subordinate object clauses were identified. Although the Azerbaijani and Persian languages are part of a separate language family, they almost coincide in subordinate object clause sentences. We can say this in literary works written in both languages on the basis of additional subordinate clauses. This is evidenced by the fact that in world languages the functions of subordinate sentences are almost identical.

Keywords: *object clauses, type, conjunction, complex sentence*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82.02

POSTMODERNİZM ƏDƏBİYYATI: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

Rəna ƏLİYEVƏ*

Açar sözlər: *ədəbiyyat, postmodernizm, modernizm, ədəbi cərəyan, ironiya*

Giriş

XX əsr dünya ədəbiyyatına birmənalı qarşılanmayan yeni bir cərəyan – postmodernizmi bəxş etdi. Bu cərəyan elə ilk gündən mövcud olan ədəbi qaydalardan, keçmiş qanun və normalardan imtina, azadlıq ruhu və s. kimi izah olunmağa başlandı. Yarandığı gündən artıq bir əsr keçən postmodernizm bu illər ərzində bu “qayda pozuntuları”na baxmayaraq, böyük bir oxucu auditoriyası qazanmışdır. Hətta postmodernizmin Servantesin “Don Kixot”, Bokkaçonun “Dekameron” əsəri ilə başladığını söyləyənlər də vardır. Bəs postmodernizm nədir? Postmodernizm haqqında yazılan fikirləri ümumiləşdirsək, belə söyləmək olar ki, əslində postmodernizm nə ədəbi cərəyan və ya məktəb deyildir. Fikrimizcə, postmodernizm özünəqədərki əksər ədəbi cərəyanları inkarçı mövqeyində saxlayan, ədəbiyyatda maarifçi və modernizm yanaşmalarını qəbul etməyən ədəbi-bədii mətnlər məcmusudur.

Postmodernizm ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri

Əgər postmodernizmin özünəməxsus xüsusiyyətlərini ümumiləşdirsək, onda bu ədəbi metodun bir neçə əsas cəhətini qabarda bilərik.

Əvvəla, postmodernist ədəbiyyata *ironiya və kinayəli münasibət* xasdır. Bu münasibətə çox zaman “qara yumor” kimi də yanaşırlar. Postmodernist mətnlərdə parodiya, yamsılama, lağa qoymaq və s. kifayət qədərdir. Maraqlıdır ki, haqqında danışılan ironiya və ya qara yumor modernizm ədəbi cərəyanında yaransalar da və ədəbiyyata modernist yazıçılar tərəfindən gətirilsələr də, sonralar postmodernizmin ən xarakterik cəhətinə çevrilməmişlər. Ədəbiyyatşünaslar bütün postmodernist ədəbiyyatı “kinayəli dırnaqlar” içində yazılmış ədəbiyyat adlandırırlar. Kinayə və qara yumor əsərdə adətən əsas süjet xəttinin içində məzmunu uyğun gəlməyən başqa bir xəttin verilməsində özünü göstərir. Bəzən çox ciddi bir məzmunu malik roman və ya povestdə kinayəli, yumorlu bir epizodun verilməsi də postmodernizmin əsas xüsusiyyəti kimi meydana çıxır.

Postmodernizmin daha bir cəhəti – *intertekstuallıq*dir ki, bu da özünü kollaj və pas-tiş üsul və vasitələrində göstərir. “İntertekstuallıq ideyasının başlanğıc nöqtəsi yazıçının bir əsəri yazana qədər onsuz da başqa mətnlərdən xəbərdar olması düşüncəsidir. Postmodern yazıçı öz əsərində belə bir effekti normal qəbul edir və köhnə mətnlərə, hətta öz əsərlərinə də işarə vurur, göndərişlər edir. Postmodernizmə görə orijinallıq artıq mümkün deyil, deyiləcək yeni söz qalmayıb, demək yazıçının işi əvvəllər deyilmiş olanlara əlavələr edərək ortaya nəşə çıxartmaqdır” (1, 120). Ədəbi tənqiddə intertekstuallığa sadıqlıqla yazılmış əsərlər orijinallıqdan uzaq və çərçivələr daxilində mövcud ola biləcək ədəbi nümunələr kimi dəyərləndirilir. Əsas mahiyyəti isə mətnlərarası əlaqə, hər hansı bir mətnin mütləq şəkildə dünya ədəbiyyatı kontekstinə daxil edilməsidir. Bu əlaqə üslub eyniliyi, istinad və s. şəkildə ola bilər. Postmodernist ədəbiyyatda isə belə istinadlar çox zaman nağıl və miflərə olur. Bu, xüsusilə Kanada şairəsi, öz feminist görüşləri ilə məşhur olan

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: rena_344@mail.ru

Marqaret Atvudun yaradıcılığında özünü göstərir.

Bundan əlavə, postmodernist əsərlərdə intertekstuallıq elmi fantastika və detektiv kimi məlum və məşhur olan janrlara müraciətdə də özünü əks etdirir. Maraqlıdır ki, postmodernist ədəbiyyatda intertekstuallıq deyərək Servantesin “Don Kixot” kitabına istinadlar daha çox yada düşür. Bu istiqamət Xorxe Borxesin “Pyer Menar, Don Kixotun müəllifi” hekayəsində də ən üst qatdadır. Əsər mərhum bir yazıçının yaradıcılığından bəhs edir. Pyer Menar adlı bu yazıçının yaradıcılığına qısa ekskurs edəndən sonra Borxes əsas mətləbə keçərək Don Kixot əsərinə bu yazıçının şərhlərini təqdim edir. Borxesin bu əsəri yazarkən qarşısına qoyduğu əsas məqsəd Pyer Menarın Servantesin bu ölümsüz əsərinə yeni baxışını təqdim etmək, “Don Kixot”u XX əsrin baxışları prizmasından qiymətləndirmək olmuşdur. Maraqlıdır ki, burada müəllif o dövr Avropa dəyərlərini qiymətləndirmək yolunu deyil, tamamilə başqa yol seçərək müasir yazıçı bu əsəri necə yazdı, - sualına cavab verir.

Bu motivə - Don Kixot mövzusunda sonralar da postmodernistlər dəfələrlə müraciət edirlər. Məsələn, Amerika yazıçısı Keti Akerin 1986-cı ildə çap etdirdiyi “Yuxu olan Don Kixot” romanı ədəbi rimeyk kimi geniş təhlilə cəlb edilmişdir (3, 3). Postmodernistlərin ədəbi rimeyk kimi müraciət etdiyi əsərlər içərisində “Don Kixot”la yanaşı, Tomas Mannın əsərləri də ön sıralardadır. Bu sıradan Tomas Mannın “Venesiyada ölüm” əsəri ilə Pinokkionun sintezini yaradan Robert Kuyveranın “Pinokkio Venesiyada” əsərinin və ya yenə də Tomas Mannın “Sehrli dağ” əsərinə rimeyk kimi yazılmış Kertis Uaytın “Amerikanın sehrli dağı” əsərini göstərmək olar. Postmodernizmin mühüm vasitələrindən biri – *metafiksiya* onun daha bir özünəməxsus xüsusiyyətini yaratmış olur. “Metafiction (türklər üstkurmaca deyirlər) modernist əsərlərdə də istifadə edilib, amma modernistlər bunu tərəfsizliyi, inandırıcılığı artırmaq üçün etsə də, postmodernistlər əksinə, əsərin qurulmuş, hörülmüş olduğuna işarə etmək üçün bu metoddan istifadə edirlər. Modernist əsərdə başqa bir əsərə aid ünsürdən istifadə edilsə də, bu simmetriya yaratmaq, əsəri gücləndirmək üçün edilir, lakin postmodern əsərlərdə pastiş-parodiyadan istifadə etməkdə məqsəd, əksinə, assimetriklik, əsəri gücləndirmək yox, qurama olmasına eyham vurmaqdır” (1, 12).

Postmodernizmin təşəkkül tarixi

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, postmodernizmin təşəkkül tarixi haqqında mənbələrdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu tarixi hətta “Don Kixot”, “Dekameron”, “1001 gecə”yə aparıb çıxaranlar da vardır. Amma fikrimizcə, bu əsərlərin postmodernist ədəbiyyatın formalaşmasına təsir göstərən bədii mətn nümunələri olduğunu söyləmək daha məntiqlə uyğun olardı. İngilis ədəbi tənqidində isə XVIII əsr irland ədəbiyyatının nümunəsi olan “Tristan Şendi” əsərini erkən postmodernist ədəbiyyat hesab edirlər. Tənqidçilərin fikrinə görə, bu romandakı parodiyalar, əsərin yazılma tərzindəki eksperimentlər əsəri postmodernist əsər kimi təqdim etməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, postmodernizmin formalaşmasına rəvac verən əsərlər içərisində istər XVIII, istərsə də XIX və XX əsrlərdə yaranmış çoxlu sayda bədii əsərlər mövcuddur. Bu sıradan Bayron, Karleyl, Jarri, Rembo, Uayld, Borxes kimi yazıçıların və onların əsərinin adlarını çəkmək mümkündür.

Postmodernizmin dəqiq hansı tarixdə yaranması, yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olması və yavaş-yavaş süquta uğraması barədə fikirlər söyləmək çətinidir. Amma dünya ədəbiyyatşünaslığında təqribi olaraq 1941-ci ili – irland yazıçısı Ceys Core və ingilis yazıçısı Virciniya Vulfun ölüm ilini postmodernizmin yaranma sərhədi kimi qəbul edirlər, çünki həmin il ədəbiyyata modernizmin süquta uğraması ili kimi daxil olmuşdur. Postmodernizmin süquta uğraması isə, bəzi tənqidçilərin fikrincə, XX əsrin səksəninci illərinə

təsadüf edir. 1989-cu ildə görkəmli Amerikan jurnalisti və yazıçısı Tom Vulf məqalələrinin birində yazırdı ki, nəsrə yeni realizm dalğası gəlir. Məhz bu realizm dalğası son nəticədə postmodernizmi əvəz edəcəkdir” (2, 57). 1985-ci ildə yazılmış “Ağ səs” (Don DeLillo) və 1988-ci ildə yazılmış və böyük hay-küyə səbəb olmuş “Şeytan ayələri” (Salman Ruşdi) romanlarını postmodernist ədəbiyyatın son möhtəşəm əsərləri adlandırırlar.

Postmodernizm anlayışındakı birinci hissə - “post” bir tərəfdən bu cərəyanın modernizmdən sonra yarandığına işarə edirsə, digər tərəfdən, modernizmin qəbul edilmiş qaydalarını inkar kimi də başa düşülür: “Postmodernizm hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş milli-mənəvi (həmçinin beynəlmiləl) dəyərləri rədd edir. Postmodernizmdə həqiqət ünsüründən daha çox xəyalpərəstlik ön plandadır. Yazıçı hər hansı ittifaqa, qrupa üzv olmağa qarşıdır və təşkilatlanmağın əleyhinədir. O, öz fərdiliyini müstəqil qurmaqda maraqlıdır. Postmodernist romanlarda sonluq ümumiyyətlə naməlumdur. Ənənəvi təhkiyələrdəki sonluğu sonluğu görmək olmur. Hadisələrin yekunu oxucunun beynində bitir. Postmodern əsərlərdə ənənəvi romanlardan fərqli olaraq, süjet kollaj və montaj prinsipləri ilə seçilir. Belə əsərlər bir mövzudan, bir dünyagörüşündən bəhs etmir; çoxyönlü, müxtəlif dinli, fərqli mədəniyyətlər, fərqli baxış bucağı olan obrazlardan ibarət olur” (4). Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, postmodernizm dövründə yazılan əsərlərin heç də hamısı postmodernist əsərlər sayıla bilməz. Burada bir maraqlı məqam da ortaya çıxır ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra yaranan absurd teatrının, bitniklərin (bu cərəyanı bit nəsil də deyirlər) və ya magik realizmin postmodernizmə bağlılığı dəfələrlə müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bir qrup alim və tənqidçi bu müharibədən sonrakı dövrün cərəyanlarını postmodernizmə yaxın və ya oxşar adlandıraraq, onların postmodernizmlə əlaqəsi olmadığını söyləyirdilərsə, digər bir qrup bu cərəyanları məhz postmodernizmə aidiyyətli şəkildə tədqiq edirdilər. İkinci qrup bu aidiyyəti onunla izah edirdi ki, sözügedən cərəyanların əsas simaları (məsələn, absurd teatrının əsasını qoyan Semuel Bekket, bitniklərin ən qabaqcıl nümayəndəsi Vilyam Berrouz, Latın Amerikasının ədəbiyyatında avanqardizmin banisi Xorxe Luis Borxes, Argentina yazıçısı Xulio Kortasar və nəhayət, magik realizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndəsi Qabriel Qarsia Markes) postmodernizm cərəyanının inkişafında mühüm işlərlə yadda qalıblar. Hətta bu yazıçıların postmodernizmin estetikasını formalaşdırdığını söyləyənlər də vardır.

Absurd teatrı və postmodernizm

Yuxarıda adını çəkdiyimiz “absurd teatrı” termini Martin Esslin tərəfindən XX əsrin 50-ci illərində meydana gəlmiş teatr prosesini təsvir etmək üçün yaradılmışdır. Bu termin yaradılarkən macar əsilli bu ingilis dramaturqu Alber Kamyunun absurd konsepsiyasına əsaslanmışdır. Absurd teatrına Antonen Arto, Luici Pirandello və digər yazıçıların təsiri də danılmazdır. “Absurd teatrı bütün qəliblərə qarşı çıxır, vərdiş və yaşanılan düzəni qəbul etmir, məntiqin sərhədlərini tanımır. Absurd teatr anlayışına görə hər şeyi bəlli bir sırayla, nizamla düzölmüş şəkildə anlatmaya, canlandırmağa gərək yoxdur. Bu teatr səs və hərəkətin hibridindən ibarətdir. Hadisələr arasında əlaqə yaratmağa ehtiyac duyulmur. Bir-biriylə əlaqəsiz hadisələri gözə çarpan şəkildə vermək yetərlidir. Absurd teatrda səhnəyə qoyulan hadisə, əhvalat, insan nə olmasından asılı olmayaraq, gülüş, lağlağı hədəfidir. Səhnə, pərdə, giriş-çığışlar; əsərin başlanğıcı, düyün nöqtəsi, hadisələrin açılmasına önəm verilməz. Əsər tapmacalar, simvollar və mənasızlıq deyil biləcəklər ünsürlərlə dolu olur. Önəmli olan, bir sevinc və ya qayğının səbəblərini axtarmaq deyil, sadəcə o sevinc və qayğının formasını, varlığını göstərməkdir. Absurd teatrda önə sürülən fikir və ya tamaşaçıya çatdırılmaq istənilən düşüncə heç vaxt açıq-aydın bilinməz, onu hər kəs istədiyi kimi dərk edir. Ədalətsiz qədər ədalətli, pis qədər yaxşı, qəddar qədər məzlum da çox vaxt eyni ölçüdə gülüş obyektinə olur. Absurd teatrın qəhrəmanı anti-qəhrəmandır. Günahkar, zavalı, elmsiz və zəifdir” (5, 13).

Absurd teatrında qoyulan tamaşalar və pyeslər bütün cəhətləri ilə postmodernist ədəbiyyatın nəsr nümunələri ilə səsləşir. Hətta bəzi yazıçıları absurd teatrının nümayəndəsi hesab etsələr də, onların postmodernizmə də yaxın olduğu görünməkdədir. Belə yazıçılardan biri Samuel Bekketdir. 1969-cu ildə ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatına layiq görülən dramaturq, yazıçı, irlandiyalı tənqidçi və şair Samuel Bekket absurd teatrının banilərindən biri (Ejen İonesku ilə birlikdə) sayılır. Samuel Bekket həm də eksperimental ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi hesab olunur. Maraqlıdır ki, Samuel Bekket öz ədəbi yaradıcılığına görə həm “son modernist”, həm də “ilk postmodernistdir”. Fransız və ingilis dillərində yazdığı əsərlərində pessimizm hissi güclü olmuş, yaradıcılığının son illərində bu pessimizmi qara yumorla əvəz etmişdir. Bu baxımdan da “ilk postmodernist” adlandırılmışdır. Yazıçının son əsərlərində çıxılmaz vəziyyətə düşən qəhrəmanlar təsvir olunur ki, bu qəhrəmanlar çıxış yolunu ancaq oyun oynamaqda görürlər.

Bitniklər və postmodernizm cərəyanı

Azərbaycan milli ensiklopediyasında “bitnik” anlayışına belə bir tərif verilib: “Bitniklər (ing. Beatniks, beat generation – sındırılmış, məhv edilmiş nəsil sözü) – 1950-60-cı illər Amerika ədəbiyyatında gənclər cərəyanı. Konformizm, merkantilizm, şəxsiyyətin standartlaşdırılmasına qarşı çıxmışdır. Amerika cəmiyyətinin praktisizmini, biganəliyini və riyakarlığını qəbul etməyən Bitniklər ideya baxımından dzen-buddizm fəlsəfəsi və etikasından, romantiklərin (U.Uitmen, H.Toro) və avanqardistlərin (H.Miller) irsindən, C.Coys, H.Stayn və E.Paundun yaradıcılığından bəhrələndirilə. Bütün formalarda akademizmi qəbul etməyən B.improvizaiyalı poeziya və musiqi mədəniyyətini təbliğ edirdilər. B.-in poeziyasında (A.Ginzberq, L.Ferlingetti) heç nədən çəkinməyən fərdi sərbəstliyin və çirkin cəmiyyətdən uzaq qaçmağın təbliği urbanizmlə, atom fəlakəti qabağı dəhşət mövzusu ilə çuğlaşdı. B. nəsr üçün (Ç.Keruakin “Yolda” (1957), U.Berrouzun “Çılpaq səhər yeməyi” (1959) əsərləri) çərçivələri aşmaq və janr formalarını qarışdırmaq səciyyəvidir. Eklektizm və anaxizm ruhu B.-in qısaömürlüliyünü şərtləndirmişdir. 1960-cı illərin ortalarında cərəyan tənəzzülə uğramışdır” (6).

Bu cərəyan adını XX əsrin ortalarında yazıçı Jek Keruakin narazı gəncləri adlandırdığı sözdən götürmüşdür. Amerika ədəbiyyatında “bit nəsil” termini müharibədə sonrakı yazıçıları və hətta ədəbi məktəbləri ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Buraya “Qara dağın şairləri” (və ya “Black mountain” kollecinin şairləri), Nyu-York məktəbi, San-Fransisko renessansı və b. ədəbi məktəblər daxildir. Maraqlıdır ki, bu cərəyanın Jon Eşberi, Riçard Brotiqan, Hilbert Sorentino kimi nümayəndələrini postmodernistlərin sırasına daxil edirlər. Bitniklərin görkəmli nümayəndəsi, yuxarıda adı çəkilən V.Berrouzun “Çılpaq səhər yeməyi” əsərini ilk həqiqi postmodernist ədəbiyyat nümunəsi adlandırırlar. Bu romanı yazıçı 1959-cu ildə Fransada, 1961-ci ildə Amerikada nəşr etdirmişdir. Əsəri bir çox cəhətlərinə görə postmodernist ədəbi nümunə adlandırırlar ki, fragmentarlıq, vahid süjet xəttinin olmaması və s. onların sırasındadır. Bu əsərdə o, pastişdən istifadə edir: “Pastiş mətnin formasını, biçimini təqlid etməkdir. Lakin tək-cə formanın təqlidi yox, məzmunun da təqlidi pastiş sayıla bilər. Pastişlər parodiya təqlidə söykəndikləri üçün bir-birinə bənzəyir, ancaq pastiş təqlidi parodiyadakı kimi istehza xarakterli deyil. Parodiya ilə pastiş arasındakı əsas fərq istifadə edilən mətnin digər mətnə necə yerləşməsidir; yəni iqtibas edilənin mətnində istehzalılıq bir üslubla yerləşməsi çox vaxt parodiya, daha ciddi şəkildə yerləşməsi isə pastişdir. Məsələn, Orxan Pamukun “Qara kitab” romanında əsərin qəhrəmanı Qalibin yer altına enməsi və minarəyə çıxması, Dantenin “İlahi komediya”sındakı cəhənnəm və cənnət gəzintilərinin təqlidi, parodiyasıdır, “Qara kitab”ın forması isə “Min bir gecə nağılları”na çox bənzəməsiylə pastişdir” (1, 120).

Magik realizm və postmodernizm

Magik realizm (bəzi mənbələrdə sehrlı gerçəklik kimi də adlandırılır) – Latın Amerikasını yazıçıları tərəfindən ədəbi-bədii fikrə gətirilən bədii metoddur. Bu metodun mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, onun əsasında yazılan əsərlərdə qeyri-adi, sehrlı cəhətlər adi, hətta gündəlik hadisələr çulğalaşmış şəkildə verilir. Təsadüfi deyildir ki, bu metodla yazılmış ən xarakterik əsər kimi Qabriyel Qarsia Markesin 1968-ci ildə qələmə aldığı “Nəhəng qanadlarla çox yaşlı insan” povestini misal gətirirlər. Bu əsərdə mələk obrazına çox sakit və hətta adi münasibət vardır. Belə bir fikir vardır ki, magik realizmin kökləri Amerikada yaşayan hindu qəbilələrinin əfsanə və rəvayətlərinə bağlanır.

Nəticə

Yuxarıda tam şəkildə postmodernist sayılmayan, amma postmodernizm hərəkatının yaranmasına rəvac verən və öz yaradıcılıqlarının müəyyən məqamlarında postmodernizmə yaxın olan bir sıra yazıçıların adlarını sadaladıq. Belə yazıçılardan biri də Vladimir Nabokov sayılır. Baxmayaraq ki, Nabokovun yaradıcılığı postmodernizmdən zaman etibarilə çox öncələrə gedib çıxır və onun ilk əsəri 1926-cı ildə işıq üzünə görünür, bu yazıçının əsərlərinin postmodernizmə təsiri danılmazdır. 1955-ci ildə Nabokovun qələmə aldığı və ən məşhur əsəri sayılan “Lolita” romanı postmodernist ədəbiyyat nümunəsi kimi təqdim edilir və onun XX əsrin 60-cı illərində yazdığı “Zəif alov” və “Ada” povestlərinin isə sırf postmodernizmə uyğun yazıldığı etiraf edilir. Nabokov yaradıcılığını postmodernizmə bağlayan əsas xüsusiyyətlər isə modernizmlə realizm elementlərinin sintezinin təşkilidir. Onun əsərlərindəki dil-üslub oyunları, parodiyalılıq, hallüsinasiyalar isə postmodernizmin birbaşa təzahürləridir. Bir çox tənqidçilər ədəbi postmodernizmin başlanğıcı kimi dünya ədəbiyyatında Jon Houksun “Kannibal” əsərinin yazılmasını, “Qodonu gözləyərkən” tamaşasının pyemyerasını, “Çılpaq səhər yeməyi”nin ilk nəşrini götürürlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Çağdaş dünya ədəbiyyatı. Elmi-kulturoloji publisistika. Bakı: Yeni yazarlar və sənətçilər qurumu, 2013, 434 s.
2. Вульф Т. Новая журналистика и антология новой журналистики. The New Journalism. Москва: Амфора, 2008, 576 с.
3. Делазари И. «Дон Кихот» и «Волшебная гора» по-Американски: практика литературного римейка (<http://www.academia.edu/12345106/>)
4. Nəcəfov E. Modernizm və postmodernizm (<http://senet.az/modernizm-və-postmodernizm/>)
5. Hacımusalı O. Absurd Teatr. Ejen İonesko: "İnsan eyni zamanda həm aktyor, həm də tamaşaçıdır" // Xalq Səbhəsi, 2011, 19 oktyabr, s.13
6. Bitniklər (<http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/2508/cild/16>)

Резюме

Рена Алиева

Литература постмодернизма: теория и практика

В статье были исследованы характерные особенности литературы постмодернизма, основа которой была заложена во второй половине XX века. Автор по отдельности останавливается на особенностях этого литературного направления, особо затрагивает такие характерные черты постмодернизма, как интертекстуальность, фрагментарность, черный юмор, ирония, магия реализма и т.д. Автор оценивает, а также анализирует постмодернизм, сравнивая с такими течениями как модернизм и реализм. В результате исследования автор приходит к выводу, что в постмодернистских произведениях автор достигает цели при помощи самопародирования, а посредством метапрозы ста-

вится под сомнение авторитет автора произведения. Автор указывает что, интертекстуальность проявляется в конце XX века, но его некоторые качества и особенности можно повстречать уже в конце девятнадцатого века. Интертекстуальность выражается в межтекстовых отношениях, и предполагает анализировать текст как отдельную структуру. Также выявляется, что под термином литература постмодернизма не подразумевается все написанное в послевоенный период. Также выясняется, что другие послевоенные художественные и литературные течения, в том числе театр абсурда, магический реализм и т.д. обладают многими схожими чертами. Автор считает, что спектакли, поставленные в театре абсурда исполняются прозаическими образцами постмодернистской литературы. Хотя некоторые писатели считаются представителями театра абсурда, они, похоже, близки к постмодернизму. Одним из таких писателей является Сэмюэль Беккет. Один из основателей театра абсурда, Евгений Ионеску, – писатель, ирландский критик и поэт Сэмюэль Беккет, получивший Нобелевскую премию по литературе в 1969 году. Сэмюэль Беккет также является ярким представителем экспериментальной литературы. В статье автор ведет исследование на обширном литературном материале из литературного творчества таких писателей как Габриель Гарсиа Маркес, Сэмюэль Беккет, Хорхе Борхес, Джеймс Джордж, Том Вульф, Владимир Набоков, Уильям Берроуз и др. Интересен тот факт, что произведения вышеуказанного Сэмюэля Беккета в критике считают переходным этапом от модернизма к постмодернизму.

Ключевые слова: литература, постмодернизм, литературное течение, ирония

Summary

Rena Aliyeva

Postmodernism literature: theory and practice

The article explored the characteristic features of the literature of postmodernism, which was founded in the second half of the twentieth century. The author individually dwells on the peculiarities of this literary trend, particularly affects such characteristic features of postmodernism as intertextuality, fragmentary nature, black humor, irony, the magic of realism, etc. The author assesses and also analyzes postmodernism, comparing it with such trends as modernism and realism. As a result of the research, the author comes to the conclusion that in postmodern works the author achieves the goal with the help of self-parodying, and the author's authority is questioned through the meta-challenge. It also reveals that the term literature of postmodernism does not mean everything written in the post-war period. It also turns out that other post-war artistic and literary movements, including the theater of the absurd, magical realism, etc. have many similarities. The author considers that, the performances put in theater of the absurd are performed by prosaic samples of postmodern literature. Though some writers are considered as representatives of theater of the absurd, they are, it seems, close to postmodernism. One of such writers is Samuel Beckett. In the article, the author conducts research on the extensive literary material from the literary works of such writers as Gabriel Garcia Marquez, Samuel Beckett, Jorge Borges, James George, Tom Wulf, Vladimir Nabokov, William Burrows and others. An interesting fact is that the works of the aforementioned Samuel Beckett in criticism are considered a transitional stage from modernism to postmodernism.

Keywords: literature, postmodernism, literary current, irony

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

1980-2000-Cİ İLLƏR ƏDƏBİYYATINDA ZAMAN KONSEPTİ

Ayşən MƏMMƏDRZAYEVA*

Açar sözlər: zaman, tarix, roman, əsər, yenilik, köhnəlik

Giriş

80-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında hərtərəfli dəyişikliklər baş verir ki, bu dəyişiklik roman janrına xüsusilə aiddir. Bu dövrdən başlayaraq, romanlarda dünya ədəbiyyatının ənənələri özünü göstərməyə başlayır. Roman ədəbiyyatşünaslığın hər üç növünün janrları arasında daha geniş söz demək imkanı yüksək olan janrıdır. Burada hər hansı bir dövrün real mənzərəsini açmağa xidmət edən çoxşaxəli xarakterik süjet həm dövrün mənzərəsini yaratmağa, həm də qəhrəmanların xarakterlərini ətraflı bədii təhlil süzgecindən keçirməyə imkan verir. Bu janrdan bir-birindən fərqli cəmiyyətə məxsus insanların qarşılıqlı əlaqəsi, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri hər bir qəhrəmanın fərqi yaşayışının geniş mənzərəsi öz dolğun bədii əksini tapır. Bu janr öz poetik xüsusiyyəti ilə hərtərəfli inkişaf etmişdir. Roman həyat hadisələrinin daha geniş, əhatəli, dərinə əks etdirmək ehtiyacından doğan bir ədəbi janrdır. Leytes roman haqqında tədqiqatlarında belə fikir irəli sürür: “Çox çeşidli və rəngarəng romanların yaranması və onların sayının çoxalması janrın tipoloji təsnifini zəruri edir” (10, s. 25). Həqiqətən də, bir janrın tipoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən onun çoxşaxəli olması həmin tədqiqatın geniş və əhatəli olmasına kömək edir, mövzu genişliyi oxucu kütləsini artırır, yeni formalar, yeni ideyalar roman üçün mühüm əhəmiyyət yaradır. Bütün elm sahələri zaman üzərində qurulduğu kimi ədəbiyyat da hər şeydən əvvəl zaman üzərində qurulur. Buna görə də bu sahə zamanın yaratdığı bir sənətdir. Bu ifadə ədəbiyyatda daha çox roman janrına aiddir, nəzərə alsaq ki, roman ədəbiyyatın ən iri həcmli janrıdır və onun məzmununa kifayət qədər vaxt sərf olunur. Çünki “romanı zamanın buyruğundan tam şəkildə qurtardığımızı artıq heç bir şeyi dilə gətirməz olur (3, s. 81). Belə qeyd edilir ki, roman bəlli zamanın biçiminə görə düzənlənmiş melodiyalardan meydana gələn bir bəstə kimi “an”ların tərkibidir. Bu tərkib dağınıq halda dəyəri olmadığı halda bir araya gətirildiyində anlam qazanan kiçik zaman dilimlərindən meydana gəlir. Bu da romanın xronoloji ardıcılıqdan qurtulması deməkdir. Yəni zaman xronoloji şəkildə deyil, yazıçı təfəkkürü və təxəyyülü əsasında yazıya alınır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz “an” öz dəyərini sənət toxunuşları ilə daimiliyini qoruyur. Bu poetik zaman anlayışı yalnız ədəbiyyatda mümkündür. Rus ədəbi tənqidçisi V.Q.Belinski deyir: “Roman və povest bizim zamanımızda ədəbiyyatın bütün digər növlərini sıxışdırıb arxa plana keçirmiş və ədəbiyyatda hakim mövqeyə keçmişdir. Mübaliğəsiz demək olar ki, indi bizim zamanədə ədəbiyyat dedikdə romanı və povesti nəzərdə tuturlar... Roman deyilən bu cadugər nə olan şeydir? Onun savadlı kütlələri ovsunlayıb ələ almasının səbəbi nədir? Onlara nə barədə danışır, nə öyrədir, nə ilə onları cəzb edir? (7, 20-21)

1. Romanlarda zaman anlayışı

“Roman ədəbiyyatın elə janrıdır ki, onun güzgüsündə cəmiyyətin daxili halı da, tərəqqiyə səbəb olan və onu ləngidən amillərdə aydın görünür. Çünki, onun başlıca predmetini cəmiyyət və şəxsiyyət münasibətlərinin dərin və hərtərəfli təhlili təşkil edir” (2, s. 9). Romanın məzmunu müasir cəmiyyətin bədii təhlilidir, cəmiyyətin görünməyən elə əsaslarını açıb göstərməkdir ki, adət edilmiş vərdislər və düşüncəsizlik onları cəmiyyətin

* Bakı şəhəri, 110 №li tam orta məktəb
e-mail: zeyd.mammadov.11@mail.ru

özündən də gizli saxlayır. Roman janrı yarandığı gündən eyni səviyyədə qalmamış, inkişaf etmiş, hərtərəfli dəyişikliyə uğramışdır. Bu dəyişiklikləri hadisə, zaman, məkan, forma və quruluşunda da görmək mümkündür. Bunun da səbəbi, əlbəttə ki, romanı yaradan insanın dəyişməsidir. Müasir romanın vəzifəsi-həyatı bütün çılpaq vəziyyəti ilə əks etdirməkdir. Buna görə çox təbiidir ki, roman, bir istisna kimi ədəbiyyatın bütün digər növlərinə nisbətən hamının diqqətini cəlb etmişdir: cəmiyyət romanı öz güzgüsü hesab edir və ona baxıb özünü görür, öz-özünü dərk edir" (10) - doğrudan da, roman insan həyatının bütün incəliklərinə qədər əks etdirməyi bacarır. Roman janrı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə diqqətini cəlb edir. XX əsrin 60-cı illərində baş verən tarixi proseslər nəinki ölkənin siyasətinə, hətta mədəniyyətinə, incəsənətinə, ədəbiyyatına da təsir etdi. Qanun tanımayan ədəbiyyat qarşısına qoyulan qanunlardan, qadağalardan azad oldu. Yalan üzərində qurulan ədəbiyyat azadlığa qovuşdu. İstədiyi istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Artıq 60-cı illərdən başlayaraq, ədəbiyyatda yeni mövzuda əsərlər yazılmağa başlandı. Yaradıcılıqlarında yazıçılar janr olaraq roman və hekayə janrına daha çox üstünlük verməyə başladılar. Bu janrlar, əsasən də, roman janrı istənilən mövzunu istənilən genişlikdə yazmağa imkan verirdi. Və bu dövrdən başlayaraq nəinki nəsrin dili, həm morfoloji quruluşu, həm də sintaktik tərkibi də tamam dəyişdi. Yazıçılarımız tariximizi ədəbiyyatda yaşatmağa başladılar. 80-ci illərdən etibarən tam azad şəkildə ədəbiyyatda istənilən bir mövzunu oxumaq mümkün idi. Roman bir janr kimi öz yerini tutdu. Bu janr digər janrları da üstələdi. Yeni mövzular keçmiş formalarla birlikdə öz məzmununu, formasını zənginləşdirdi. Tənqidçi alim Uğurlu Fəxrü Beynəlxalq Türk dili və ədəbiyyatı konqresində "Çağdaş türk və Azərbaycan nəsrinin poetik sintaksis axtarışları" adlı çıxışında deyir: "Çağdaş Azərbaycan nəsrində polifonizm, düşüncə seli, həyata yalnız obrazların içindən, personajların, hətta heyvanların cansız əşyaların görüş prizmasından baxmaq kimi poetik üsullar geniş yayılıb. Bəzi yazıçılar yaratdıqları personajlara, hətta o qədər azadlıq verirlər ki, yazıçının obrazları, yoxsa obrazlarının yazıçını öz arxasınca apardığını ayırd etmək mümkün olmur. Bu gün yazıçının həyat həqiqətlərinə bir obrazın-baş qəhrəmanının yox, bütün obrazların gözüylə baxması yazıçının bir personajda yox, bütün personajlarda zühur elməsi, hətta əsərdəki hadisələri, obrazları da özünün yox, elə obrazların prizmasından aydınlatması bir poetik metod kimi oturub, həm də bir çox dəyərli əsər üçün projekt rolunu oynayır" (5).

Doğrudan da, son dövr ədəbiyyatda yazılan romanlara diqqət etdikdə bu xüsusiyyətləri görmək olar. İlk öncə əsərdə vahid qəhrəmanın olmaması. "Eybəcərlər adası", "Prezidentin qızı", "Çaldıran döyüşü", "Eldən-elə" və digər bu kimi əsərləri araşdırarkən vahid qəhrəman obrazının olmamasını görmək olar. Əsərdəki cərəyan edən hadisələr bir nəfərin yox, bir neçə şəxsin səyi nəticəsində əldə olunur. Əgər "Çaldıran döyüşü" əsərində əsas qəhrəman İsmayıldırsa, baş verən hadisələr onunla bağlı cərəyan edirsə, amma əldə olunan qələbədə təkcə o, yox, onunla bir mübarizə aparan digər obrazların da səyi nəticəsində əldə olunur. Yazıçı İsmayıl yavaş, atası Heydəri, Hüseyn Lələni, Aləmşahbəyimi, İsmayılın qardaşlarının da cəsarətini, döyüş əzmini, vətən yolunda canlarını fəda etməsini böyük ustalıqla əks etdirmişdir. "Prezidentin qızı" əsərində də baş vermiş bir hadisənin bir neçə qəhrəmanı var. Və onlar öz etdikləri günahın cəzasını çəkirlər. Qurtulmaq istəyirlər, lakin mümkün deyil. Hər bir əsər müasir tələblərə cavab verməli və oxucu kütləsini cəlb etməlidir. Müasir romançı da bu tələbi ödəmək üçün ilk öncə həyatda baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq oxucunun daha çox önəm verdiyi mövzuda yazmalıdır. Hər bir yazıçı istədiyi ideyanı da bu yolla oxucuya ötürə bilər. Bu xüsusiyyətlərdən bir də qəhrəmanın olmamasıdır. Əsərin bir qəhrəmanı var və bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir – bu fikir artıq sıxışdırılmış bir vəziyyətdədir. Hər bir obraz əsərdə bir qəhrəman kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyəti roman təfəkkürünün yeni mərhələsi kimi qəbul etmək olar. "Prezidentin qızı" əsərində baş verən hadisələrin yaranmasında bir nəfər yox

hamı səbəbkardır və hamı çıxış yolu tapmağa eyni səviyyədə mübarizə aparırlar. "Xudafərin körpüsü" əsərində hadisələr Şah İsmayilla bağlı olsa da, onun bu səviyyəyə çatmasında obrazların hər birinin böyük əməyi var.

İstənilən bir əsər öz zamanı üçün dəyərlidir. Əlbəttə ki, roman həm zamanını, həm də yazıldığı zamanı - hər ikisini öz çiyinlərində eyni səviyyədə daşımağı bacarmalıdır. Çünki o oxucuya öz zamanını sevdirməklə yanaşı, həm də əsəri oxunaqlı olmasını təmin etməlidir. Əgər bir roman zamanını əks etdirə bilmirsə, qələbə qazana bilməz. Hətta obrazın fərdi həyatı ilə bağlı hadisələr belə əsəri çox irəliyə apara bilməz. Əsərlərin məzmununa diqqət etsək hər birinin məzmunu bir-birinə çox yaxındır. Deməli, dəyişən həyat deyil, zamandır. Qəhrəman romanın əsas obrazıdır. İlk öncə onu zamana yönəltmək, zamana uyğunlaşdırmaq lazımdır. Ona görə də əsərdə əsas diqqət edilməli tərəf zamandır. Lakin zaman öz axarı ilə davam edir. Roman yazan yazıçının qarşısında ən böyük problem zaman məsələsidir. Yazıçı gözəl, oxunaqlı və daim dillərdə gəzən bir roman yaratmaq istəyirsə, bu məsələni ilk öncə həll etməlidir. Və bunun üçün də yazıçı zamanı düzgün dəyərləndirmək lazımdır. "O halda əsərin qələbəsi zamanın bədiiliyinə bağlıdır. Çünki romana girən bütün vəsait bu bədiilikdə yerini alaraq canlılıq qazanır" (8, s. 108).

80-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycan romanında yeni mövzular, formalar duyulmağa başladı. Əks olunan əsərlər hadisələri təfəssilatlı şəkildə, obrazları isə siyasi, mənəvi və əxlaqi cəhətdən öz tərkibinə sala bildi. Yeni yaranan əsərlərdə real-həqiqi hadisələrlə yanaşı fantastik, mifoloji və s. mövzulu əsərlər meydana çıxdı. Müasir ədəbiyyatda 80-ci illərdən bu günə qədər 100-dən çox roman yazılmışdı. Hər bir əsər öz novatorluğu ilə seçilir. Y.Səmədoğlunun "Qətl günü", F.Kərimzadənin "Xudafərin körpüsü", "Çaldıran döyüşü", Ə.Cəfərzadənin "Eldən-elə", V.Nurunun "Prezidentin qızı", "Eybəcərlər adası" əsərləri mövzu cəhətdən fərqi xüsusiyyətlərə malikdir. "Eldən-elə", "Xudafərin körpüsü", "Çaldıran döyüşü" kimi tarixi romanlarla yanaşı son dövr ədəbiyyatımızda "Prezidentin qızı", "Eybəcərlər adası" kimi fantastik əsərlər də yazıldı və böyük oxucu kütləsi qazandı. Bu əsərlərdə milli ənənələr qorunub-saxlanılmaqla bərabər, həm də dünya ədəbiyyatından da yeniliklər əks olunub. "Xudafərin körpüsü", "Çaldıran döyüşü" əsərlərində yazıçı Şah İsmayıl Xətayinin obrazını canlandıraraq, dominant mövqedən çıxış etmiş, həm real, həm də uydurma təsvirlər əlavə edərək, onu romantik mövqedə də göstərmişdir. Bu və ya bu kimi digər əsərlərdə yazıçılarımız obrazın fərdi-şəxsi, daxili-intim zolağı eyni dərəcədə bədi həssaslıqla əks olunurdu. Roman janrına daxil olan yeni mövzular keçmiş mövzuların unudulmasına səbəb deyildi. Əksinə, hər bir mövzunu bir arada cəmləşdirirdi.

80-ci illərdən başlayan ədəbiyyatda yeni inkişaf yolu - fantastik, mifoloji, detektiv mövzular yaranmağa başladı. Yazarlarımız poeziyanı nəsrə canlandırmaqla poetik nəsr əsərləri yaratmağa nail oldular. Tənqidçi Aydın Məmmədov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, Elçin nəsrli bağlayıcılarla zəngin uzun Elçin cümlələrinin əruz bəhrlərindən biri üzərində köklənib. Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanı ilə Qərb təcrübəsi ilə Şərq romanı təcrübəsini bir araya gətirdi. K.Abdulla "Yarımqıç əlyazma"sı ilə fantastik əsərlərə zəmin yaratdı.

Y.Qarayev deyir: "Roman hər şeydən əvvəl, böyük, epik lövhələr janrıdır, dövrü, epoxanı təsvir etmək üçün ən əhatəli və imkanlı formadır. Oçerk, hekayə, yaxud povest həyatın nisbətən kiçik parçasını təsvir edir, roman isə ən böyük parçasını! O, həyatı və cəmiyyət tarixini vəhdət və bütövlükdə mənalandıra bilir. Hər şeyi və ən geniş səpgidə təsvir etmək hüququ hamıdan çox romana məxsusdur. "Onun bütün başqa ədəbi janrlardan fərqi haqlı olaraq heykəlin rəsmdən fərqi bənzədirlər: rəsmdə predmet bir tərəfdən, heykəldə dörd tərəfdən görünür! Mahiranə detal, yaxşı mənada təfəssilat və təfərrüat romanı az qala həyatın, canlı gerçəkliyin özünə çevirir: Epiklik və vüsət onu bir janr kimi janrın bütün vahidlərindən ayırır. Roman heç vaxt kiçik həyat lövhəsi kimi kifayətlənmir,

ayrılıqda ildırım, göy gurultusunu təsvir etmir, romanın məqsədi fırtınanın özünü təsvir etməkdir" (9, 175-189). Həqiqətən də, roman əks etdirdiyi hadisəni ən xırda detallarına qədər şərh edir. Oxucu əsəri oxuyarkən onun qarşısında sual doğuracaq heç bir hadisə qalmır. Baş qəhrəmanı ildırım sayan tənqidçi, fırtına dedikdə baş qəhrəmanın ətrafındakı kiçicik gözə çarpmayan detalları belə nəzərdə tutur. İldırım çaxarkən göy guruldayırsa, bu o demək deyil ki, hadisə bitdi, göydəki təbiət hadisəsinin yerdə yaratdığı fəsadlar: dağıntılar, yanğınlar, ölüm-itim və bu kimi başqa hadisələr baş verir ki, bunun da səbəbi fırtınadır. Deməli, baş qəhrəmanın başına gələn hadisələr təkcə ona deyil, ətrafındakı bütün varlıqlara da təsir edir. Roman özül bir hadisə ətrafında baş verən və iç-içə daxil olan müxtəlif hadisələrdən yaranır. Və geniş bir çevrədə cərəyan edir. Romanın ideyasında fərqli dəyərlər qarşı-qarşıya gəlir, sosial mənzərə canlandırılır. Romanda əks olunan hadisələr həyatdan olduğu kimi tarixdən, xəyallardan, real olmayan hadisələrdən də götürülə bilər. Vacib olan hadisələrin həqiqətə uyğun olmasıdır. Romandakı hadisələr hər tərəfli əks olunur. Hər hadisə bir səbəbə bağlı olur. Beləcə oxucu romanı oxuduqca özünü hadisələrin şahidi kimi təsvir edir. Bütün bunların fonunda qəhrəmanların tipik xarakteri verilir və əsas konflikt göstərilir. Roman dövrün ab-havasını, tarixini özündə daşıyır və qəhrəmanların psixologiyası, əxlaqı, dünyagörüşü problemlərini geniş planda təqdim olunur.

Bunun da nəticəsidir ki, Azərbaycan romanı da son dövrlərdə daha da inkişaf etmiş, mövzu-tematika baxımından daha da yüksəlmişdir. 80-ci illərdən artıq ədəbiyyatda dünya səviyyəsinə gəlib çatan romanlar yazılmağa başladı. Bu əsərlərdə poetizm, rəngarənglik özünü daha aydın büruzə verirdi. Bu xüsusiyyət roman janrının tipoloji bölgüsündə özünü büruzə verir. Dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq həyatda baş verən dəyişikliklər ədəbiyyata da təsir etdi. Ədəbiyyatda roman-reportaj, roman-dialoq, roman-xronika, roman-utopiya, roman-pamflet, roman-bestseller, roman-tədqiqat kimi yeni roman tipləri meydana gəldi. Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanı fəlsəfi roman olmaqla yanaşı, həm də üslubca intellektual səciyyə daşıyır. "Xudafərin körpüsü"ndə Şah İsmayılı tarixi şəxsiyyət kimi əks etdirməklə yanaşı yazıçı dini hadisələrə də xüsusi önəm vermişdir. Romanları tipoloji bölgüyə bölmək əslində onları bir-birində ayırmaq yox, sadəcə olaraq onların bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərini göstərmək üçündür.

Bədii mətnlər insan həqiqətlərini yüksək bir zənginliklə oxucuya çatdırırlar. Yazıçılar bunu təqdim edərkən, dilin poetik imkanlarından və düşüncədən üstün olan simvollarla istifadə edirlər. Bədii əsərləri adilikdən xilas edən ən vacib güc də ifadəyə dolğun və cəlbədicə bir forma qazandıran simvol dilində gizlidir. Əsərlər hər hansı bir simvolların köməyi ilə deyil, bəzi görüntülərin daxilində sirr kimi saxlayaraq da çatdırıla bilər. Bu görüntülər əsərdəki poetizmi gücləndirən məqamlardır. Əsərlərdə də poetizmi yaradan əlamətlərdən biri zamandır. Roman yazarkən yazıçı zamanı yox sayıb bilməz. Yazıçı zamanı həddindən çox müraciət etməsə belə, onunla əlaqəni tamam da kəsməməlidir. Stein öz əsərlərində zamanı tamamilə yox etməyə çalışmış, lakin əsəri mükəmməl yazmağa müvəffəq olmamışdır. O bu faktla bağlı deyir: "Romanı zamanın əlindən tam şəkildə al-dınızımı, o artıq heç bir şey dilə gətirə bilməz. Çünki yalnız dəyərlərə dayanan həyatı dilə gətirməyə qarşısına məqsəd qoyan roman başa düşülməz və buna görə dəyərsiz bir vəziyyətə düşəcəkdir" (3, s. 81).

Roman ədəbiyyatın ən iri janrı olduğu üçün bir neçə süjet xəttinə malikdir. Buna görə də zamanı əsərdə əsərin ümumi süjet xəttinə zərər gəlməyəcək şəkildə qələmə almaq üçün yazıçı bir çox çətinliklər qarşısında qala bilər. O, əsərdə obrazlı ifadəyə çatmaq üçün dəqiq zamanı yazmaq məcburiyyətində deyil. Hər bir sənətkar eyni mövzunu müxtəlif zamanda və müxtəlif tərzdə yazıya ala bilər. Onların öz şəxsi yaradıcılıq tərzləri var, yəni şəxsi üslubu. Məsələn, bəzi yazarlar romanında yeni bir dünya yaratmaq istəyir. Bu dünyanı öz xəyalına nəzərən gerçəkləşdirir. Reallıqlar da öz yerini alır. Bu əsərlərdə real hadisə və zaman əks olunur. Digər yazar real dünyadan qaçmaq üçün əsər yazır. Bu zaman

o, həyatın reallıqlarından yorulmuş, yeni bir dünyanı qurmaq arzusundadır. Əlbəttə ki, reallıqda gerçəkləşdirə bilmədiyi üçün əsərə köçürür arzularını. Bir qisim yazıçı zamana şahidlik etmək üçün əsər yazır. Bu daha çox keçmiş zamanda baş vermiş və gələcək zamanda baş verəcək hadisələri əks etdirərəkən yaranır. Yazıçı keçmişdə olanları əks etdirərəkən sanki dövrü yaşamış və şahidi olmuş kimi təsəvvürlərə qapılır. Bu gələcəyi əks etdirərəkən də baş verir. Bu günə nəzərən gələcəyi təsvir edir, özünü baş verənlərin şahidi kimi göstərir. Başqa bir yazıçı dünya ilə uyğunluq yaratmaq üçün roman yazdığı halda, bir başqası azad olmaq üçün, digərləri ağıllandırmaq üçün, bir qismi haqqı tələb etmək üçün, bir qismi insanın özünə qiymət verməsi üçün, bir qismi insanları əyləndirmək üçün və bir qismi də özündən sonra iz qoymaq üçün yazır. Və hər birində zaman yenə əsas obraz kimi özünü göstərir. Əslində bu mövzular həyatın tələbindən çox yazıçının istəklərindən meydana gəlir. Bədii əsərlər bir növ yazarların şəxsi arzu və istəkləridir. Və bu istəkləri onlar istədikləri şəkildə qələmə alırlar. İstər real, istər qeyri-real olsun. Nəzərə alınsa ki, hər şey dəyişdiyi kimi romanlarda da dəyişikliklər baş verir, zaman mövzusuna gəldikdə də bu dəyişikliyi nəzərə almaq lazımdır. Lazım olduqca yeni formalar istifadə olunmalıdır.

Hər hansı bir yazıçı yazdığı əsərin real zamanını dolayı yolla yazmaq məcburiyyətində qalmırsa, o poetik zamana müraciət edir. Və roman müasir bir ifadə şəkli olduğuna görə, onun zaman təfəkkürümüzün müxtəlif şəkillərini ifadə etməsi qaçılmaz bir həqiqətdir. Hər hansı bir əsərdə poetik zamanı araşdırmaq yazıçının metafizik anlayışını, psixoloji anlayışını və ustalığını araşdırmaq deməkdir. Bu da yazıçının onun bu müddət ərzində əldə etdiyi təcrübəsi, əsəri yazması, onu bu günə səsələşdirməsi, oxuculara sevdirməsi, şübhəsiz ki, romandakı ən önəmli məqamlardan birinin zaman olduğunu ortaya qoyur.

Yazıçı heç bir zaman hadisənin baş verdiyi zamanı tam şəkildə əks etdirə bilməz. Bu an onun müraciət etdiyi poetik zaman anlayışı yaranır. Hadisənin qısa başlığı zamanda ani keçid, yaddaşsızlıq, zaman qırıqlıqları və s. kimi hadisələr meydana gəlir. Balzak əsərdə zaman anlayışında xronoloji zamanın əvəzinə sosial zaman düzəlinə üstünlük verir. Xronoloji zamandan çox, poetik zamanı daha çox dəstəkləyir. Çünki heç bir bədii əsərdə tarixilik əsas şərt deyil. Əsas şərt poetizmdir. Poetizmin yüksək səviyyədə özünü büruzə verdiyi roman hadisələrin əhatəli, çoxşaxəli və bir neçə xətlə inkişaf etməsi ilə seçilir. Buna görə də, bu tip əsərlərdə danışılan əsərlə bağlı olaraq, az ünsür seçilsə belə, ən kiçik romanlarda da geriyə qayıtmaq hadisələrin bir-birinə qarışması və b. yollarla mənə qazanan, izafi olaraq qarışıq görünən bir zaman yaranır. Romanda zaman povestlərin parçalanması ilə birbaşa əlaqəlidir. Yəni romanın hər parçası – fəslə povesti xatırladır. Kiçik mətnlər birləşərək bir romanı yaradırlar. Və zaman bu povestlərdə elə qurulmalıdır ki, birləşib bir bütöv halına gəldikdə qarışıqlıq baş verməsin.

2. Əsərlərdə obrazlılığın yaranmasında zamanın rolu

Əsərdə poetizmi gücləndirən məqamlardan biri də yazıçının topladığı materialları yazıya alma zamanı baş verir. Yazar əsəri yazarkən yaşadığı dövrə hadisənin baş verdiyi dövrdən daha çox əhəmiyyət verə bilər. Bu vaxt bugünkü zamanın hadisələri macəranın baş verdiyi hadisələrə qarışa bilər. Əlbəttə ki, yazıçı yaşadığı dövrdən daha çox təsirlənir. Elə bir yazıçı yoxdur ki, o, yaşadığı dövrdən təsirlənməsin. Amma hadisələri də öz canlılığı ilə əks etdirmək lazımdır. Bugünkü zamanın qanunlarına zidd çıxmadan əsərin baş vermə zamanını mükəmməl əks etdirərək yazıçı əsərdə poetizm yaratmış olur. Bu da, təbii ki, yazıçının bacarığından asılıdır. "Hər romançının əsəri istər bu problemlərdən fildisi bir qülləyə qaçışı təmsil etsin, açıq-aşkar və ya dolayı yolla yazıldığı zamanının sosial hadisələrinin bir münasibətidir. Hətta fantastik əsərlər belə, əsasən, yaşanan həqiqətin neqativini və yazıçının öz zamanında mənfi göstərdiyi şeyləri əks etdirirlər. Ən azad yazıçı belə zəncirlərlə yaşadığı dövrün ruhuna bağlıdır" (5, s. 232). Deməli, hər bir əsərdə, hətta, tarixi əsərlərdə belə əsərin yazıldığı dövrün dil-üslub xüsusiyyətləri duyulur və əsərdə

yerini alır. Tarixi romanlar roman janrının aparıcı mövzularından biridir. Bu mövzu öz xüsusiyyətlərin qorumaqla yanaşı 80-ci illərin tələbinə uyğun yeni bir ilk yaratdı. İ.Əfəndiyev ilk dəfə olaraq, 1980-ci ildə "Xurşudbanu Natəvan" əsəri ilə qadın surətini tarixi əsərin baş qəhrəmanı kimi qələmə aldı. Bugünkü zaman qadınların cəmiyyətə şəxsiyyət kimi daxil olması, bərabər hüquqlu olması və keçmiş zaman tarixi romanın birləşərək ideal bir əsərin ərsəyə gəlməsinə səbəb oldu.

Romanlarda poetizmi gücləndirən xüsusiyyətlərdən biri də materialın dolayısı yolla, izahsız şəkildə-dialoqun köməyi ilə təqdim olunmasıdır. Bu priyom mətnə poetizm ifadəliliyi qazandırır. Dialoqun çox olması əsəri dramatik növə yaxınlaşdırır. Bu zaman ifadəliliyi yaradarkən əsər janr xüsusiyyətlərini itirir. Ona görə də, dialoqun doğrudan doğruya və nəql yolu ilə verilməsinin uzlaşdırılmasından yaranan bu priyom, yazıçı və oxucunu fərqliliyin daha az hiss edildiyi bir bütünün içində birləşdirir. Həqiqətən də, belədir. Bu gün Azərbaycan romanında bu xüsusiyyətləri görmək mümkündür. Yazıcının qoyduğu ideyanı yalnız qəhrəman deyil, əsərin bütün obrazları təlqin edir. Hər bir obraz bir ideya, bir yol göstərir.

Elə əsərlər də var ki, xalq şeiri janrları, nağıl, dastan poetik ölçüləri üzərində qurulub. Yusif Səmədoğlu, Vüsal Nuru və Anarın üç zamanı əhatələyən «Qətl günü», "Prezidentin qızı", "Otel otağı" romanlarında isə hər üç tendensiyanı müşahidə etmək mümkündür. Romanda poetizmi gücləndirən əlamətlərdən biri də zaman kəsikləridir. "Hər bir romanda zaman kəsiklərini ayırmaq mühüm şərtlərdən biridir. Ona görə ki, o, hadisələrin baş vermə zamanını konkretləşdirir, təsvirləri mücərrədlikdən xilas edir. İkinci tərəfdən, əsərin süjet və kompozisiyasına aydınlıq gətirir, hadisələrin və xarakterlərin inkişaf dinamikasını başa düşməyə imkan verir. Zaman kəsiklərinin konkretləşdirilməsi romanın obrazlar sistemində aydınlıq gətirir. İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanındakı keçmiş zamanın bu günə səslənməsi, gələcəyə ideyalar ötürməsi əsərdəki poetizmi gücləndirən məqamlardandır. Romanda üç zamanın da eyni anda cərəyan etməsi, "Eybəcərlər adası"nda real olmayan (fantastik) zamanla, bugünkü zamanın paralel şəkildə cərəyan etməsi obrazlılığı daha da gücləndirir, əsərin ideya məzmununun tutumlu ifadəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir" (6, s. 232).

"Dəli Kür" şifahi xalq və yazılı ədəbiyyat arasında poetik forma, ideya-məzmun əlaqələrini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynamışdır... Onu da qeyd etmək ki, müəllif "Dəli Kür" də mövcud olan folklor janrlarının əsl mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün onların semantikasına xüsusi diqqət ayırmaqla yanaşı, həm də onları forma baxımından da əhəmiyyətli hesab edir. Çünki tədqiqatçı bu qənaətdədir ki, romana daxil edilmiş atalar sözləri, nəğmə, bayatı, əfsanə, mahnı və s. nümunələr əsərdə surətlərin dilinə uyğunlaşdığı üçün ahəngdar və poetik səslənir, mahiyyətə xidmətdə əsas yerlərdən birini tuturlar" (4, s. 29).

Nərdə poetik axtarışlar etsək, görərik ki, Azərbaycan nəsrinə yüksək bir inkişaf mərhələsindədir. Artıq dünya səviyyəsinə çıxacaq dərəcədə inkişaf etmiş roman janrı poetik xüsusiyyətləri ilə digər janrlar içərisində dominantlığını qoruyur. Tərkibinə yeni fəlsəfi-psixoloji, fantastik, detektiv kimi mövzular daxil etməklə öz əhatə dairəsini, formasını və s. genişləndirir.

Əsərdə vacib faktlardan biri də qəhrəmanın azadlığıdır. Azadlıq, həqiqətən də, romanda aparıcı qüvvədir. Obraz istədiyini edə bilər. onu heç bir qanun qarşısında qorxusu yoxdur. Azaddır, fikirlərini və əməllərini sərbəst şəkildə icra edə bilər. "Eybəcərlər adası" əsərində sərbəst hərəkət edən gənc başına gələnləri azad olmasında, qorxusuzluğunda görür. Buna görə peşmandır. Amma geriye dönüş yoxdur. "Prezidentin qızı" əsərində heç nədən qorxmayan üç dost etdikləri səhvə görə cəzalandırılırlar. Lakin səhvlərindən dərs almaq əvəzinə dayanmadan üst-üstə səhvlər edirlər. Artıq xaosa çevrilmiş qətlər baş verir və sonda peşman olsalar da, artıq gecdir. Çünki əlləri qana bulanmış və səhvlərinin qurbanı olmuşlar. Bəzi tədqiqatçılar, haqlı olaraq, bunun əleyhinədir. E.Yermolin qeyd edir

ki, düşmənlər obraz əgər azaddırsa, o, qanunun qadağalarında qorxmada istənilən qədər qətl törədə bilər. Təbii ki, burada reallıq rol oynayır. Bu fikri əsaslandıraraq qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı azaddır, amma əsəri oxuyan oxucu ədəbiyyatdan təsirlənən, tərbiyələnən, dərs alan bir şəxsiyyətdir. Onun həmin əsərdən nə dərəcədə təsirlənəcəyini bilmək olmaz. Dünyada hər bir insanın özlərinə məxsus düşüncə tərzini mövcuddur. Yəni onların hər biri oxuduqlarından bir şəkildə nəticə çıxarır.

Deməli, poetizm öz poetikliyi nə qədər azad olsa da, bir yerə qədər azaddır. İstənilən bir mövzunu işləyərkən zamanın oxucusunu da nəzərə almaq lazımdır.

“Roman tarixi nəql etmə funksiyasını daha da inkişaf etdirərək, dəyişmə xarakterini yeni keyfiyyət kimi əxz edir ki, bu da ona geniş imkanlar açaraq yeni mərhələyə daşıyır, qarşısında geniş sərhədlər açır. Bu mənada, zaman keçdikcə roman janrının ifadə dairəsi də genişlənir, daha böyük mətləblərin ifadəçisinə və iştirakçısına çevrilir. Ədəbiyyatda gedən bu struktur və ideoloji dəyişikliklər həm də, təmsil etdiyi zamanın ruhundan doğur, onun dinamikasını artırır (1, s. 5).

Nəticə

Beləliklə, romanda göstərilən tarixi dövr haqqında danışmaq üçün dəqiq bir şəkildə müəyyən edilmiş "dövrü" zaman koordinatları (günün vaxtı) və temporal göstəricilər romanda bədii vaxtın konkretləşdirilməsinin forması kimi xidmət edir. Yazıçı üçün tarixi zamanın arxasında qəhrəmanların xüsusi həyatlarını göstərmək vacibdir. Buna görə də o, həm də qəhrəmanların zamanını da əks etdirməlidir. Qəhrəmanlar tarixi dövrdə iştirak etmək üçün çıxırlar. Onlara məxsus olan zaman onların kimliklərinə uyşmalıdır ki, istədiklərinə nail ola bilsinlər. Poetik zaman və real zaman paralel şəkildə cərəyan etməli, hadisələr reallıqdan uzaqlaşdırılmadan poetikləşdirilməli və yazıçı qəhrəmanları bu zaman yerləşdirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd Sami Elaydi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı: mövzu, problematika və sənətkarlıq məsələləri. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2017, 192 s.
2. Ənvəroğlu H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri, Bakı: Nurlan, 2008, 347 s.
3. Forster E.M. Roman Sanatı. Çeviren: Unal Aytur, İstanbul: Adam Yayınları, 1985, 223 s.
4. Quliyev E. "Dəli Kür"ün poetikası" // 525-ci qəzet, №45, 23 fevral 2012, s. 29.
5. Mendilov A.A. Romanda Şimdiki Zaman. Ankara: Gazi Universiteti Yayınları, 1988, 232 s.
6. Salamoğlu T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: BQU, 2008, 554 s.
7. Yusifli V. “Baş” romanı nəsrimizdə yeni hadisə // 525-ci qəzet, 2015, 26 dekabr, s. 20-21.
8. Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, Ocak-Haziran, 2013, 108 s.
9. Yusifli V. Müasir Azərbaycan romanı haqqında tənqidi-publisistik düşüncələr // Azərbaycan, № 6, 30-33 s.
10. Лейтес Н.С. Роман как художественная система. Перм: ПГУ, 1985, 80 s.

Summary

Ayshan Mammadrzayeva

Time Concept in the 1980s and 2000s Literature

New themes, forms have been appeared in Azerbaijani novel since 80s. New development way-fantastic, mythological, detective themes began to form. Our authors have been able to create poetic prose works by incarnating poetry in the prose. The expressed works were able to include the events in detail, and the characters in political, moral and ethical point of view into its structure. Along with realistic events, the works with fantastic, mythological etc. themes began to form in the newly created works. These problems are touched, changes which occur in the recent literature are studied in the article. Influence of the time was studied in the time change and creation of works with new themes.

If any author is not obliged to write the real time of the written work indirectly, he/she refers to

poetical time. And since the novel is a modern expression, it is an inevitable truth to express the different images of our time thinking by him. To research the poetical time in any work means to study the metaphysical perception, psychological understanding and art of the author. The author's experience gained within this period, writing the work, corresponding this with today, winning the readers' heart put forward that, one of the most important moments in the novel is time.

However, Azerbaijani novel entered the world arena in the late 19th century, it began to form in 20th century in a perfect way. In recent times, the novel has reached the summit with the most brilliant examples and became the lead genre in the latest period literature. Azerbaijani novel began to adapt to the practice and poetics of the world novel, including to take great advantage from that practice. As it once said in the Soviet literature, in the modern time it entered to the world arena by publishing in the form of a collection, translated into other languages. It was loved and read all over the world. All facts are touched, studied and researched in the article.

Key words: time, date, roman, work, innovation, oldness

Резюме

Айщан Мамедрзаева

Концепция времени в литературе 1980-х и 2000-х годов

Начиная с 80-ых годов в азербайджанском романе стали ощущаться новые темы и формы. Начали появляться новые пути развития - фантастические, мифологические, детективные темы. Наши авторы добились создания произведений поэтической прозы путем одушевления поэзии в прозе. Отраженные работы смогли подробно охватить события вместе с их образами с политической, моральной и нравственной точек зрения. Наряду с реальными и подлинными событиями во вновь созданных произведениях, появились произведения на фантастические, мифологические и пр. темы. В статье затронуты эти проблемы и исследованы изменения, произошедшие в литературе последних времен. Было изучено изменение времени и влияние времени на создание произведений на новые темы.

Если в написанном произведении писателю не приходится описывать реальное время околным путем, он ссылается на поэтическое время. А поскольку роман является современной формой выражения, неизбежной истиной становится то, что он выражает различные формы нашего временного мышления. Изучение поэтического времени произведения означает изучение метафизического понимания, психологического понимания и мастерства автора. Приобретенный писателем опыт, написание произведения, которое перекликается с сегодняшним днем и способно добиться расположения читателей, безусловно, выдвигает на передний план время как один из самых важных моментов в романе.

Хотя азербайджанский роман вышел на мировую арену к концу XIX века, его идеальное формирование приходится на XX век. А в последние годы роман уже достиг высот своими самыми яркими образцами и превратился в ведущий жанр литературы новейшего периода. Азербайджанский роман начал приспосабливаться мировой практике романа и поэтики и пользоваться этим огромным опытом. Так же как утвердившись некогда в советской литературе, в современное время азербайджанский роман опять издавался в виде собраний сочинений и вышел на мировую арену, был переведен на другие языки. Его с удовольствием читали во всем мире. Все эти факты были затронуты, исследованы и изучены в статье.

Ключевые слова: время, дата, роман, работа, инновации, старость

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasımov Cəlal Əbil oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

**AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN ORTA ÇAĞ EPİK MƏTNLƏRİNDƏ
QƏHRƏMANIN ÖLÜMÜ MOTİVİNİN RİTUALİSTİK YÖNLƏRİNƏ DAİR**

Şəfəq HƏSƏNOVA*

Açar sözlər: *alman, türk, epos, yas, ritual*

Giriş

Qədim dövrlərdən etibarən insanlar yaşam tərzlərini sosial statuslarla tənzimləməyə çalışmışlar. Doğum, ölüm, evlənmə və ölüm kimi sosial statuslar müəyyən mərasim aktları şəklində ortaya çıxmışdır. Təbii ki, bu mərasim və rituallar hər xalqın etnomədəni həyatında özünəməxsus şəkildə ifadə olunmuşdur. Bu dəyərlər xalqın kollektiv düşüncəsinin məhsulu olduğu üçün təbii ki, zamanla folklor ənənələrinə də öz əksini tapmışdır. Xüsusən də xalqın etnomədəni dəyərlərini özündə birmənalı şəkildə ehtiva edən bu rituallar dastan yaradıcılığını formalaşdıran əsas motivlərə çevrilmiş və süjet xəttinin inkişafında birmənalı şəkildə mühüm rol oynamışdır. Ölümlə bağlı yas mərasimləri də məhz bu qəbildəndir.

Ölüm motivinin dastan yaradıcılığında ifadəsinin genezisi

A.N.Veselovski “Tarixi poetika” əsərində şifahi xalq yaradıcılığında öz əksini tapmış motiv uyğunluqlarını belə qiymətləndirirdi: “Motivin rəmzi-onun obrazlı, birmənalı sxemidir. Belə bölünməz elementlər mifologiyanın arxaik qatlarında öz əksini tapmışdır. Bu motivlər özlüyündə yarana bilirdi, onların eyni kökdən olmasını və ya uyğunluğunu əlaqəli saymaq düzgün olmazdı. Onlar məişət şərtlərinin psixoloji prosesdəki təsirinin nəticəsi idi” (3, s. 494).

Y.M.Jirmunski və V.Y.Propp isə eposların genezisini araşdırmaq üçün tarixi tipoloji müqayisə metodundan istifadə edirdilər (4, s. 15). V.M.Jirmunski dastanların müqayisəli şəkildə işlənilməsi üçün dörd metodu əsas götürürdü.

1. Oxşar ədəbi hadisələrin sadə müqayisəsi;
2. Eyniliklərə genetik qohumluq baxımından yanaşaraq, onların eyni mənbədən qidalandığını və tarixi olaylar nəticəsində fərqliliklərini nəzərə alaraq tarixi-genetik müqayisə;
3. Genetik cəhətdən bir biri ilə bağlı olmayıb, lakin cəmiyyətin inkişafı ilə laqədar olaraq oxşar hadisələri aydınlaşdırmaq yolu ilə müqayisə.
4. Mədəniyyətlərə münasibətləri “təsiretmə” və “götürülmə”lərin baş vermə səbəblərini müəyyənləşdirən müqayisə. Bu qəbildən olan əlaqələr genetik xarakter daşıyır. Lakin onlar tarixi uyğunluqların ilkin ümumiliyini, tarixi bənzərliyini ifadə etmir, daha sonrakı ikinci yaxınlığın, ictimai və mədəni inkişafın nəticəsini göstərir (4, s. 76).

Türk və Avropa epik yaradıcılığında formalaşan ortaq motivlərin tarixi-mədəni kökləri və sosial səbəbləri

Bildiyimiz kimi, türk və skandinav xalqlarının ədəbi mədəni əlaqələrinin formalaşmasında ictimai-tarixi şəraitin mühüm rolu olmuşdur. Bu xalqların bir-biri ilə tarixən mövcud olan hərbi əlaqələri folklor yaradıcılığında ortaq motiv və süjetlərin yaranmasına da zəmin yaratmışdır. Bildiyimiz kimi, Atilla hunlarının Avropaya yürüşü alman xalqının

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
e-mail: mhasanova999@gmail.com

Roma imperiyasının əsarətindən azad edilməsi alman xalqı arasında Atillanın böyük nüfuz qazanmasına səbəb olmuşdu. Hun imperiyasının bir müddət Avropada tutduğu mövqe bu xalqlar arasında mədəni əlaqələrin də inkişafına səbəb oldu. Onlar arasında yaranan bu münasibət bir çox etnomədəni dəyərlərin də ötürülməsinə gətirib çıxardı. Lakin bu gün bəhs etdiyimiz mövzunun özəlliyi heç də tarixi mədəni əlaqələrlə bağlı deyil. Çünki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bəzi etnomədəni dəyərlərə sahib motivlər xalqın sosial psixoloji vəziyyətinin nəticəsidir. O cümlədən qəhrəmanın ölümü üçün düşünülməyən yas mərasimi də bu qəbildəndir.

Dastanlarda qəhrəmanın doğumu, evliliyi, sınaq şərtlərindən keçmə və digər motivlər qədər geniş şəkildə işlənilsə də ölüm motivi və yas mərasiminin təsviri dastan yaradıcılığında nisbətən az işlənmiş motivlərdəndir. Bu səbəblə sözü gedən motivin tədqiqlərə cəlb edilməsinə də bir o qədər az rast gəlinməkdədir. Təhlillərə keçmədən öncə dastan yaradıcılığının ümumi keyfiyyətlərinə nəzər salmaq vacib şərtlərdəndir.

Bir çox dünya xalqlarının mədəniyyətində olduğu kimi, türk və german xalqlarının folklor yaradıcılığında epika mühüm yer tutur. German skald mədəniyyətinin epik nümunəsi olan saqlalar və türk aşiq-ozan sənətinin ayrılmaz hissəsi olan dastan mədəniyyəti özündə bir çox etnokültürəl dəyərləri ehtiva edir. Ümumiyyətlə dastançılıq ənənəsi olan bütün xalqlarda bu mədəni irs nümunəsi həmin xalqın dövlətçilik ənənəsinin mövcudluğundan xəbər verir. Xüsusən də qəhrəmanlıqla bağlı olan epik nümunələr əslində dövlət quruculuğunun bir çox elementlərini dastan yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə ehtiva edir. Bu dastanlarda yalnız qəhrəmanın şücaətlərindən deyil, eyni zamanda xalqın ümumi etnokültürəl dəyərlərindən də bəhs olunur.

Türk və alman epik mətnlərində qəhrəmanın ölümünə münasibət

Türk və alman xalqlarının orta çağ epik mətnlərinə nəzər saldığımızda hər iki xalqın orta çağ epik mətnlərində sözügedən elementlərin mövcudluğunun şahidi oluruq. Bu orta çağ dəyərlər isə müxtəlif səbəblərdən qaynaqlanır. Bir tərəfdən tarixi-mədəni əlaqələrin bu xalqlar arasında mövcudluğu, digər yəndən tipoloji uyğunluqlar hər iki xalqın orta çağ klassik dastan yaradıcılığında ümumi cəhətlərinin aşkarlanmasına səbəb olur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi eposlarda əsasən xalqın ictimai təfəkkürü, həyat tərzini konkretləşdirilmiş hər hansı bir qəhrəmanın simasında simasında təcəssüm etdirilir. Eyni zamanda bu qəhrəmanın həyatı onun taleyi ilə bir başa bağlıdır. Yəni dastan qəhrəmanının üzləşdiyi hadisələr onun qisməti ilə bağlı olur.

Konkret olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar nəğməsi” eposlarında qarşılaşdığımız orta çağ cəhətlər məhz bu qəbildəndir. Məqalədə nəzər salacağımız əsas etnokültürəl dəyərlərə hər iki xalqın, yas törənlərinə daxil etnomədəni elementlərin qarşılaşdırılması daxildir. Biz təsadüfən müqayisə üçün məhz bu iki epik mətni seçmədik. Dastanlar arasındakı uyğunluğun bir neçə aspektini nəzərə almaqla məhz bu iki dastanı müqayisə etməyə qərar verdik.

- Hər iki dastan orta çağda formalaşmışdır;
- Hər iki dastan qəhrəmanlıq eposudur.
- Hər iki dastanın qəhrəmanını dastanda aparıcı mövqedə yer alır.
- Hər iki dastanda qəhrəmanın ölümlü taleyini müşahidə etməkdəyik.

Lakin maraqlı məqamlardan biri də budur ki, “Nibelunqlar nəğməsi” eposunda öz əksini tapmış Ziqfrid və Krimhilda obrazı İslənd saqalarından olan Edda mətnlərində də öz əksini tapmışdır. Bu iki dastanda hadisələr bir qədər fərqli inkişaf etsə də və müəyyən variasiyalar, müşahidə edilsə də Qəhrəmanın ölümlü taleyi dəyişmişdir. Sözü gedən qəhrəman olan Ziqfrid (İslənd eposunda Sigurd) Burqundiya kralı Krimhilda ilə evlidir. Krimhildanın qardaşı arvadı Brunhildanın göstərişi ilə Ziqfrid qayını Günter və onun ətrafı tə-

rəfindən öldürülür. Bundan xəbər tutan sədaqətli arvadı Krimhilda Ziqfridə yas tutur. Lakin bir müddət sonra qardaşları Krimhildanı Atliyə ərə verir. Atillanın prototipi Edda mətnlərində Atli, alman eposunda isə Etsel olaraq adlandırılır. Edda mətnlərində öz ərinin məhəbbətinə sadıq qalan Krimhild Atlini və ondan olan övladlarını öldürür. Övladlarının Krimhilda tərəfindən dəfni Edda əsərinin “Qudrun haqqında birinci nəğmə” bölümündə belə təsvir edilir:

8

*Özü onları geyindirdi,
Özü Onları təmizlədi,
Özü onları basdırdı,
Cəsədini əzizlərinin (5, s.291).*

Göründüyü kimi, bu hadisə dəfn mərasimi ilə bağlı keçirilən ritualla səsleşir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da yas ritualının özünəməxsus elementlərini müşahidə edirik.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “İç Oğuzla Taş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boyu bəyan edər” boyunda deyilir: “Qaza bənzər qız gəlini ağ çıxardı, qara geydi”. Bu deyilənlərdən aydın olur ki, türk etnomədəni düşüncəsində qara və göy rəng, xaosun, nizamsızlığın rəmzi ili. Yalnız yas mərasimlərində istifadə olunurdu.

Qəhrəmanın ölümü ilə bağlı icra olunan daha bir ritual qəhrəmanın atı ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, türk etnomədəni düşüncəsində at qəhrəmanın dostu yardımçısı hesab olur. Qəhrəmanla at arasında olan bu bağlılıq təbii ki, onun həyatının istənilən məqamlarında bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə Beyrək öldüyü zaman dostlarına belə vəsiyə-yət edir:

*Yigitlərim, yerün, izdən uru turun.
Ağ-boz atımın quyruğunu kəsin.
Arqubeli Ala tağdan dünin aşun.
Aqındılı Görkli suyu dəlüb keçün.
Qazanın divanına çapub varın.
Ağ çıxarıb qara geyün,
“Sən sağ ol, Beyrək öldi”, - deyin. (2, s. 125)*

Burdan aydın görünür ki, qəhrəmanın atının quyruğunun kəsilməsi etnomədəni düşüncə ilə bağlıdır. Belə ki, türk etnomədəni düşüncəsində saç olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Saç kosmik nizamın göstəricisi idi. Saçın kəsilməsi isə xaosun rəmzi ifadəsi idi. Məsələn, türklər döyüşə getmədən öncə atlarının quyruğunu hörərdilər. Bu kosmik nizamı ifadə edirdi. Bu baxımdan qəhrəmanın atının quyruğunun kəsilməsi isə xaosa işarə idi.

“Böyük Edda”da da qəhrəmanın ölümü atın davranışlarında öz əksini tapır. Siquddla bağlı bir nəğmədə deyilir:

*Heqni (Qudruna) cavabında belə dedi:
Biz Siquddu iki yerə böldük.
At konunqun cəsədi qarşısında
Başını yerə dikdi. (3, s. 302)*

Siquddun ölümündə at başını yerə əyir, Beyrəyin ölümü ilə bağlı isə atın quyruğu kəsilir. Hər iki halda atla bağlı ritual qəhrəmanın ölümünü ifadə edən simvoldur.

Hər iki eposda qəhrəmanın ölümünün semantik yükü daha çox at və qəhrəmanın qadının simasında təcəssüm etdirilir.

“Nibelunqlar nəğməsi”ndə ərinin ölümündən sonra qadının bu faciəyə münasibəti belə təsvir olunur.

*Когда бы вы и вправду к сестре питали жалость,
Я б о супруге милом сейчас не убивалась.
Зло не произошло бы, не поощряй бы зла.
Ах, лучше бы не Зигфрид мой-сама я умерла! (7, 123)*

Mətnin tərcüməsi:

*Əgər siz, həqiqətən də, bacınıza ürəyiniz yansaydı,
İndi mən əziz ərim üçün özümü belə üzməz idim.
Şər baş verməzdi, yayılmazdı qəzəb,
Ah nə olaydı, mənim Ziqfridim yox-mən özüm ölsəydim.*

Yaxud:

*Когда взглянуть ей дали на мужа своего,
Приподняла Кримхильда рукой чело его
И труп обняв, припала к нему в последний раз.
Не слезы от тоски, а кровь текла у ней из глаз. (7, 126)*

Mətnin tərcüməsi:

*Ərinə baxmağa icazə verəndə ona,
Krimhilda əli ilə onun alnını qaldırdı.
Və nəşi qucaqlayaraq, üzərinə çökdü son kəs.
Göz yaşı deyil, qanlı göz yaşlı qüssədən axdı gözündən.*

“Nibelunqlar nəğməsi” əsərindən bəllidir ki, Krimhilda Ziqfridin ölümündən sonra 13 il matəm saxlayır və sonra Etselə ərə verilir. Lakin onun Etselə ərə getməsinə baxmayaraq, o, daim Ziqfrid haqda düşünür:

*На башне королева стояло у окна,
Как друга ждет подруга, так братьев ждет она.
Кримхильда видит храбрых бойцов страны своей,
Смеялся Этцел в радости, услышав про гостей.
Промолвила Кримхилда: «какая радость мне!»
Я вижу храбрых братьев в сверкающей броне,
В блестящих новых шлемах; но только тот мне друг,
Кто будит помнить, как погиб любимый мой супруг. (7, 255)*

Mətnin tərcüməsi:

*Qəsrdə dayanmışdı kraliça pəncərə önündə,
Rəfiqə dostunu gözləyər kimi, gözləyirdi o, qardaşlarını.
Krimhilda görür cəsur döyüşçüləri öz tərəfindən,
Qəhqəhə çəkdi Etsel eşidəndə qonaqlar haqda sevincindən.*

*Dilləndi Kırımhilda “necə sevinə bilərəm mən!”
Mən görürəm cəsur qardaşlarımı parlayan zirehdə,
Parlayan yeni zirehdə: amma mənə yalnız o kəs dostur ki,
Kim xatırlayacaq, mənim əziz ərimin nə üçün öldüyünü.*

Kırımhilda bunu qardaşlarına bağışlamır, sonda hunlarla burqundalar arasında savaşın baş verməsinə və Etselin ölümünə səbəb olur.

KDQ eposunda ərlər ölümündən sonra öz arvadlarını istədikləri adama ərə getməyi məsləhət gördükləri halda qadınlar bunu qəbul etmirlər. Əksinə, ər ilə birlikdə ölümə hazırlaşirlər. Məlumdur ki, qədim şərq xalqlarının çoxunda ölən ər ilə bərabər onun qadını da öldürülərək, onunla birgə basdırılırdı. Ancaq KDQ-də belə bir ənənənin əlaməti görünmür.

KDQ da Dəli Domrul qadınına deyir:

*Qızıl tağlı uca evim sənənin kölgəliyən olsun!
Qatar-qatar dəvələrim sənənin yüklüyən olsun!
Yaylaqdakı ağ qoyunum sənənin şülənliyən olsun!
Gözün kimi tutsa,
Könlün kimi sevirəsə, ona ərə get!
İki oğlancığı yetim qoyma! (2, 90)*

“Uşun Qoca oğlu Seyrək boyu”nda Seyrək də qadınına bu şəkildə söyləyir:

*Qız, sən mənim üçün bir il yola bax!
Bir ildə gəlməsəm, iki il bax!
İki ildə gəlməsəm, üç il bax!
Gəlməsəm, o vaxt bil ki, ölmüşəm.
Ayğır atımı kəsdirib, ehsanımı ver!
Gözün kimi tutarsa, könlün kimi sevirəsə, ona get! (2, 187)*

Dastan mətnindən aydın olur ki, qədim türk etnomədəni təfəkküründə əri ölmüş qadın bir müddət yas saxlamalı idi. Daha sonra isə yenidən ərə getmək hüququ qazanmış olurdu.

Daha bir maraqlı məqam isə qadının ərini yenidən həyat qazanması üçün öz canını fəda etməsi ilə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un məşhur qəhrəmanlarından olan Dəli Domrul Əzrailə üzləşdiyi zaman ölümü qəbul etmək istəmir. Bu zaman Əzrail ona öz canının yerinə başqa can verməsini təklif edir. Dəli Domrulun atası və anası bundan imtina etsə də qəhrəmanın qadını ərini həyatını xilas etmək üçün onun yerinə ölümü qəbul etməyə razılaşır. Bu məqam da türk etnomədəni düşüncəsində ərini onun qadını üçün nə qədər dəyərli olmasını isbat edir. Həyatda insan üçün ən qiymətli olan canı belə qadınları ərli üçün fəda etməyə hazırdırlar.

Nəticə

Bu müqayisələrdən aydın olur ki, istər ümumgerman mədəniyyətində istərsə də türk folklor yaradıcılığında qəhrəmanın ölüm motivi geniş yer almışdır. Bu motivin araşdırılması zamanı bir tərəfdən yasla bağlı ritual məqamlar ortaya çıxmaqla yanaşı, digər yəndən ər-arvad arasında mövcud olan sədaqət anlayışı öz əksini tapır. Bu bənzər elementlərin kökündə isə sosial-psixoloji faktordan qaynaqlanan tipoloji uyğunluqlar yer almaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil F. Türk və skandinav folklorunda şamanizm. Bakı: Mütərcim, 2006, 148 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 266 s.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. М.: Высшая школа, 1989, 406 с.
4. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. М.-Л.: Гослитиздат, 1962, 436 с.
5. Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. М.: Художественная литература, 1975, 750 с.
6. Das Nibelungenlied. Verlag: Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, 1983, 194 s.
7. Der Nibelunge Noth Und Die Klage. Berlin: Druck und Verlag von George Reimer-186, 594 p.

Резюме

Шафак Гасанова

Ритуал старческиесвойства в мотивах смерть героя в средневековых эпических текстах Азербайджана и германцев

Как продукт коллективного мышления и защиты от социально-психологических факторов многие ритуалы соблюдаются в этнокультурном мышлении всех народов мира. Этнокультурные ценности каждого народа как-то отражены в его фольклоре. В частности, определенные церемонии и ритуалы становятся эпическими творцами эпического творчества, социальных статусов, таких как рождение, брак и смерть. Хотя эти значения отличаются друг от друга своеобразным колоритом и смысловой нагрузкой, они представляют одну и ту же идею.

Мы можем касаться таких исследователей, как Я.Пропп, С.Каменский, Я.Мелетинский и многих других исследователей, подобных им. Будет более точным оценить такую совместимость мотивов как социально-психологический фактор. Наиболее значимым фактором является то, что он связан исключительно с мотивами, отраженными в творчестве эпоса. Наша главная цель – исследовать такие этнокультурные ценности сравнительно-типологическим методом. Учитывая все эти проблемы, в исследовании был акцентирован сравнительный анализ немецкого и тюркского эпосов. Похоронный мотив был выбран для сравнения. В данных мотивах исследуется семантический смысл этого ритуала. В частности, как реакция женщины на смерть ее мужа, Берил-Банучичак и Сигурд Кримхильда, Зигфрид-Кримхильда - персонажи, привлеченные к сравнительному анализу.

Это не совпадение, что эти изображения выбраны. Таким образом, приключение гуннов в Европе может, конечно, привести к формированию определенных культурных ценностей между двумя народами. Это могло повлиять на творения саги, некоторые ритуалы и эти ритуалы имеют этнический характер.

Из анализа ясно, что не только в турецком или германском эпическом творчестве, так же и во всем мире, похоронный ритуал был с древних времен. Очевидно, что, хотя похоронные церемонии обеих наций имеют особые ценности, тема лояльности является общей. Отраженный как в турецком, так и германском эпическом творчестве, этот мотив наблюдается реже, чем другие.

Ключевые слова: германский, тюркский, эпос, траур, ритуал

Summary

Hassanova Shafaq

About Ritualistic Orientation of Death of the Hero Motif in Azerbaijan and German Middle Ages Epic Texts

As a product of collective thinking and being welded from socio-psychological factors many rituals are almost observed in etno-cultural thinking of all the world nations. Etno-cultural values of each nation somehow is reflected in its folk lore. Especially, definite ceremonies and rituals become indivisible elements of epos creativity, social statuses like birth, marriage, death become elements of epos creativity of

different nations in a peculiar way. Though these values differ from each other in peculiar colour and semantic charge, they represent supplier of the same idea.

We can concern researchers, as Y.Propp, S.Kamensky, Y.Meletinsky and many other researchers like them. It will be more accurate to evaluate such motif compatibilities as socio-psychological factor. The most worth-while factor proving this is exclusively related with motifs reflected in epos creativity. The main goal of our research is to investigate such etno-cultural values with comparative-typological method. Considering all these problems, comparative analysis of Azerbaijani and whole German eposes have been accentuated in the mentioned research. The funeral motif has mainly been chosen for comparativity. In the rituals related to the death of a hero, the relationship between horse and woman, this ritual's semantic charge are being investigated. Especially, as woman's reaction to her husband's death Beyrak-Banuchichak and "Sigurd Krimhild", Zifrid-Krimhilda characters are attracted to comparative analysis.

It is clear from analysis that whether in Turkish, or in whole-German culture the funeral ritual were existing from ancient times. It is evident that though funeral ceremonies of both nations have peculiar values, the theme of loyalty is common. Reflected whether in Turkish, or in whole-German epic creativity, this motif is more rarely observed than others.

Key words: *German, Turkish, epos, funeral, ritual*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d.,dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR
AZƏRBAYCAN DİLÇİLƏRİNİN TƏDQIQINDƏ

Günəl ƏLİZADƏ*

Açar sözlər: *atalar sözləri, məsəllər, dilçilər, dilçilik, frazeologiya*

Giriş

Məlumdur ki, atalar sözü və məsəllər müxtəlif dövrlərdə yaşayan xalqımızın dilindən götürülən, onların şirin və acı həyatını əks etdirən, eyni zamanda daha çox nəsihət xarakteri daşıyan hikmətli kəlamlardır.

Azərbaycan tədqiqatçıları dilçilikdə atalar sözü və məsəllərin yeri haqqında müxtəlif fikirlərə sahibdirlər. Belə ki, bir qrup dilçilər atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyasının tədqiqat obyektini hesab edərək bildirlirlər ki, həm atalar sözləri və məsəllər, həm də frazeoloji vahidlər müəyyən söz sırasına və sabit tərkibə malikdirlər. Bu səbəbdən onlar frazeologiyaya aid edilməlidir. Digər dilçilər isə müxtəlif səbəblər gətirərək atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyasının bir bölməsi kimi tədqiq etməyin düzgün olmadığını vurğulayırlar.

Atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyasının tərkibinə aid edən dilçilər

Atalar sözü və məsəlləri Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq tədqiqat obyektini seçən R.Teymur qızı sözün ekvivalenti olan sabit söz birləşmələrindən başqa frazem səciyyəli birləşmələrin, ibarələrin, aforistik ifadələrin, atalar sözləri və məsəllərin, hikmətli sözlərin dildə hazır şəkildə öz ifadəsini tapdığını, mənalarına görə obrazlı, emosional, bütöv məna bildirdiyini və tərkibcə dəyişməz qaldığını qeyd edərək bu vahidləri frazeologiyasının tərkibinə daxil edir [20, 3].

S.Murtuzayev xalqın bədii yaradıcılığında öz parlaq ifadəsini tapan atalar sözləri və məsəllərin uzun müddət dilin sabit qatında yaşadığını vurğulayaraq onların Azərbaycan dili frazeologiyasında təhlilinin quruluş və məzmun cəhətdən ən maraqlı məsələlərdən biri hesab edir [16, 16].

Doğrudur, frazeologizmlər sabit söz birləşmələridir və dilin leksik qatında yer tuturlar. Lakin atalar sözləri bir və ya bir neçə sabit və sərbəst söz birləşmələrindən, eləcə də parçalana bilən ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olduğu üçün onların frazeologiyaya bəhsində təhlili sual doğurur. Nümunələrə nəzər salaq: *Evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı qonaq* [20, 47]. *Sən mənim bir üzümü ağart ki, mən də sənə iki üzünü ağardım* [8, 268]. Birinci nümunədə *evin yaraşığı* və *süfrənin yaraşığı* III növ təyini söz birləşmələridir və cümlədə mübtədə vəzifəsini icra edirlər, *uşaqdır* və *qonaq* sözləri isə xəbərdir. İkinci nümunədə isə *üz ağartmaq* sabit söz birləşməsi, *mənim üzüm*, *sənə üzün* III növ təyini söz birləşmələri, *sən* və *mən* isə şəxs əvəzliləridir. Həmçinin nümunələrdə verilən atalar sözləri daha çox həqiqi məna daşıyır.

A.Qurbanov atalar sözləri və məsəlləri tərkibindəki sözlərin həqiqi mənaları üzərində yaranan, lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə möhkəm, aydın və obrazlı vahidlər olan frazeoloji ifadələrin tərkibinə daxil edir. O qeyd edir ki, folklorşünaslıqda başqa cəhətdən tədqiq olunan atalar sözü sözlər kimi müxtəlif məfhumları deyil, bitmiş fikir bildirməsinə baxmayaraq frazeologiyasının tədqiqat obyektidir. Daha sonra o

* dissertant, Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: zg.alizade@mail.ru

əlavə edir ki, frazeoloji ifadə və ibarələrin frazeoloji söz birləşmələrindən işlənmə tezliyində, aralarında aydın şəkildə özünü göstərən sintaktik əlaqələrə, sintaktik vəzifəsinə və bu və ya digər sözə ekvivalent sinonim ola bilmədiyinə görə fərqlənir [14, 366-367].

Biz A.Qurbanovun öz fikirlərini əsas götürərək, atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya aid edilməsi fikri ilə razılaşmırıq.

Leksikologiya sahəsi üzrə geniş tədqiqatlar aparan S.Cəfərov atalar sözləri və məsəlləri frazeologiya bölməsində təhlil edir və onların şərti olaraq sabit söz birləşmələrinə daxil olunmasını labüd sayır və bildirir ki, bütün atalar sözləri müəyyən hadisə nəticəsində yaranır, zaman keçdikcə öz mənasından uzaqlaşaraq abstraktlaşır, nəticədə isə məcazi mənə daşıyır. O, hikmətli sözlərlə atalar sözləri və zərbi-məsəllər arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri izah edərək onların üzərində aparılan təhlilin mexaniki xarakter daşdığını qeyd edir və fikrini bu nümunə ilə əsaslandırır: “*Bəlkə işin içərisindən iş çıxdı* hikmətli sözünü təhlil edərək *çıxdı* – xəbər, *iş* – mübtədə, *işin içərisindən* – tamamlıq və ya zərflik adlandırmaq mənasız olardı” [6, 102].

Lakin biz düşünürük ki, yuxarıdakı nümunə məhz elə frazeoloji birləşmədir və atalar sözlərini isə sintaktik təhlil etmək mümkündür. Məsələn: *Daldan atılan daş topuğa dəyər* [8, 94]. *Topuğa dəyər* – xəbər, *daş* – mübtədə, *daldan atılan* – təyin. *Keçmə namərd körpüsündən, qoy, aparəsın sel səni, yatma tülkü kölgəsində, qoy, yesin aslan səni. Keçmə, aparəsın, yatma, yesin* – xəbər, *sel, aslan* – mübtədə, *səni* – tamamlıq, *namərd körpüsündən, tülkü kölgəsində* – zərflik [8, 168].

Azərbaycan dilinin leksikologiyasının tədqiqi ilə məşğul olan B.Xəlilovun atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya aid olub-olmaması fikri birmənalı deyil. O qeyd edir: “Öz lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə möhkəm, həm də aydın, obrazlı olan ifadələrə frazeoloji sabit ifadə və ibarə deyilir. Frazeoloji sabit ifadələrə atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların yaratdıqları məsəlvari ifadələr, aforizmlər, rəvayətli ifadələr, şamp və klişə adlanan ifadələr, ədəbi sitatlar və s. daxildir” [13, 271-272]. Daha sonra isə o, atalar sözləri ilə bağlı xüsusiyyətləri ümumiləşdirərək qeyd edir ki, cümlə quruluşlu atalar sözü və məsəllər dil daşıyıcıları tərəfindən əsasən dəyişilməz halda, hazır şəkildə istifadə olunduğu üçün az qala frazeoloji vahidlərə bənzəyirlər. Keçmiş nəsillərin çoxcəhətli fəaliyyətdə əldə etdikləri nəticələri yeni nəsllə ötürmək üçün işlədilən atalar sözləri və məsəllərdə obrazlılıq daha güclü olduğundan onları bəzən frazeologiyanın tərkibinə daxil etmək mənasızdır və onlar əsasən frazeologiyanın zənginləşdirilməsində mənbə rolunu oynayır [13, 272-273].

Biz məhz onun fikirlərini əsas götürərək qeyd etmək istəyirik ki, sabit söz birləşmələri “az qala” frazeoloji vahidlərə bənzəyirlər, yəni onlar arasında oxşar xüsusiyyətlər mövcuddur. Lakin sabit söz birləşmələrindən fərqli olaraq atalar sözləri və məsəllər folklor dilində cümlə şəklində və hazır formada yer alırlar, bitmiş fikir bildirirlər, tərkibindəki sözlər isə parçalanaraq müxtəlif sintaktik vəzifə daşıya bilər.

Dilçilərimizdən K.Əliyev “Üslubiyyatda frazeologiyanın yeri” adlı məqaləsində S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” adlı əsərində ilk dəfə frazeologiyanın bölgüsünü verməsinə diqqət çəkərək onun mövzunu, əhatə dairəsini düzgün müəyyənləşdirdiyini bildirir və qeyd edir: “H.Bayramovun müəllifin Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, zərbi məsəlləri və atalar sözlərini frazeologiya ilə bağlayaraq tədqiqata cəlb etməsi bizcə düzgün deyildir” fikri ilə razılaşa bilmirik” [2, 81].

N.Rəhimzadə bildirir ki, həmcins sintaktik paralellərdən birinin düşməsi atalar sözləri və zərb-məsəllərə heç bir xələl gətirmir və qeyd edir ki, həmcins sintaktik paralellərdən birinin düşməsi ilə zərb-məsəl ideomlaşır. Sonra *Elə bil Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda* məsəli ilə bu fikrini əsaslandırır. O bu məsəldə əsas mənə yükünün birinci tərəfə düşdüyünü qeyd edərək, ikinci tərəfin işlənməməsinin semantik mənaya təsir etmədiyini bildirir [22, 9-11].

“Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” adlı monoqrafiyanın müəllifi Z.Əlizadə isə onunla razılaşıaraq belə nümunələrin istənilən qədər artırmağın mümkün olduğunu əlavə edir və nümunələr göstərir: *İt hürər karvan keçər, yel qayadan nə aparar? Yetimə ürək verən çox olar, çörək verən az; Artıq tamah daş yarar, daş qayıdar baş yarar* [10, 68-69]. Lakin biz düşünürük ki, bunu bütün həmcins cümlələrə aid etmək olmaz. Bu atalar sözlərinin birinci və ya ikinci hissəsinin düşməsi ilə məna çalarlığının və obrazlılığın azalması baş verir və H.Bayramovun da qeyd etdiyi kimi, atalar sözləri və məsəllər frazeoloji vahid deyil, onların zənginləşməsində əsas mənbələrdən biridir [4, 44].

C.Bəydili bildirir ki, atalar sözləri və məsəllər dilin tarixi inkişafı nəticəsində yaranır, məna bəzən bölünməz olur və nəticədə bu dilin qədim adət-ənənələrinə güzgü tutan mürəkkəb frazeoloji sistemlə bütövləşir. Məhz bu səbəbdən, atalar sözləri və məsəllərdə bir sözü yerindən oynatmaq və ya sözlərin sırasını dəyişdirmək o ifadənin sintaksisinin pozur, təsir gücünü azalda bilir. O qeyd edir: “Həmin tərkiblər milli dil və düşüncənin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində artıq qəlibləşmiş bir şəkil almışdır” [5, 4-5].

O öz tədqiqatlarında atalar sözlərinin frazeologiyaya münasibətindən geniş şəkildə bəhs edir və bildirir ki, atalar sözlərini frazeologiyaya daxil edən dilçilər onu geniş bir sahə olaraq qəbul edir. Bu fikirlə razılaşmayan tədqiqatçılar isə frazeologiyanı dar çərçivə ilə məhdudlaşdırırlar [10, 70]. Z.Əlizadə müxtəlif dilçilərin bu mövzuya yanaşmasını təhlil edərək nəticə etibarilə özü də atalar sözlərini frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edir.

Ə.Orucov da frazeoloji birləşmələrin mənasının ayrı-ayrı sözlərin mənasından asılı olmadığını və başqa dilə tərcümə edilə bilmədiyini, leksik cəhətdən ayrılmaz tərkiblər olduğunu vurğulayaraq bu bölgüyə həmçinin atalar sözləri, məsəllər, peşəkarlığa məxsus ifadələr, antik ədəbiyyat və əsatir ifadələri, aforizmlər, elmi məfhumlara aid ifadələr və s. daxil edir [18, 54].

Eyni dildə danışan insanların yaddaşına həkk olunduğu, ictimai-sosial səciyyə daşdığı üçün atalar sözlərini qneseoloji, fəlsəfi-psixoloji problem kimi təhlil edən İ.Həmidov belə ifadələri paremioloji leksikoqrafiyanın obyektinə hesab edərək, onların böyük bir qrup frazeoloji vahidlərin formalaşmasında, əmələ gəlmə yollarını açıqlamaqda önəmli kömək olacağını qeyd edir [11, 5-7].

N.Seyidəliyev “Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası” adlı kitabında şifahi xalq ədəbiyyatının qədim və həcmcə ən kiçik janrı olan atalar sözü və məsəlləri “Atalar sözü və məsəllərdən ibarət frazeoloji birləşmələr” başlığı altında təhlil edir. O müxtəlif nümunələr verərək qeyd edir ki, məna və məzmunca fərqli olan atalar sözləri və məsəllər həqiqi və məcazi məna daşıyır və atalar sözləri və məsəllərin məcazi mənada işlənməsi prosesi frazeologiya ilə bağlıdır [19, 238-239].

Göründüyü kimi, N.Seyidəliyev atalar sözləri və məsəllərin məcazi məna daşdığını əsas götürərək onları frazeologiyanın tərkibinə daxil edir. Lakin biz bu fikirlə razılaşıaraq qeyd etmək istəyirik ki, məcazlıq frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyəti olsa da bəzi atalar sözlərinin həqiqi mənada işlənməsi, atalar sözlərinin tərkibindəki sözlər arasında sintaktik əlaqənin mövcud olması və özünü açıq-aydın göstərməsi bu hikmətli sözlərin frazeologiyanın tərkib hissəsi kimi öyrənilməsinə mane olur. Bu aşağıdakı nümunələrdən də aydın olur: *Lalın dilini anası bilər* [8, 225]. *Lalın dili, lalın anası, anası bilər* – uzlaşma; *dilini bilər* – idarə əlaqəsi. *Ac toyuq yuxusunda darı görər* [8, 7]. *Ac toyuq* – yanaşma; *toyuq görər* – uzlaşma; *yuxusunda görər, darı görər* – idarə əlaqəsi.

Bundan əlavə, N.Seyidəliyev müxtəlif dilçilərin atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya daxil olub-olmaması fikrini təhlil etmişdir. Dilçilərin bu haqda fikir müxtəlifliyini araşdırarkən o qeyd edir ki, H.Bayramovun atalar sözü və məsəllərin frazeologiyaya aid olub-olmaması fikri birmənalı deyil [19, 240].

Atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyanın tərkibinə daxil etməyən dilçilər

Zənnimizcə, H.Bayramov qəti şəkildə atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyanın tədqiqat obyektini hesab etmir. O, şifahi xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan atalar sözü və məsəllərin folklorşünaslığın tədqiqat obyektini olduğunu vurğulayaraq qeyd edir ki, “ümumiyyətlə atalar sözləri və məsəllərin dilin frazeologiyasının tərkib hissəsi hesab edilməsinin heç bir elmi əsası yoxdur” və əlavə edir ki, onların az bir qismi frazeoloji sistemin zənginləşməsi mənbələrindən biridir [4, 44]. O, “Azərbaycan dili frazeologiyasının mənbələri” bölməsində tədqiqat apararkən atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya münasibətindən söhbət açaraq bildirir ki, atalar sözü və məsəllərin tərkibi, əsasən, dəyişməz olsa da, onların bir qisminin komponentlərinin sırası və leksik tərkibi fərqli şəkildə də işlədilir. Keçmiş nəsillərin yadigarı olan atalar sözü və məsəllərin tərbivəvi, təsiredici və düşündürücü xüsusiyyətləri şifahi xalq ədəbiyyatında təhlil olunur. Bu mənada isə atalar sözləri və məsəlləri frazeoloji vahidlərlə əlaqələndirmək olmaz. Onların az bir qismi müəllifin nitqinin tam tərkib hissəsi kimi çıxış etdikdə frazeoloji vahidlər formalaşır. Nəticə etibarilə o belə bir qərara gəlir ki, atalar sözləri və məsəllər cümlə quruluşuna malik olub, məna və qrammatik cəhətdən bir-birindən ayrıldıqları üçün onları frazeologiyanın tədqiqat obyektini hesab etmək olmaz [4, 34-44].

Biz də düşünürük ki, atalar sözlər və məsəllər frazeologiyanın tədqiqat obyektini ola bilməz, lakin onları tamamilə dilçilikdən kənar təsəvvür etmək mümkün deyil.

Müasir Azərbaycan dili kitabında mövzuya yanaşma belədir: İki və daha artıq sözün qovuşması nəticəsində yaranan frazeoloji birləşmələr vahidlik təşkil etdiyi andan ilkin leksik mənalərini itirir və cümlədə bir qrammatik yükü daşıyır. Lakin atalar sözü və məsəllər dilin lüğət tərkibində hazır şəkildə mövcud olsa və məcazi məna daşısa da, ilkin leksik mənasını itirmir, bitmiş fikir ifadə edir və cümlə şəklində olur [17, 252]. Burada qeyd olunur ki, məcazilik, məna bütövlüyü, sabitlik, başqa dilə hərfən tərcümə olunmama, obrazlılıq, emosional boya və s. frazeoloji birləşmələrə aid olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən olsa da bütün məcazi məna daşıyan və ya başqa dilə hərfən tərcümə olunmayan söz və ya tərkiblər frazeologiyaya daxil edilməməlidir [17, 250].

Biz əlavə edərək bildirmək istəyirik ki, tərcümə sənətində tərcümə prosesi müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Belə ki, frazeoloji birləşmələr söz birləşməsi, atalar sözləri və məsəllər cümlə səviyyəsində tərcümə olunur [21, 25-26]. Lakin həm frazeoloji birləşmələr, həm də atalar sözləri digər dilə 3 üsulla tərcümə olunur [9, 104]: hərfi tərcümə: *Cücəni payızda sayarlar - Цыплят по осени считают* [11, 151], qismən tərcümə: *Ərlə arvadın torpağı bir yerdən götürülüb - Муж да жена – одна сатана* (hərfi tərcümə: *Ər də, arvad da eyni şeytandır*) [11, 247] və uyğunsuz tərcümə: *Gözəllik ondur, doqquzdu dondur - Наряду пня, и пень хорош будет* (hərfi tərcümə: *Kötüyü bəzə, kötük də qəşəng olacaq*) [11, 270].

“Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu” adlı tədqiqatın müəllifi L.Cəfərova “Sabit sintaktik birləşmələr və onların növləri” başlıqlı I fəslə təhlil edərkən belə bir qərara gəlir ki, sabit birləşmə və sabit söz birləşməsi anlayışının eyniləşdirilməsi nəticəsində atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər və s. kimi sabit birləşmələrin dilçilikdə yerini müəyyənləşdirmək məsələsi hələ də öz həllini tapmamışdır. O qeyd edir: “...onların əksərən cümlə şəklində təzahür edən strukturları və predikativliyi “sabit söz birləşməsi” kimi qəbul edilən frazeologiyaya sistemə uyğun gəlmir, halbuki frazeologiyaya anlayışının özünü ilk növbədə “sabit söz birləşməsi” deyil, “sabit (sintaktik) birləşmə” kimi qəbul etmək lazımdır” [7, 10].

Azərbaycan nağıl və dastanlarının dilini ətraflı şəkildə araşdıran S.Abdullayeva atalar sözlərini folklor dilinə aid edərək onlardan nağılların təsirli çıxması və süjet xəttinin maraqlı qurulması üçün istifadə olunduğunu, konkret hadisəyə, məqama uyğunlaşdırılıb fikir və ideya ilə sıx şəkildə əlaqələndirildiyini bildirir [1, 80].

H.Baxşiyev “Azərbaycan və rus frazeologiyasının müqayisəsi və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri” adlı doktorluq dissertasiyasında atalar sözünün başqa frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq qrammatik cəhətdən formalaşmış bütöv bir fikir ifadə etməklə səciyyələndiyini qeyd edir və atalar sözlərinin tədqiqata cəlb etməsinin məqsədini Azərbaycan dilinin zəngin frazeoloji ehtiyatını nümayiş etdirmək olduğunu bildirir [3, 84].

Dilçilərimizdən S.Mehdiyeva “Yazılı dastanların dili” adlı kitabında Şəhriyar dastanını təhlil edərkən atalar sözləri və məsəlləri frazeoloji ifadələrin tərkibində deyil, hikmətli sözlər başlığında cəmləyir və hikmətli sözləri iki qrupa bölür: a) atalar sözləri və məsəl xarakterli hikmətli cümlələr; b) hikmətli cümlələr və mətnlər [15, 73].

S.Mehdiyevanın atalar sözlərini frazeologiyaya daxil etmədən hikmətli sözlər adı altında təhlil etməsi bizdə böyük maraq doğurur.

Dilçilərin atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya münasibətinə əsasən gəldiyimiz nəticələri ümumiləşdirmədən öncə qeyd etmək istəyirik ki, uzun müddətdir ki, frazeologiya leksikoqrafiyanın tərkibində öyrənilir. Biz hesab edirik ki, şifahi xalq ədəbiyyatının epik janrına daxil olub xalq tərəfindən yaradılan atalar sözləri və məsəllər folklorşünaslığın tədqiqat obyektinə olmaqla yanaşı, dilin leksik qatında yer tutan təkmənalı və çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər, frazeologizmlər kimi ayrı bir bölmə olaraq leksikologiyanın tərkibində tədqiq edilməlidir. Çünki mövzu müxtəlifliyi ilə birgə bitmiş fikir və ümumiləşdirmə cəhətlərini özündə ehtiva edən bu hikmətli sözlərə həm danışq dilində, həm də yazılı ədəbiyyatda tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu səbəbdən dilçilikdə atalar sözləri və məsəllərin qrammatik xüsusiyyətlərini tam və sistemli şəkildə araşdırmaq və onu təhlil etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq bildirmək istəyirik ki, bir çox dilçilər kimi biz də atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyanın tədqiqat obyektinə deyil, onu zənginləşdirən mənbələrdən biri hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili, Bakı: Elm, 1998, 232 s.
2. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri, məqalələr məcmuəsi. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1967, 230 s.
3. Baxşiyev H. Azərbaycan və rus frazeologiyasının müqayisəsi və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri. fil. e. d-ru. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı, 2006, 246 s.
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
5. Bəydili C. Atalar sözü. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, 264 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 184 s.
7. Cəfərova L. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. filol. e. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı. Bakı, 2013, 51 s.
8. Əhmədov T., Qurbanov A. Atalar sözü və deyimlər. Bakı: Nurlar NPM, 2007, 320 s.
9. Əhmədova X. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə xüsusiyyətləri. fəl. üz. fil. d-ru. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı, 2006, 134 s.
10. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 245 s.
11. Həmidov İ. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti. Bakı: OKA Ofset, 2004, 560 s.
12. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
13. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
14. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili, I cild. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
15. Mehdiyeva S. Yazılı dastanların dili (Şəhriyar dastanı əsasında). Bakı: Elm, 1991, 192 s.
16. Murtuzayev S. M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1962, 112 s.
17. Müasir Azərbaycan dili, I cild. Bakı: Elm, 1978, 324 s.

18. Orucov Ə. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1965, 123 s.
19. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı: Araz, 2006, 326 s.
20. Teymur qızı R. Hikmətli sözün siqləti. Bakı: Elm, 2000, 63 s.
21. Баширов Н., Годжалиев О., Гулиев А., Мухтаров Г. Теория и практика перевода с азербайджанского языка на русский и наоборот. Баку, 1984, 108 с.
22. Рагимзаде Н. Идеоматические выражения в азербайджанском языке автореф. к/д), Б., 1967, 55 с.

Summary

Gunel Alizade

The proverbs and sayings in the investigations of the Azerbaijani linguists

The proverbs and sayings are unbounded world. They reflect the greatest wisdoms simply and deeply. The fluctuation of the national spirit, certainty, sometimes optimistic, sometimes pessimistic mood is expressed emotionally and figuratively in these wise sayings. All of these folklore patterns changed mould appearance with the influence of the national language and opinion, they gather very great capacity of the meaning and wisdom, and they are symmetrical and rhythmical. They are absolutely established in a figurative meaning. The sizes of the proverbs are small, but by the meanings they are the collection of the wisdom and exhortation. They are the wisest and the most exhortative words that take part in the speeches of the nation. So that, they assume moral importance. For their compactness and figurativeness, they resemble to the phraselogical units. But they are used as a sentence, and sometimes they are created with two or more than two sentences, notify completed thought, the existence of the syntactic connections, syntactic parallels in them, rhyme distinguishing features of these wise sayings. The article is about the place of the proverbs and sayings in linguistics. The author analyses the different conceptions of the Azerbaijani linguists and notifies her own attitude to their idea. She classifies the linguists into two groups and says that the one group concerns the proverbs and sayings to the phraseology, but the others do not agree with them. We see in the article, that the linguists who think the proverbs as one of the part of the phraselogical units, are based the figurativeness and ready use of them. They think that, these peculiarities are enough for phraselogical units. The other group of the linguists says that the proverbs and sayings are independent and complete for their structure and semantic, so they can not be phraselogical units. As a result, the author explains her conception about this theme and substantiates her idea with the different examples.

Key words: proverbs, sayings, linguists, linguistics, phraseology

Резюме

Гюнель Ализаде

Пословицы и поговорки в исследованиях азербайджанских лингвистов

Являясь необъятным миром, пословицы и поговорки отражают самые большие мудрости в самой простой и глубокой форме. В этих мудрых изречениях в образной и эмоциональной форме выражаются ритмичность народного духа, его положительное и отрицательное настроения. Каждый из этих примеров фольклора, совмещающий в себе смысл и мудрость на целые тома книг, принял своеобразную форму под взаимовлиянием национального языка и мышления. Они симметричны и ритмичны, и полностью построены на переносном смысле и содержании. Небольшие по объему, но равные сборнику мудрости и наставлений по содержанию, пословицы и поговорки выражают законченную мысль. Они несут в себе испытанную народом жизненную мудрость и наставления, в силу чего имеют морально-воспитательную ценность. Краткие и лаконичные, но используемые в основном в переносном смысле, пословицы и поговорки схожи с фразеологизмами. Однако использование их в форме предложения, выражение законченной мысли, наличие синтаксических связей внутри предложения, нередко возникновение от двух и более простых предложений, синтаксические повторы в существующих компонентах, рифма отличают эти языковые единицы от фразеоло-

гизмов. Статья посвящена позиции пословиц и поговорок в языкознании. Автор анализирует различные взгляды азербайджанских лингвистов по этому вопросу и предьявляет свое отношение к их точке зрения. Часть языковедов относит пословицы и поговорки к фразеологии, другая не соглашается с этим мнением. В статье отмечается, что ученые, относящие пословицы и поговорки к фразеологическим единицам, берут за основу образность этих сочетаний и использование их в готовом виде. Они полагают, что данных двух причин достаточно для определения этих сочетаний как фразеологических единиц. Другая группа ученых, исходя из принципа конфигурации, считают пословицы и поговорки самостоятельными и законченными как структурно, так и семантически. Автор разъясняет свою позицию относительно данного вопроса и обосновывает свое мнение различными примерами.

Ключевые слова: *пословицы, поговорки, языковеды, языкознание, фразеология*

Redaksiya heyətinin üzvü b/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**РОЛЬ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ФОРМИРОВАНИИ
ЮЖНОГО ДИАЛЕКТА АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕГО ФОНЕТИКО-
СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ**

Лала МАМЕДОВА*
Ирада ГАСАНОВА**

Ключевые слова: *диалект, слово, тюркский язык, фонетическая структура языка, грамматическая структура языка, тюркология, культура, лингвистика*

Введение

С античных времен диалектология появляется в виде различных терминов (вульгаризм, солосизм и т.д.) Идея принятия этого феномена в качестве языковой нормы была принята с XIX века, являлась основной концепцией "фольклора" в философии романтизма. По мнению молодых лингвистов, диалекты считались чистой стадией развития языка, но с появлением письменности был искажен «истинный язык». С 1870 года диалектика и ее определение диалектической границы и диалектического развития привели к тому, что этот фактор стал лингвистическим.

Единицей лингвистической географии (современный метод диалектологии) является слово. Слово развивается и транслируется как культурный феномен. Ее ареалы определяются в пределах той или иной культурно-экономической границы. Это приводит к тенденции выражения быть идентичными. Слово, которое не играет роли в культурных отношениях, часто определяет свое первоначальное выражение. Таким образом, культурные отношения устанавливаются между местными группами, и, в свою очередь, приводят к полному принятию диалектов.

Современная диалектология (социология языка) на уровне диалектической дифференциации локальных групп больше всего фокусируется на диалектической дифференциации социальных групп. Диалекты существуют по определению социальных обществ, как первобытного, так и хорошо развитого городского общества, в женской или мужской среде. Для унификации любого вида диалектов существует важные причины: диалекты, сформированные под влиянием этнической группы или социальной среды, имеют экономически-культурные отношения.

История изучения азербайджанской диалектологии

Изучение азербайджанской диалектологии, которая является важной частью турецкой огузской языковой группы, началось с 20-го века. Таким образом, Первый Тюркский Съезд состоявшийся в Баку, в 1926 году сыграл важную роль в изучении диалектологии тюркских языков. С 50-60-х годов изучение диалектов тюркских языков стало еще более эффективным. Говоря о состоянии исследования диалектов конкретных тюркских языков, следует отметить, почти завершено монографическое исследование диалектов и говоров азербайджанского, узбекского, казахского, туркменского, киргизского, татарского, чувашского, башкирского, якутского и

* АГЭУ (UNEC)
email: lala.mamedova.15@mail.ru

** АГЭУ (UNEC)
e-mail: irada-q7@mail.ru

других языков. В настоящее время материал диалектов и говоров вышеуказанных языков обобщается на основе сопоставления и сравнения фонетических, грамматических и лексических данных (9, с. 5).

Идея составления диалектического атласа тюркских языков имеет свою историю. Впервые ее выдвинул в 1926 г., на I Тюркологическом съезде в Баку академик Л.Б. Щерба, подчеркнувший исключительно важное значение проведения исследований, методом лингвистической географии. По мысли Л.В. Щербы, издание атласа тюркских языков не только должно было дать богатый материал для уточнения и углубления наших сведений об отдельных тюркских диалектах, но и открыть новые перспективы и горизонты в научной классификации тюркских языков (9, с. 7).

Таким образом, разработка первого диалектологического атласа в области общего тюркского языкознания принадлежит азербайджанской лингвистике. Мусой Исламовым, Тейюба Хамзаевой и Расимом Керимовым, на основе книги Шираз Алиева (на основе собранного материала из 235 населенных пунктов восточных районов Азербайджана) были изданы «Программы вопросов составления диалектического атласа азербайджанского языка» (Баку, 1958) и «Атлас диалектологии восточной группы азербайджанского языка» (Баку, 1965), состоящий из 50-ти карт.

После того, как первая экспериментальная работа была успешно завершена, в этой области была начата широкомасштабная деятельность. Азербайджанский диалектологический атлас из 128 карт, изданный М.Ширалиевым и М. Исламовым на основе 409 населенных пунктов Советской Социалистической Республики, был опубликован в 1975 году и издан в 1990 году.

Этот процесс происходил не только в Азербайджане, но и среди многих тюркских народов. Это, в свою очередь, привело к изучению диалектов тюркских языков в сравнительно-историческом контексте. Об истории возникновения тюркских языков в тюркологии существуют разные мнения и предположения. Это на наш взгляд, связано с тем, что при изучении истории конкретного языка, в том числе азербайджанского, не всегда берется во внимание комплекс источников, среди которых диалектные данные занимают особое место. Огузская группа языков прошла длительный и сложный путь развития. В течение VI-XIV вв., в результате образования племенных союзов из различных родов и племен, неоднократного их распада и объединения, происходили изменения в говорах и диалектах, что способствовало возникновению нескольких современных языков огузского типа. На огузскую группу оказали влияние и группы карлукских и кыпчакских языков. Эти особенности сохранились, как в древних письменных памятниках, так и в современных говорах, диалектах и языках. Огузо-сельджукские языки прошли примерно такой же путь развития XI-XIII века, явились новоогузским этапом в истории развития языков огузской группы. Определение специфических особенностей исчезнувших и существующих говоров и диалектов того времени, имеет важное практическое и теоретическое значение (8, с.50).

В ходе формирования и развития литературного языка забываются, или архивизируются отдельные, первичные, исконные формы слова и грамматические формы, которые продолжают функционировать в диалектах и говорах. Азербайджанский язык является следствием этого факта. По всем данным он относится к огузской группе тюркского этноса.

По мнению М.З.Закиева, история языка не означает всей истории этноса, но невозможно иметь историю этноса без истории языка. С этой точки зрения невозможно определить объективную дату языка, не изучая историю этноса (7, с. 21). Связь языка с историей этноса обычно отрицается тогда, когда под историей языка

понимается лишь история формирования фонетической и грамматической структуры, когда из истории языка исключаются:

а) история формирования общенародного разговорного языка и его диалектов;

б) история формирования общенародного лексического состава языка, связь которых с историей этноса очевидна. Историю формирования фонетической и грамматической структуры языка, действительно, трудно связать с историей этноса, ибо возникновение и формирование фонетической и грамматической структуры относится к такому древнейшему периоду истории этноса, который не может быть конкретно изучен историками. Поэтому рассуждения о возникновении того или иного звука, или морфемы обычно носят чисто гипотетический, умозрительный характер. Достоверность возникновения того или иного звука трудно проверить, тем более что реконструируемый праязык, по мнению самих же компаративистов, не должен представлять собой системного образования, как естественный язык (8, с. 21).

Лингвистическая география играет важную роль в формировании каждого диалекта. Общие этнические, фоно-семантические ценности определяют характер этноса. Географическая близость определенной этнической группы влияет на языковую лингвистику.

Фонетические аспекты южного диалекта

Классификация диалектов азербайджанского языка, являющегося частью огузской языковой группы, была основана главным образом на географических особенностях: 1) диалекты восточной группы (бакинский, губинский, шамахинский диалекты и также ленкоранская, муганская);

2) западные диалекты (гянджинский, газакский, карабахский диалекты);

3) северные группы диалектов (шекинский диалект, загатала-кахская);

4) южный групповой диалект (нахичеванский, ордубадский диалекты). Менушер Амирпур, разделивший азербайджанские диалекты на 10 групп, включил Иреван, Нахчыван и Ордубад в четвертую группу (7, с.9). Следует отметить, что для классификации современных азербайджанских диалектов не важен местный клановый принцип, он основывается на племенных признаках. Существуют исторические и географические причины появления местных диалектов на азербайджанском языке. Например, в XI-XII веках, из за местных феодалов, существовали условия для локального разнообразия азербайджанского языка (тут не имеется ввиду племенные диалекты) (3, с.7).

В XVI веке административно-территориальное деление единой, централизованной империи Сефевидов укрепило традиционную местную юриспруденцию азербайджанского языка. Разделение на области:

1) Азербайджан (Тебриз)	Бейлербейлиги;	(Azerbaycan (Tebriz) Beylerbeyliyi)
2) Чукуркенд (Иреван)	Бейлербейлиги;	(Çuxurkent (İrevan) Beylerbeyliyi)
3) Карабах (Гянджа)	Бейларбейлиги;	(Qarabağ (Gence) Beylerbeyliyi)
4) Ширван	Бейлербейлиги	(Şirvan Beylerbeyliyi) (3, с. 116)

Это разделение, которое продолжалось до XVII века, еще больше ускорило развитие местных диалектов.

Диалекты азербайджанского языка имеют ряд отличительных черт в фонетическом и грамматическом выражении:

1) работа носовых гласных: deda, evii, gözu //скажи, дом, глаз

2) замена голоса в первом предложении слова голосом: qəṛə, qəṛi, qəzən // черный, сраруха, кастрюля

3) в первом слове использование гласного ə вместо гласного э - əv, səvǵi, deyil//dəl, pənir, nəfit və s.

4) принятие голосовых соединений – av// охота

5) в корнях слова вместо гласного i, произношение ü: bülür// знает. б) использование голоса в конце многослойных слов (корень и изображение), китар // книга и так далее.

Одна из основных причин различия в диалектах Ордубад и Шарур заключается в том, что эти территории принадлежали разным ханствам. Вследствие этого: 1) ордубадский диалект иногда заменяется звуком К перед звуком закрытого g; geçi, geşdi // козел, прошел и так далее,

2) в некоторых моментах ордубадского диалекта в начале слово х заменяется на звук h; hoguz// петух и так далее,

3) на ордубадском диалекте в отличие от литературного языка и других диалектов Азербайджана после слова «г» произносится а., например, gal// иди.

Что касается характерных качеств нахичеванского диалекта, следует отметить, что основными признаками нахичеванского диалекта (Шарур и Шахбуз) от ордубадского (Джульфа) являются:

1) нахичеванский диалект часто сохраняется в аффиксах,

2) в ордубадском диалекте встречаются диалектные особенности Южного Азербайджана, а в нахичеванском диалекте есть признаки западного диалекта. Например, некоторые предложения, связанные с Джульфой:

- Unnucan qatix aşına salallar;

- Gördüz ki, bəlgəm çətin gəlir, onda yüz qram şiringan otu götür yarpaxların qopat, dəmlə ver naxoşa, anadan doğma olar (Culfa);

- bizlərdə soyux vuranlara bir dəstə kəyliyotunun yarpaxlarından çay dəmlip verillər (yaucı);

- Kəkirənin köklərini suda qəynədib uşaxların qarnındakı quddarı salmaq üçün naharqarına bir qaşix içirix; -Ay baçı, bı uşağın dırmaxları lap yaman gündədi, hamısı tilişə verip, bir cıqqılı süddübiyan qopadın sütün sürtün; -Yazix gəlini niyə dirigözlü şil edirsiz, bina üş –dörd dənə dağ kəvəri tapın, onnan sonra anadan doğma olar. (Culfa);

- Anam üş dəstə quş əppəyi qızartmışdı, elə bil bal dadırdı;-Nənəm böyün bir darabızan çuvalı kələfcə yığmışdı, camış rlə yedi ki, bir çöp də qalmaq (Yaucı).

- Kələmkeşirinin başını inəyə verillər və qurudub yandırılar;- Bön gətddix xərmənə dənəri baş-baş elədix;

- Qızım mənəgənəni göt, get o məs-moran otunu biş (3, s.69);

На южном диалекте есть слова, что их невозможно наблюдать в других регионах. Например, almağa-gavalı, arqacı çıxıb-yəni köhnəlib, arqat-baş yaylığı, balnisə-xəstəxana, bambılı-təlxək, bəsumat-çörək, bivec-bacarıqsız, cəviz-qoz, cılıqqa-jilet, cıbil-dırıgını çıxarmaq – dərisini soymaq, cında-stol əskisi, cıratmaq – əsəbləşdirmək, civi-sevgili, dəfgülüm – dəhşət, dəhdirim-yüngül adam, əlbəhəm-həmin anda iv-saç ayırmaq və s.

Семантическая структура диалектов

Стоит рассмотреть семантическую структуру этих слов. Например, обратив внимание на этимологию этого слова, «ив» и его предназначение, надо обратиться к слову другого диалекта, чтобы прояснить структурную особенность iv-слово ив. 01- (гласный-consonant).

Например, одно из похожих слов ün – обозначает слово «вызов, или же голос». Это слово, которое используется в смысле вызова, широко используется в турецком языке, включая алтайский, казахский, каракалпакский, киргизский, уйгурский, хакасский, тувинский, башкирский и анатолийский. Более старая версия

этого слова встречается в форме *in* М. Кашгари (4, с. 19). Туркменский вариант слова основано на форме «*uın*», и некоторые исследователи утверждают, что слово «*uın*» является предшественником этого слова. Б.Ахмедов писал объяснение слова *ив* // «разделенные волосы» на нахичеванском диалекте. «Обзор гласных и согласных, подобных этим словам, показывает, что они имеют древние корни и эти слова существовали гораздо раньше. В то же время нельзя забывать, что некоторые из этих слов могут иметь горловой голос, поскольку перед ним существует анлаут. Возможно, это форма слов была с самого начала. В то же время нельзя недооценивать, что некоторые из этих слов можно назвать горловым голосом (с точки зрения фонологии)". Вполне возможно, что эта структура сформировалась в результате потери части слов» (4, с. 20).

Заключение

Из всего этого ясно, что нахичеванская ветвь, которая является частью турецкой огузской группы и входит в южную группу диалектов Азербайджана, является неотъемлемой частью турецкого этноса.

Диалектные слова, образующие южную группу, с которой мы столкнулись на нахичеванском диалекте, являются результатом социокультурных отношений, вытекающих из традиций турецкой государственности, результат генетического фактора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi. Tərtibçi: E.Əzizov. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 1989, 38 s.
2. Cəfərzadə M. Azərbaycan şive və dialektləri. Bakı: Azərnəşr, 1990, 350 s.
3. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı: Azərnəşr, 1990, 350 s.
4. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyasından praktikum. Bakı: ADU, 1978, 87 s.
5. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1994, 200 s.
6. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı. Bakı: API, 1987, 79 s.
7. Naхçivan MMSR-in dialekt və şivələri. Bakı: API, 1962, 325 s.
8. Закиев М. З. Сравнительно-историческое изучение языков и диалектов проблема взаимосвязи истории языка и истории этноса // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, с. 12-24
9. Зейналов Ф.Р. Огузо-сельджукские памятники по отношению к диалектам азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1985, с. 50-55
10. Ширалиев М. Итоги и задачи диалектологии тюркских языков СССР//Вопросы диалектологии. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1985, с. 5-12.

Xülasə

*Lalə Məmmədova
İradə Həsənova*

*Azərbaycan cənub dialektinin formalaşmasında etnik faktorların rolu
və bu dialektlərin fonosemantik özəllikləri*

Dialektologiya bir anlayış kimi antik dövrdən müxtəlif terminlər şəklində öz əksini tapmışdı. Lakin onun dilçiliyin ayrıca bir bölməsi kimi mövcudluğu XIX əsr romantizm fəlsəfəsindən qaynaqlanmağa başladı. Xüsusən də Almaniyada başlanılan bu proses zamanla bütün Avropaya sonra isə dünya dilçiliyinə öz təsirini göstərdi.

Təbii ki, etnosun ən vacib göstəricilərindən biri də dil faktorudur. Bu mənada türk etnosunun dialektlərinin araşdırılması da bu baxımdan vacib şərtlərdəndir. Bu prosesin əsası isə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I türkoloji qurultayında qoyuldu. Burada qaldırılan əsas məsələlərdən biri də dialektoloji atlasın hazırlanması ilə bağlı idi. İlk dəfə prof. Şerb tərəfindən irəli sürülən bu ideya qısa bir zamanda öz əsasını tapdı. Xüsusən Azərbaycanda 50-60-cı illərdən etibarən Azərbaycan dialektologiyasının təsnifatlandırılması və onun bölgələr üzrə toplanılması işləri sürətləndirilmiş oldu.

Azərbaycan dialektologiyasının öyrənilməsi bir tərəfdən etnik faktor kimi dəyərləndirilsə də, digər tərəfdən onun dövlətçilik ənənələri daxilində formalaşması məsələlərinə aydınlıq gətirildi. Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili tarixi əlaqələr nəticəsində qıpçaq dil qrupu ilə qarşılıqlı inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bütün bu faktorlar Azərbaycan dialektlərinin, əsasən, dörd qrupda təsnifatlandırılmasına səbəb oldu. Bu qruplardan biri də cənub dialektidir. Cənub diləktinə İrəvan, Naxçıvan, Ordudad şivələri daxildir. Bu şivələr arasında nəzərə çarpan fərqli və oxşar cəhətlər isə həmin ərazilərin xamanla bağlı olduqları xanlıqlarla bağlıdır. Sözü gedən bu cəhətlər isə həmin dialekt sözlərin fonetik semantik xüsusiyyətlərində də birnənalı şəkildə özünü göstərməkdədir. Bu gün Naxçıvan bölgəsində mövcud olan elə dialekt sövlər mövcudur ki, bu sözlərə yalnız Naxçıvan ərazisində rast gəlmək mümkündür.

Aparılan araşdırmadan aydın olur ki, Türk-oguz qrupunun bitir qolu olan Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialektləri etnik xüsusiyyətlərlə yanaşı sosial, tarixi-mədəni təsirlərdən də qidalanaraq özünəməxsus kolorit əldə edə bilmiş, və günümüzdə qədər qorunub saxlanılmışdır.

Açar sözlər: dialekt, söz, türk dili, dilin fonetik quruluşu, dilin qrammatik quruluşu, mədəniyyət, dilçilik

Summary

*Mammadova Lala
Hasanova Irada*

Role of ethnographic factors in formation of the southern dialect of Azerbaijan and its phonetic-semantic features

The dialectology since antique times existed in the form of terms. Its existence as separate part of linguistics, began with philosophy of romanticism of the 19th century. In particular, this process which was begun in Germany showed the influence on world linguistics eventually and also to Europe.

One of the most important indicators of ethnos is the language factor. In this regard, studying of dialects of Turkic languages is one of important conditions. The foundation of this process was laid on the I turkologicheskoy congress in Baku in 1926. Development of the dialectic atlas was one of the main issues which are brought up on the congress. For the first time the idea was put forward by Shcherboy, and found the basis in short terms. In the 50-60th years Azerbaijan accelerated classification of the Azerbaijani dialectology and its collecting by fragments.

For formation of the Azerbaijani dialectology, the ethnic factor of traditions was one of the major reasons. With development of history of Azerbaijani in which the Oguz group dominated there came the period of mutual development with linguistic group of different Turkic tribes. All these factors led to classification of the Azerbaijani dialects, division consisted of four groups. One of them is the southern dialect. The southern group includes: Irevan, Nakhchivan, Ordubad. Among these types distinctive and similar features are connected with the khanate which these territories obeyed. These aspects find reflection in phonetic and semantic features of a dialect. Today in Nakhichevan there are some words dialects which are peculiar only to this territory.

From a research it is clear that the southern group of the Azerbaijani language dialects which is a part turkish-oguz groups besides ethnic features, has a peculiar color from social, historical and cultural influences.

Keywords: dialect, word, Turkish, phonetic structure of language, grammatical structure of language, cultural, turkology, linguistics

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

ELEKTRON VƏ KAĞIZ LÜĞƏTLƏRİN MÜQAYİSƏSİ HAQQINDA

Nargilə ABDULLAYEVA*

Açar sözlər: *onlayn lüğətlər, kağız lüğətlər, elektron lüğətlər, lüğətlərin üstünlük və çatışmazlıqları*

Giriş

Lüğətlərin inkişafında elə bir mərhələ yaranıb ki, istifadəçi lüğətə yanaşmadan öncə “o, mənim hansı tələblərimə cavab verəcək?” sualına cavab axtarır. Çünki indi çağdaş oxucu qarşısında geniş lüğət seçimi imkanı yaranıb. Bu imkanı Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra yaradılmış çoxsaylı kağız və onlayn (elektron) lüğətlər təmin edir. Gizli deyil ki, bu gün istifadəçilərin böyük hissəsi kağızdansa elektron varianta daha çox üstünlük verir.

Onlayn (elektron) lüğət fenomeninin tarixi çox gəncdir. Buna görə də bu sahə üzrə elmi tədqiqatlar sayca çox azdır. Rusiyada bu mövzuda daha çox G.R.Çumarınanın tədqiqatları mövcuddur [4; 5]. Onun dissertasiyası tatar dilinin materialları əsasında elektron lüğətlərin tərtib edilməsinin nəzəriyyə və təcrübəsinə həsr edilib [4]. Bizcə, Rusiya Federasiyasında bu mövzu üzrə ən çox çalışan da odur, ancaq onlayn (elektron) lüğətlərin ən müxtəlif problemlərinə dair İ.İ.Zavaruyeva [2], Rublyova [3] və başqaları da araşdırma aparıblar. Çox təəssüf ki, Azərbaycanda onlayn lüğətlər inkişaf etsə də, bu sahəyə dair yalnız gənc tədqiqatçı Jalə Məmmədovanın yazıları mövcuddur [1].

1. Onlayn və kağız lüğətlərin “qarşıdurması”

Hətta Rusiya kimi nəhəng bir dövlətdə mövzumuzla bağlı vəziyyət bu səviyyədə olduğuna görə onlayn və kağız lüğətlərin müqayisəsi haqqında Azərbaycan dilində indiyədək heç bir nəzəri araşdırmanın mövcud olmaması təbii görünür. Bu məqalədə biz indiyədək mövcud olan həmin boşluğu doldurmağa çalışacağıq.

Onlayn və kağız lüğətləri müqayisə edərkən ilk növbədə aşağıdakı suallara cavab tapmağımız şərtidir:

- Onlayn lüğətlərin güclü və zəif cəhətləri hansılardır?
- Onlayn və kağız lüğətlərin bənzərlik və fərqlilikləri nədədir?
- Onlayn lüğətlərin hansı üstünlükləri və çatışmazlıqları var?
- Onlayn daşıyıcılardakı lüğətlərin növbəti nəslini necə yaxşılaşdırmaq olar?

Bu suallara cavab verməkdən ötrü onlayn və kağız lüğətləri müqayisə etmək, onların üstünlük və qüsurlarını, çatışmazlıqlarını, onlayn lüğətlərin tərcümədə rolunu və elektron daşıyıcılardakı gələcək lüğətlər nəslinin perspektivini gözdən keçirmək lazımdır.

Kağız və onlayn lüğətlər arasında bir başlıca fərq var – informasiyanın təqdim olunduğu əsas, özü. Bu texniki fərq istənilən halda özündə *istifadə etmə, təqdimat, məzmun, axtarış imkanları, texniki funksiyalar və texniki aspektlər* səviyyəsində özünü göstərir.

Kağız lüğətlərdə məsləhətləşmə xətti şəkildə baş verir, halbuki onlayn lüğətlərdə məsləhətləşmə həm fraqmentar, həm də xətti şəkildə baş verə bilər. Həqiqətən, birinci halda istifadəçi sözü yalnız nomenklaturaya (lüğətdəki bütün söz toplusuna) əsasən axtarır, halbuki fraqmentar şəkildə olduqda isə o, sözü həm nomenklatura, həm də bütün mətn

* magistrant, BAAU
e-mail: nargile.abd@gmail.com

üzrə axtara bilər. Özü də nomenklatura üzrə axtarış elektron lüğətlərdə iş zamanı axtarışdan bir qədər fərqlənir. Kağız versiyada olduğu kimi, program hər sözü onun adı şəklində, yəni feilləri məsdər formasında, isimləri adlıq halda və təkdə və s. göstərir. Bu ənənəvi iş üsulu maraqlı olduqda cursor avtomatik olaraq ən yaxın sözün üzərində dayanır və onu göstərir. Beləliklə, istifadəçi səhv edərkən də axtardığı sözün üzərinə gəlib çıxır. Məsələn: istifadəçi kağız lüğətin nomenklaturası üzrə CD-ROM girişini tapmalıdır, halbuki o, onlayn lüğətdə həm nomenklatura üzrə, həm də bütünlüklə mətdə axtarış edərək *disk, kompakt, yazan* girişləri altında meydana çıxan sözləri tapa bilər. Beləliklə, onlayn lüğət informasiyanı və sorğu materialını genişləndirməyə imkan verir, halbuki istifadəçi onları yalnız kağız lüğətdən yararlanmaqla çox çətinliklə tapa bilər.

Hipermətn və tarixi aspekt də bu iki tip lüğəti bir-birindən fərqləndirən ünsürlərdir. Kağız lüğətlərdən fərqli olaraq onlayn lüğətlərin CD-ROM-da pəncərədəki sözlərlə məsləhətləşmək, yaxud siçanı adicə tıklaması ilə başqa girişə keçmək imkanı verir. Bəzi ikidilli onlayn lüğətlərdə lüğətin bir hissəsindən o birinə istifadəçinin xüsusi sorğusu olmadan da keçmək mümkündür.

Onlayn lüğətlərdə verilənlərin təqdimatı kağız lüğətlərdəkindən fərqlənir; belə ki, onlayn lüğətlərin məqalələrində rənglər vermək olur, səhifələr şəffaf görünür, informasiyanın müxtəlif tipləri vizuallaşdırılır. Kağız lüğətlərin əksəriyyətində məqalələrdə rəng ya bütünlüklə olur, ya da çox az olur, səhifələrə bölünmə hədsiz çoxdur, xarakteristikalar minimaldır və informasiyanın təqdimatı qeyd olunmuş şəkildədir. Kağız lüğətləri işləyib hazırlayanların təqdimat baxımından sərbəstliyi azdır, çünki onların istifadə məhdududur, onlayn lüğətləri işləyib hazırlayanlarda isə məsələn tamamilə dəyişir.

Kağız və onlayn lüğətlərin məzmunu məqalələr baxımından, əsasən, eynidir. Ancaq kompüterdəki lüğətlər bununla fərqlənir ki, onlarda multimedia ünsürləri var: səsli hissələr (o sızadan səsli tələffüz), qısa metrajlı video və animasiya şəkilləri.

Bir az öncə qeyd etdiyimiz kimi, onlayn lüğətlərdə məsləhətləşmə daha çox fraqmentar şəkildə gedir. Başqa sözlə, bu lüğətlərdəki axtarış imkanları daha genişdir, çünki leksik vahidi, sözün bir hissəsini, yaxud özünü, yaxud nomenklaturada, ya da məqalənin içində yerləşən çoxlu sözləri tapmaq mümkündür, yəni onlar qarşılıqlı qoyulmuş bir neçə vəzifəyə daha yaxşı cavab verir. Onlar verilənlər bazası üzrə sorğu informasiyasını daha tez tapıb çıxara bilər.

Kağız lüğətlərin verilənləri onlayn versiyada elə yerləşdirilir ki, istifadəçi lemmandan (sözün normallaşmış əsas formasından) başlayaraq, axtarışın müxtəlif tiplərini gerçəkləşdirə bilsin. Beləliklə, onlayn lüğətdə axtarış kağız lüğətdəkinə nisbətən müqayisəedilməz dərəcədə tez (saniyələr içində) başa gəlir. Əlavə olaraq, həddən ziyadə informasiya ilə ən qısa müddət ərzində məsləhətləşmək mümkündür.

Onlayn lüğətlərin 5 əsas funksiyası var:

- a) Qeydlər vermək.
- b) Mətnlə iş zamanı sorğu vermək.
- c) Sürətini çıxarma – yerinə qoyma.
- d) Eksport.
- e) Çap.

Aydın məsələdir ki, bu funksiyalardan heç biri kağız lüğətlərdə mümkün deyil. İstifadəçi üçün bu funksiyalardan ikisi: annotasiya və mətnlə iş zamanı sorğu vermə daha çox önəmlidir.

Beləliklə, indiyədək dediklərimizi daha da konkretləşdirmək üçün onlayn və kağız lüğətlərin üstünlük və çatışmazlıqlarını konkret şəkildə göstərməyə cəhd edək.

2. Onlayn lüğətlərin üstünlük və çatışmazlıqları

1) İstifadədə

Üstünlükləri

a) Yadda saxlama funksiyası və hipermetn istifadəçilərə əvvələ baxılmış girişlərə daha tez və asan qayıtmağa yaxud istinadlara müraciət etməyə, ya da müxtəlif cür informasiya ilə məsləhətləşməyə imkan verir.

b) Onlayn lüğətlər məsləhətləşmə ilə bağlı kağız lüğətlərə nisbətən həddən artıq çevikdir. Belə ki, onlarda axtarışın müxtəlif tiplərini aparmaq mümkündür. Beləliklə, informasiya texnologiyalarının sayəsində ortaya qoyulmuş interaktivlik məsləhətləşmənin səmərəliliyini yaxşılaşdırır.

Çatışmazlığı

Hər bir lüğəti müəyyən müddət öyrənmək gərəkdir, çünki müxtəlif lüğətlərin interfeysləri önəmli dərəcədə fərqlənir.

2) Təqdimatda

Üstünlükləri

a) Məsləhətləşmə düşünülmüş təqdimatla asanlaşdırılır (məsələn: rənglərin işlədilməsi, yaxud işıqlandırılan, ya da çevrilən səhifə ilə).

b) Onlayn lüğətlərin multimedia elementləri (səs, donuq və animasiya şəkilləri, qısa videoroliklər) var.

Çatışmazlıqları

a) Bir çox pəncərədə meydana çıxan girişlər zamanı istifadəçi girişi tam həcmdə görə bilməz; məqalənin bir parçası görünür və görünən hissəni dəyişməyə ehtiyac yaranır.

b) Onlayn lüğətlərin yaradıcıları bilgisayarın yaddaşından tam istifadə etmirlər.

3) Axtarış imkanları

Üstünlükləri

a) Bu lüğətlərin ən böyük üstünlüyü, əlbəttə, onları geniş və hərtərəfli axtarış bacarığıdır.

b) Bir sözü özəlliklə bir girişdə tapmaq məsələsi ortaya çıxdıqda onlayn lüğətin axtarış imkanları daha sürətlidir; başqa sözlə, kağız lüğətlərdə axtarış dəqiqələrlə, onlayn lüğətlərdə isə saniyənin hissələri ilə ölçülür.

c) İstifadəçi bir neçə müstəqil sözdən ibarət ifadənin mənasını axtardıqda bunu onlayn lüğətdə kağız lüğətə nisbətən daha tez tapır. Əlavə olaraq, belə hallarda onlayn lüğətin yersiz axtarışlardan qaçmaq imkanı var. Belə ki, istifadəçi ifadənin mənasının hansı girişdə olduğu haqqında düşünməli olmur.

Çatışmazlığı

Təcrübəsiz istifadəçilər arzu edilən nəticəni əldə etmək üçün axtarışın müxtəlif strategiyalarını yoxlayaraq zaman itkisinə yol verə bilər.

4) Texniki funksiyalar

Üstünlükləri

a) Tərcüməçilər üçün mətn üzərində iş zamanı istinad və sorğu funksiyaları çox önəmli səciyyələrdir. İstinadlar məqaləyə qeydi, yaxud şəxsi şərh (məsələn: tərcüməçi konteksti, yeni məna, özəl termin, öz tərcüməsi, yaxud konnotasiya) qoşmağa imkan verir. Mətn üzərində iş zamanı sorğu verməyə gəlincə, bu funksiya mətnin işlənilməsində istifadə edilən tərcüməçilər üçün məsləhətləşməni sürətləndirir (həm də sözü yenidən çap etməyə ehtiyac yoxdur). İstifadəçilər lüğətin bir və ya çoxlu sözün surətini çıxararaq onları sənədə qoşa bilər.

b) Onlayn lüğətlər az yer tutur (masa üstündə, yaxud kitabxanada) və onların kağız versiyasından daha yüngüldür.

c) Onlar illərcə xarab olmur.

d) Onlayn lüğətləri az qala gündəlik yeniləşdirmə imkanı olduğu halda, kağız lüğətlərdə buna illər gərəkdir.

Çatışmazlıqları

a) Mətn üzərində iş zamanı sorğu onlayn lüğətlərə asılılıq yarada bilər, çünki onlar

istifadəçi üçün daha əlçatan və asandır. Tərcüməçilər kontekstlə, yaxud onların öz mənalarından daha çox onlayn lüğətlərlə kifayətlənə bilər.

b) Bu lüğətlər üçün kompüter, yaxud disk qurğusu və hətta bir neçə diskdaşıyan lazımdır.

c) Bir çox istifadəçilər texniki səciyyəli problemlərlə qarşılaşa bilər.

d) Kompüterin ekranı gözləri çox yora bilər.

3. Kağız lüğətlərin üstünlük və çatışmazlıqları

1) İstifadədə

Üstünlükləri

a) Onlar cari həyatımızın bir hissəsidir. Tərcüməçilər illərcə bu lüğətlərə istinad ediblər və tərcüməçilər üçün, əlbəttə, daha münasibdir.

b) Kağız lüğətlərdən istifadə etməyi öyrənmək elektron daşıyıcılardakı lüğətləri öyrənməkdən daha asandır.

Çatışmazlıqları

a) Onlar ağır və irihəcmli, çünki, əsasən, iri ölçüdə və bir neçə cildə buraxılır. Onlar çox da praktik deyil, çünki tərcüməçi onlarla həddən artıq məsləhətləşir.

b) Məsləhətləşmə xətti şəkildə baş verir; məsələn: istifadəçi lüğətdəki tam mətni, bir və ya bir neçə sözünü tapmaq istəyirsə lüğətdəki bütün uyğun nümunələri bütünlüklə oxumalıdır.

c) İstifadəçi axtardığını tapmaq üçün bəzən nə qədər səhifəni çevirməli olur.

2) Təqdimatda

Üstünlüyü

İstifadəçi bir girişdə mənaların çoxlu variantını bir-birinin ardınca baxmalıdırsa, kağız üzərində bunu daha tez və asan edir, nəinki ekranda. Həqiqətən, istifadəçi girişi bütöv olaraq görə bilir və axtardığı mənalar üzərində işləyir.

Çatışmazlığı

Onların təqdimatı tərənəməzdir.

3) Məzmun

Kağız lüğətlərin məzmunu elektron lüğətlərin məzmunundan seçilmir, çünki elektronlar kağızların bazasından yaradılmışdır.

Çatışmazlığı

Yer məhdud olduğuna görə leksikoqraflar girişləri, mənaların, nümunələrin və ifadələrin sayını limitləşdirməyə məcburdur. Kağızda olması informasiyanı yalnız səciyyələr və şəkillər formasında təqdim etməyə imkan verir.

4) Axtarış imkanları

Üstünlüyü

Kağız lüğətdə sözü axtarmaq daha asandır, çünki axtarışın yalnız bir tipi (əlifba üzrə) mövcuddur.

Çatışmazlığı

Bu üstünlük eyni zamanda çatışmazlıq da yaradır; axtarış imkanları çox məhdud olur.

5) Texniki aspektlər

Texniki baxımdan kağız lüğətlərin onlayn lüğətlərdən heç bir üstünlüyü yoxdur.

Çatışmazlığı

Onların səhifələri saralır, pozulur, əzilir və qopur.

4. Haçansa elektron lüğətlər kağız lüğətləri tam əvəz edə bilərmi?

Yuxarıdakı cədvəli gözdən keçirdikdə aydın olur ki, məsələn o qədər də asan deyil, çünki istər elektron, istərsə də kağız lüğətlərin həm üstünlükləri, həm də çatışmazlıqları var. Ancaq özəlliklə texniki aspektləri nəzərə aldıqda elektron lüğətlərin kağız lüğətlər-

dən üstünlüyünü və bu üstünlüyün gələcəkdə daha da arta biləcəyini görürük. İnamlı demək mümkündür ki, tərcüməçilik sənətində elektron lüğətlərin önəmi getdikcə artmaqdadır. Bilgisayar artıq mətnin işlənilməsi üçün hazırlanması baxımından tərcüməçinin peşəkar həyatına möhkəm daxil olur və tərcüməçi bilgisayardan getdikcə daha çox sahələrdə istifadə etməyə başlayır. Bu gün tərcümə ilə bağlı məsələlərin daha çox qismini informasiyalaşdırmağa cəhdlər edilir. Beləliklə, çağdaş tərcüməçinin ixtiyarına tərcümə üçün yardımçı ola biləcək bütöv bir cəbbəxana (CD-də terminologiya bazası, indeksatorlar, verilənlərin mətn bazası, elektron daşıyıcılardakı lüğətlər və s.) mövcuddur.

Elektron lüğət fenomeni təxminən 20 il bundan qabaq – 1990-cı illərin lap başlanğıcında meydana çıxıb. Aradan keçən müddətdə elektron lüğətlər istər məzmun, istərsə texniki baxımdan, istərsə də istifadə qurğularının çeşidləri nəzərə alınmaqla sürətlə inkişaf etməkdədir. Bu gün biz həmin lüğətlərdən nəinki bilgisayarlarımızda, hətta ağıllı telefonlarımızda da istifadə edə bilirik. Artıq onlardan istifadə etmək sahəsində yetərinə təcrübə qazanılıb. Bu gün onlardan nəinki peşəkar tərcüməçilər, hətta orta məktəb şagirdləri və sıradan vətəndaşlar da heç bir çətinlik çəkmədən rahatlıqla istifadə edə bilər.

Gözəl Çumarina tatar dili materialları əsasında elektron lüğət problemini araşdıraraq elektron daşıyıcılardakı lüğətlərin gələcək nəsillərinin yaxşılaşdırılmasının bu 5 üsulunu hələ 2009-cu ildə irəli sürüb:

1. Elektron lüğətlərin gələcək nəsilləri kağız lüğətlərdə verilməsi mümkün olmayan bu informasiyaları əks etdirə bilər: morfemlərə əlçatanlığı, maksimum sayda girişləri, mənaları, tərkib hissələrini, nümunələri, ifadələri və s.

2. Bu lüğətlərin növbəti nəsilləri dildə və metadildə (“obyekt dil” adlandırılan başqa dili təsvir etmək üçün olan dil), istifadəçilərin (məsələn: mövzu üzrə tərcüməçilər / mütəxəssislər / həvəskarlar / yeni başlayanlar / ekspertlər) xarakteristikalarında böyük çeviklik edə bilər.

3. Elektron lüğətlərin yaradıcıları onlardan istifadəni yaxşılaşdırmaqla bilər. Bir tərəfdən, uzun girişlər olduqda onlar istifadəçilərə məqalədə konkret mənanı tıklamağa imkan verən və ekranda yeganə bir tərifi görməyə imkan yaradan funksiya təklif edə bilərlər. Başqa bir tərəfdən, yaradıcılar elə bir funksiya yarada bilərlər ki, istifadəçi müqayisə etmək üçün eyni zamanda ekranda çoxlu girişləri görə bilsin.

4. Elektron lüğətlər mətnin işlənilməsi üçün hazırlanması proqramı ilə birləşdirilə bilər. Bir tərəfdən, onlar istifadəçiyə əlavə olaraq lüğətə müraciət etmədən birbaşa məqalə ilə məsləhətləşmək imkanı verərdi. Digər tərəfdən, bu elə bir orfoqrafiya korrektorunu ehtiva edə bilər ki, məndə yalnız orfoqrafiya səviyyəsində deyil, həm də qrammatika və üslub səviyyəsində də səhvləri düzəltsin. Məsələn, onlar istifadəçiyə sözlərin əcnəbi dildə (tutaq ki, ingiliscə) olduğunu göstərə bilər.

5. Lüğətlərin yaradıcıları elektron lüğətlərin interfeysini elə sahmana sala bilər ki, istifadəçi yeni lüğətlərdən yararlanarkən hər dəfə iş metodikalarını dəyişməli olmasın [6, s. 269].

G.R.Çumarina bu qeydlərini təxminən 10 il bundan qabaq edib. Təbii ki, bu müddətdə elektron lüğətlərin inkişafında olduqca mühüm dəyişikliklər baş verib və müəllifin arzu etdiyi təkliflərin əksəri artıq gerçəkləşib.

Nəticə

Buraya qədər yazdığımızdan aydın olur ki, istər onlayn lüğətlərin, istərsə də kağız lüğətlərin hər birinin öz üstünlük və çatışmazlıqları var. Bununla yanaşı, etiraf etməyə məcburuq ki, informasiya texnologiyalarının hədsiz sürətlə inkişafı nəticəsində onlayn lüğətlər kağız lüğətləri bir çox parametrlər üzrə yetərinə sıxışdırmaqdadır.

Azərbaycanın öz müstəqilliyini qazandıqdan sonrakı dövrün məhsulu olan elektron lüğətlərin soydaşlarımızın həyatına getdikcə daha intensiv şəkildə daxil olması sevindirici

haldır. İkinci sevindirici cəhət isə kağız lüğətlərin də çağdaş dünya leksikoqrafiyasının müsbət təcrübəsini mənimsəyərək həm məzmun, həm praktik, həm də poliqrafik baxımdan gündən-günə təkmilləşməsidir. Əminik ki, yaxın onilliklərdə istər elektron, istər kağız lüğətlər hər baxımından daha da mükəmməlləşəcək və onlardan istifadə getdikcə asanlaşacaq. Yeganə arzumuz bu lüğətlərin Azərbaycan məkanında öz ana dilimizdə daha çox yaradılması və daha geniş yayılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova J. Elektron lüğətlər leksikoqrafiyanın inkişafında yeni mərhələ kimi (https://www.academia.edu/7139219/AMEA_Dilçilik_İnstitutu_doktorant_qiyabi)
2. Заваруева И.И. Электронные словари в восприятии потребителя. Экспериментальное исследование, 2007 (www.movoznavstvo.com.ua)
3. Рублева О.С. Слово в электронном словаре (с позиций пользователя электронными ресурсами). Дисс. докт. филол. наук. Тверь, 2010. 130 стр.
4. Чумарина Г.Р. Теория и практика составления электронных словарей (на материале татарского языка). Автореф. дисс. канд. филол. наук. Казань, 2010. 28 стр.
5. Чумарина Г.Р. Сравнительная характеристика электронных и бумажных словарей в функциональном аспекте // Вестник Чувашского университета. Гуманитарных науки. №4, Чебоксары, 2009, с. 265-270.

Резюме

Наргиля Абдуллаева

О сравнении онлайн-словарей и бумажных словарей

В результате применения информационных технологий в мировой лексикографии онлайн- (электронные) словари все более интенсивно входят в нашу жизнь. Этот процесс, который можно считать ровесником XXI века, создал как во всем культурном мире, так и в Азербайджане возможность широкого выбора словарей перед современным пользователем. Не секрет, что большинство пользователей сегодня предпочитают электронные версии словарей, нежели бумажных.

Несмотря на то, что самые разные виды онлайн-словарей широко распространены в Интернете и посредством электронных носителей, в целом в лексикографической литературе прослеживается невооруженным глазом весьма ограниченное количество научно-теоретических исследований по ним. К сожалению, ситуация в данной области не только неадекватна и даже пессимистична в азербайджанской лексикографии, ибо здесь содержание лексикографических исследований основано на традиционной и «допотопной» классификации и поверхностном описании только отдельных бумажных словарей. Такой подход относительно лексикографических исследований является наследием XX века, когда еще не были развиты информационные технологии. В виде исключения можно сказать, что в последние годы наблюдается новинка - молодой исследователь Жале Мамедова коснулась тематике онлайн- (электронных) словарей и опубликовала ряд статей по данному вопросу. К сожалению, ее диссертация еще не представлена в Высшую аттестационную комиссию, поэтому читатели полностью не осведомлены о результатах ее исследований.

Автор настоящей статьи впервые на азербайджанском языке подробно сравнивала функциональные характеристики онлайн- и бумажных словарей и попыталась определить преимущества и недостатки этих словарей. В результате сопоставления вытекает, что онлайн- и бумажные словари имеют как преимущества, так и определенные недостатки по параметрам использования, презентации, содержания, возможностей поиска и технических возможностей. Но в целом же онлайн-словари в достаточно высокой степени берет верх над бумажными словарями. Тем не менее, нет никакой вероятности полного вытеснения бумажных словарей онлайн-словарями, потому что бумажные также имеют свои преимущества.

Ключевые слова: *онлайн-словари, бумажные словари, электронные словари, превосходства и недостатки словарей*

Summary

Nargila Abdullayeva

Comparing Online Dictionaries and Paper Dictionaries

As a result of the use of information technology in the world of lexicography, online (electronic) dictionaries are becoming more and more intensive in our life. This process, which can be considered the same age as the 21st century, has created a wide choice of dictionaries for the modern user in the entire cultural world and in Azerbaijan. It is no secret that most users today prefer electronic versions of dictionaries, rather than paper ones.

Despite the fact that the most different types of online dictionaries are widely distributed on the internet and through electronic media, in general, a very limited amount of scientific and theoretical research on them is traced in the lexicographical literature. Unfortunately, the situation in this field is not only unsatisfactory in the Azerbaijani lexicography, but also in a miserable situation, because here the content of lexicographic research is based on the traditional and “antediluvian” classification and superficial description of only individual paper dictionaries. Such an approach regarding lexicographic research is a legacy of the 20th century, when information technologies were not yet developed. As an exception, we can say that in recent years there has been a novelty - the young researcher Jale Mammadova touched the subject of online (electronic) dictionaries and published a number of articles on this issue. Unfortunately, her dissertation has not yet been submitted to the Higher Attestation Commission, so readers are not fully aware of the results of her research.

The author of this article for the first time in the Azerbaijani language compared in detail the functional characteristics of online and paper dictionaries and tried to identify the advantages and disadvantages of these dictionaries. As a result of the comparison, it follows that online and paper dictionaries have both advantages and certain disadvantages in terms of usage parameters, presentation, content, search capabilities and technical capabilities. But in general, online dictionaries to a rather high degree prevail over paper dictionaries. Nevertheless, there is no likelihood of completely replacing paper dictionaries with online dictionaries, because paper ones also have their own advantages.

Keywords: *online dictionaries, electronic dictionaries, paper dictionaries, advantages and disadvantages of dictionaries*

Şöbə redaktoru fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

MEHMET AKİF VƏ ONUN “SAFAHAT” ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ

Adilə SADIXOVA*

Açar sözlər: *Mehmet Akif, türkçülük, islamçılıq, “Safahat”ın birinci cildi*

Giriş

Mehmet Akif Osmanlı dövlətinin dağılmağa başladığı və Türkiyə Cümhuriyyətinin yarandığı bir dövrdə yaşamışdır. Həmin dövrdə dövlət adamlarından tutmuş ziyalılara və sıradan insanlara qədər hər kəs bir təlatüm, bir axtarış içində idi. Daxili üsyanlar və Qərb dövlətlərinin müdaxiləsi ölkəni və dövləti çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Baş verənlər qarşısında Şərqi xalqları, o cümlədən Osmanlı Türkiyəsi hazırlıqsız idi.

Mehmet Akif Birinci Dünya Müharibəsi illərində və İstiqlal hərbi əsnasında xalqını düşmənə qarşı vuruşmağa səsləmək üçün bütün Anadolunu və Rumelini başdan-başa gəzmişdir. “Akif bunun üçün xüsusilə Milli mücadilədən əvvəl İstanbulda, Milli mücadilə zamanı isə Anadolunun müxtəlif şəhərlərində camilərdə xalqa müraciət edərək onları savaşa dəvət etmişdir. İstiqlal savaşında bir çox Qərb meyilli ziyalılara qarşı, cəbhə-cəbhə, cami-cami gəzib canları və ruhları dirçəldən atəşli nitqlər etmişdir. Bu yönüylə Akif fəlakətlərə məruz qalmış bəxtsiz bir xalqı gəmisinə çağıraraq onların qurtuluşu üçün durmadan çırpınan və bu yolda yorulmadan, usanmadan bir qurtarıcı şəxsiyyətdir”. (4, 223)

Böyük türkoloq Ahmet Kabaklı, yazdığı “Mehmet Akif” adlı kitabında mərhum Hasan Basri Çantayın şairlə bağlı bir xatirəsini vermişdir:

“Evet, ona tam bir İslam şairi diyebiliriz. Kuvvetli, imanlı, atəşli bir İslam şairi, fakat Türk daima başta kalmak şərtiylə, dörd lisanı edebiyetiylə bilən Akif, Türk olaraq yazdı, Türk olaraq düşündü, Türk olaraq yaşadı və nihayət, Türk olaraq öldü.

Akif’in bir vakasını hatırlarım: İlk milli kaynaşma və savaşlarda üstad Balıkesir’ə gelmişdi. Onun samimi arkadaşlarından biri Gönen’e teşkilat yapmaya gitmişdi. Avdetində o arkadaş dedi ki:

- (.....) ler Türklere cefa ediyor, milli teşkilatı boğmaya çalışıyorlar. Akif’in o zaman hiç düşünmeden, kükreyerek verdiği cevap şudur:

- Orada bir TÜRK OCAĞI açınız, mücadele ediniz.

- Akif’in beraberinde İstanbul’dan gelen bir zat: “Üstad, sizi Türkçü görüyorum” demek istedi. Akif’in ağzından alev gibi şu kelimeler çıktı.

- Ya ne zannediyorsun? Türke hiç bir kavmin horoz olmasına tahammül edemem”. (5, 10)

Məlumdur ki, Məşrutiyət, Birinci Dünya Müharibəsi və Türkiyə İstiqlal müharibəsi illərində İslam dininə bağlılığı ilə seçilən ən güclü mətbuat orqanı “Sırat-ı müstəqim” məcmuəsi olmuşdur. Ahmet Kabaklı öz kitabında qeyd edir ki, bu dərginin oxuyucu kütləsi arasında Azərbaycan və Orta Asiya türkləri xüsusi yer tutur. Əhməd bəy Ağaoğlu, Yusif bəy Akçuralı və Əbdürrəşid İbrahim Əfəndi kimi tanınmış türkoloq-liderlər Mehmet Akifin ətrafına toplaşmışlar. Burdan belə başa düşmək olar ki, Türkiyədə islamçılıq-türkçülük məsələsi, “baticılara” qarşı milli kimliyin qorunması və digər türk xalqlarının Çar zülmünə qarşı mübarizəsi hərəkətləri eyni zamanda baş qaldırmışdır. Bu mövzuda əsərlərinə müraciət edə biləcəyimiz digər ustad da Mehmet Akifin ən yaxın vəfalı dostu

* magistr, BAAU
e-mail: sadikhova.a@gmail.com

olmuş, uzun illər türklərin milli-islami dəyərləri uğrunda çalışmış Əşrəf Ədib bəydir. Bilindiyi kimi, “Sırat-ı müstəqim” Əşrəf Ədibin nəzarəti altında çıxırdı. Onun “Mehmet Akif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları ” adlı kitabından toxunduğumuz məsələ ilə bağlı aşağıdakı qeydlərə nəzər salaq.

“Sıratı Müstakım, ələmi İslamın hər tərəfinə yayılmaya başladı. Bilhəssa Rusya’ya binlerce nüsha sevk edilirdi. Aysa’nın ən uzaq köşələrindən Üstad’a mektuplar gəlir, şiirlər və yazıları təqdir olunurdu.

Müslümanların bilhəssa Türk Müslümanlarının bu təvəccüh tufanı qarşısında Üstad çox müteəssis olurdu:

-Görürsünüz ya arkadaşlar çalışmaya ne kadar ihtiyaç var diyor. Ah ne olurdu, bütün eli kalem tutanlar, alimler, şairler, muharrirler, siyaset dedikodularını bıraksalar da milleti irşad edecek faydeli şeyler yazsalar.

Çünkü beri tərəfdə kıyametlər kopuyor, siyasi mücadeleler siyasi dedikodular efkarı alt üst ediyordu. Üstad, bunlardan çox mütəssir olurdu. Onun için siyaseti tahririyesinde bulunduğu Sıratı Müstakım’de siyasi didişmələrə siyasi dedikodulara ait tek yazı bulunmaz.

-Millet böyle siyaset kavgalarından hiçbir faide görmez daha ziyade tezebzüb (karışıklık) ve teşettüte (bölünme, parçalanma) uğrar. Allah bilir ama büyük fitne kopacağından korkuyorum, derdi

Üstadın yazıları, Rusiya’daki müslümanlar arasında büyük alakalar husule getirdiyi için o zamanın Çarlık idaresi bunu mahzurlu görmüş, Sıratı Mustakım’in Rusya’ya girmemesi için bin türlü müşkilat çıkarmaya başlamışdı. Bir tərəfdən yollanan nüshaları sahiplerine vermiyor; diğər tərəfdən ma’nasız birer behane ilə sansür edərək nüshaları paket paket iade ediyordu.

Fakat Üstad’ın şöhrəti bir defa bütün Rusya’ya yayılmış olduğu için oranın edipleri muharrirleri ilə Üstad arasında ruhi bağlılıklar husule gəlmişdi. Rusya’dan İstanbul’a gələn ediplər, muharrirler doğru idarehaneye uğrar. Üstad’ı arar, görüşürlerdi. Abdürreşid İbrahim, Yunus Akçora, İsmayıl Gasprenski, Ayaz İshaki gibi Rusya’lı Türklərin, Rusya müslümanlarının hayatına ait kıymətli və faydeli yazıları Sırat-ı Müstakım’da intişar ediyordu.

Ağaoğlu Ahmet Bey, Türkiye’ye yeni gəlirdi vaxt haylı vaxt Üstad ilə bərabər çalışmış, kıymətli makaleləri Sıratı Müstakım’de çıkmışdı. Ağaoğlu Ahmet Bey anlatıyor:

“- O zaman Sıratı Müstakım bizim Azerbeycan taraflarında çox okunuyor ve çox əlaqə uyandırıyor. Biz, Hüseyinzadə Ali bəylə, Meşrutiyet’tən dörd beş sənə evvel (1903-1904) gazete nəşrinə başlamıştık...

...Bu meyanda Sıratı Müstakım gazetesi, Türkiye ilə həriçteki müslümanlar arasında rabitalar və münasebetlər tesisi hakkındaki ciddi və əhəmiyyətli yazıları ilə nəzəri dikkatimizi cəlbətti... “İslam əsaslarını muhafaza surləriylə yenilik cərəyanı olan Cemaleddin Efgani və Muhammed Abduh’ların yolunu təqib etdiklərini açıqça gördük. Bu gazeteyi dikkətlə okur, bəzi kısımlarını iktibas ederdik.”

Sıratı Müstakım’ın Türk müslümanlara əit nəşriyatı, Türklük ələmi hakkında bir əlaqə uyandırdı. Məmləkətimizdə Türklük ələmine dair tətəbbuları ilə tanınmış kimsələrin nəzəri dikkətləri çəkildi. Bunun nəticəsi olaraq Darülfünun və Məktəb-i Mülkiyə binasında, bizim də (Eşref Edib’in də) hazır olduğumuz bir toplantı yapıldı. TÜRK DER-NEĞİ adıyla, sırf ilimlə uğraşmaq üzere bir cəmiyyət kuruldu.

Cəmiyyətin məqsədi: Türk diyə anılan bütün kavimlərin məzi və haldəki əsərləri ilə fiilləri və əhvalini və muhitini ögənəməyə, ögətməyə çalışmaq; yani Türklərin əski əsərlərini, tarixini, lisanını, seçkinlər və əhək ədəbiyatını, etnografya və etnologiyasını, içtimai durumlarını və bugünkü mədəniyyətlərini, əski və yeni coğrafiyalarını araşdırıp təraşdırıp ortaya çıxarmaq, bütün dünyaya yayıp dağıtmək, ayrıca da dilimizin açıq sadə,

güzel ilim lisanı olabilecek surette geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlasını ona göre tetkik etmekti.

Cemiyet'in esas nizamnamesi kaleme alınan bu toplantıda idare heyeti seçilmiş ve "fikirlərini yayma vasıtəsi" olaraq "Sıratı Müstakım" uyğun görülmüştü. Gazete "Sıratı Müstakım"da buna təşəkkür etmiş və kuruluştan dolayı bütün İslam alemini təbrik etmişdi. (Sıratı Müstakım, sahife:318).

Rusya türklərinin Üstad'ın yazılarına meftuniyyətləri, bir taraftan onların ihtiva etdiyi mə'naların yüksəkliyi isə digər taraftan da o yazıların gəyət təmiz, açıq bir Türkçə ilə yazılması və muhtelif akvamdan (boylardan) mürekkəp Rusya Türkləri tərəfindən kolayca anlaşılması idi." (6, 71-73)

Bütün bu hadisələrin birbaşa şahidi olmuş bir insanın yazılarından aydın başa düşülür ki, milli-islami hərəkat biri digərini bəsləyərək yaranmışdır. Türk millətinin tarix boyu mövcudluğu bu incə məqamda cəmlənir. Bu mənada Mehmet Akif Ərsoy, türk millətinin özünüdərk etmə prosesində əvəzsiz rolu olan mütəfəkkirlərdən biri olmuşdur.

Mehmet Akif sadəcə öz xalqının iztirabına, süqutuna və pərişanlığına kədərlənmir. O, bütün İslam aləminin, Şərq dünyasının məruz qaldığı haqsızlıq, istismar, aclıq və zülm kimi faciələr qarşısında maariflənməsi üçün çalışır və bunu dini, milli və insani vəzifəsi olaraq görürdü. Bu mənada Akif, yalnız bir ölkənin səsi deyil, bir qitənin və hətta qitələrin səsi olmuşdur. Lakin imperializmin tərəfdarları Akifə və onun kimi düşüncələrə qarşı kin və intiqam hissi ilə hər fürsətdə hücum etmiş, onu düşmən olaraq görmüşdür. Bütün bu təqiblərə və haqsızlıqlara baxmayaraq, onu susdura bilməmişlər. O, gördüklərini və yaşadıklarını "Safahat" ("Mərhələlər") adlı əsərində yüksək duyğu və sənət qabiliyyəti ilə əks etdirmişdir.

"Safahat" kitabının ilk cildi

Birinci "Safahat"a daxil edilən şeirləri 1908-1910-cu illərdə yazılan şeirlərdir. 44 şeirdən ibarət olan "Safahat"ın ilk cildi 1911-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. Mehmet Akif ilk şeirdən başlayaraq, özünün şeir haqqındakı düşüncəsini əks etdirmişdir. "Şair həmin kitabın ön sözündə yazır: "Şeir üçün göz yaşdır deyirlər; onu bilmirəm, amma mənə, bütün əsərlərim çarəsizliyimin gözyaşlarıdır!" Bu şeiri nəşr olunmadan əvvəl görən Ömər Lütfü jurnala göndərdiyi məktubunda yazmışdır ki, bu şeirlər nəzmin ifadəsi kimi bir çarəsizliyin göz yaş deyil, bəlkə, ən zərif hissələrin, ən incə bir rıqqətin məhsuludur və həm yazıçı, həm də oxucunu ağladır". (3, 44)

"Sənət sənət üçündür" fikrinin hakim olduğu bir dövrdə M.Akif xalqın səsi olmağı və xalq üçün yazdığı özünə hədəf seçmişdir.

*Bana sor sevgili kari, sana ben söyleyeyim,
Ne hüviyyette şu karşında duran eşarım.
Bir yığın söz ki, samimiyyəti ancak hüneri,
Ne tasannu bilirim çünkü ne sanatkarım. (1, 14)*

Məhmət Akif bu ön sözü ilə şeirlərini sənət üçün deyil, xalq üçün səmimi olaraq yazacağını xəbərini verir. Yaşadığı ədəbi mühit isə romantizmdən realizmə keçid dövrü olsa da, M.Akif romantizmdən uzaq, realizm və səmimiyyəti seçmişdir. O, sənəti ilə deyil, səmimiyyəti və dürüstlüyü ilə yaddaşlara həkk olmuşdur.

*Hayır benim hayal ile yoktur alışverişim,
İnan ki, her ne demişsem görüp de söylemişim.
Şudur cihanda benim en beğendiğim meslek,
Sözüm odun gibi olsun hakikat olsun tek. (1, 15)*

“Safahat”ın birinci cildində M.Akif öz həyatı və cəmiyyətin fərqli təbəqələrindən yazdığı hekayələri toplamışdır. “Küfe”, “Hasır”, “Meyhane”, “Mezarlık”, “Seyfi Baba”, “Bayram”, “Selma”, “Kör Neyzen”, “İstibdad”, “Kocakarı ilə Ömer”, “Mahalle Kahvesi” və “Köse İmam” kimi şeirlər bu qəbıldəndir. Mehmet Akif bu kimi şeirləri ilə cəmiyyətdə olan naqislikləri öz dünya görüşü ilə insanlıq anlayışı çərçivəsində təhlil edir və insanlara yol göstərmək məqsədi ilə duyğularını qələmə alır.

Bu cildə cəmiyyətdəki naqisliklər, imperatorluğun mərkəzi olan İstanbulun ictimai həyatı əsas alınmışdır. Çünki İstanbul bütün Osmanlıyı simvolizə edən bir paytaxtdır. İstanbulda baş verən hadisələr bütün ölkəyə şamil edilir. “Küfe” (yük daşımaq üçün bel səbəti) şeirində yoxsulluqla çırpınan bir uşağın arzuları ilə yaşamaq məcburiyyətində qaldığı həyat qarşılaşdırılır:

*Bizim mahalle de İstanbul'un kenarı demek:
Sokaklarında gezilmez ki, yüzme bilmeyerek!
Adım başında derin bir buhayre dalgalanır,
Sular karardı mi, artık gelen gelir dayanır!
Bir elde olmalı kandil, bir elde iskandil,
Selametın yolu insan için bu, başka değil!
Elimde bir koca değnek, onunla yoklayarak,
Önüm adaysa basıp, yok, denizse atlayarak. (1, 54)*

Buraya qədər bəhs olunan bölüm İstanbulun 1911-ci ildən əvvəlki mənzərəsini gözəl önünə gətirir. Arxa məhəllələrin palçığı, insanların yoxsul həyatını və çəkdiyi iztirabı da sanki simvolizə edir. Şeirdə arzuları ilə məcbur olduğu həyat tərzi arasında qalan bir oğlanın dramından bəhs edilir. Həsən adlı bu uşağın yaşadığı yer onun məhkum olduğu həyatın da xəbərçisidir. Zabit olmaq arzusu ilə yaşayan Həsən hambal olan atasının ölümündən sonra fərqli bir həyata məhkum olmuşdur. Lakin burada Akif oğlanı yazıq göstərməkdən ziyadə, cəmiyyətdə baş verən naqisliyi ifşa edir.

*Bizim çocuk yaramaz, evde dinlenip durmaz;
Geçende Fatih'e çıktık ikindi üstü biraz.
Kömürcüler Kapısından girince biz, develer
Kızın mekanı celp etti, daima da eder:
O anda mekteb-i rüşdiyyeden taburla çıkan
Bir elliden müteceviz çocuk ki, muntazam
Geçerken eylediler ihtiyarı vakfe-güzin...
Hasan'la karşılaşırken bu sahne oldu hazin...
Evet, bu yavruların hepsi, pür-sürud-i şebab,
Eder dururdu birer aşyan-ı nura şitab.
Birazdan oynayacak hepsi bunların, ne iyi,
Fakat Hasan, babasından kalan o pis küfeyi,
-Ki, ezmek istedi görmekle reh-güzarında-
İlel-ebed çekecek duş-ı ızdırarında!
O yük değil, kaderinin bir cezası masuma...
Yazık günahı nedir, bilmeyen şu mahkuma! (1, 56-57)*

Şeirdə İstanbulda yaşayan eyni yaşlardakı kasıb və varlı uşaqları qarşılaşdırılır. Mənzərə qarşısında sanki üsyan edən Akif kasıb uşaqların halına yanır. Onların bu iztira-

bının bir tale yazısı, bir cəza olmasını ürək ağrısı ilə dilə gətirir. Əlbəttə ki, bu da cəmiyyətə naqisliyin, sosial ədalətsizliyin nəticəsidir.

Yenə birinci cildə, "Bayram" adlı şeirdə İstanbulun gözəl və mübarək günlərdəki görünüşündən bəhs edilir. İstanbulun Fatih adlanan səmtində uşaqların nə qədər sevindiyi anladılır. Mehmet Akif ölkədə yaşanan sıxıntıları sanki uşaqların gülüşləri ilə örtməyə çalışır. Bununla sanki insanlara bir ümid vermək istəyir. Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Uşaqların üzündə gülüş görmək mənzərəsi M.Akifin ən böyük arzudur.

*Afak bütün hande, cihan başka cihandır;
Bayram ne kadar hoş, ne şetaretli zamandır!
Bayramda güler çehre-i ma'sum-i sahavet
Ummid çocuk suret-i sat'ında iyandır.
Her cebhede bir nur-i mücerred lemeanda;
Her didede bir ruh dema-dem cevlandır.
Alam-ı hayatın iki kat büktüğü ecsad
Feyzindeki te'sir ile asude rev andır. (1, 72)*

Mehmet Akif "Safahat"ın birinci cildində yer alan "İstibdad" şeirində bir növ yaşadığı dövrü təhlil etmişdir. Bu şeirdə öncə II Əbdülhəmid dövrünü ələ alan şair daha sonra İstanbulda gəzən bir adam olaraq qarşımıza çıxır və İstanbulun pərişan olmuş üzünü dilə gətirir:

*Bizim mahalleye poyraz kışın da uğrayamaz;
Erir erir akarız semtimizde geldi mi yaz!
Bahârı görmeyiz amma lâtîf olur derler...
Çiçeklenirmiş ağaçlar,yeşillenirmiş yer.
Demek, şu arsada ot bitse nev-bahâr olacak...
Ne var gidip Yakacık'larda dem-güzâr olacak?
Füsûlü dörde çıkarmaz bizim sokaklarımız;
Kurak, çamur, iki mevsim tanır ayaklarımız!
Müneccimin, bereket versin, eski takvîmi
Haber verir bize, mevsim şehirde gelmiş mi? (1, 104)*

Əvvəllər təbiətin bütün gözəlliklərinin seyr edildiyi mənzərəli İstanbul indi artıq quraqlığa və palçığa məhkum olmuşdur. Görüntünün çirkinliyini tənqid edən Akif arxa planda dövlət idarəsini və insanların ağır vəziyyətini qələmə alır.

Birinci cildə "İstibdad" şeirindən sonra gələn "Hürriyyət" şeiri də sanki özündən əvvəlki şeiri tamamlayıcı xarakter daşıyır. "Hürriyyət" şeiri İstibdad dövründən sonra başlayan və "Devri-hürriyyət" adlanan zamanın başlanğıcından bəhs edir. Bu mənzumədə ilk öncə ölkədə istibdad dövrünün sona çatdığı anladılır. Hamı küçələrə çıxmış, istibdadın zülmündən xilas olduqları üçün bayram edirlər.

*Beyaz entârisiyle kar gibi kız,
Sanki Cennet'ten inme zâde-i hûr;
Ya seher-pâredir ki perrandır,
Dûş-i nâzında bir sehâbe-i nûr.
Kuşanıp bir nitâk-ı hürriyyet
Geziyor hâk-dânı dûrâ-dûr!
Hâle-dâr eyleyince bedri şafak
Bu kadar dil-nişîn olur ancak. (bax: 1, 109)*

İstər “İstibdad” şeiri olsun, istərsə də onun davamı olan “Hürriyyət”, hər ikisi bütün xalqın hürriyyəti böyük bir sevinclə qarşılamasını əks etdirən şeirlərdir.

“Safahat”ın birinci cildində yer alan “Köse İmam”, “Mahalle kahvesi”, “Kocakarı ilə Ömer”, “Seyfi Baba” və digərləri İstanbul həyat mənzərələrini əks etdirməklə yanaşı, sosial problemləri də təcəssüm etdirərək onlara çarə yolları göstərir.

Nəticə

Mehmet Akif Ərsoyun yaşadığı həyat yoluna nəzər saldıığımızda, dövrünün siyasi və sosial həyatını, baş verən hadisələrə son dərəcə diqqətli bir müşahidəçi gözü ilə baxdığını və onları tənqid edərək bərpası yolunda əlindən gələni əsirgəmədiyini görürük. 1873-1936-cı illər arasında ömür sürən M.Akif I Məşrutıyyət, II Məşrutıyyət, II Əbdülhəmid dövrü, İttihad və Tərəqqi iqtidarı, I Dünya müharibəsi, Osmanlı İmperatorluğunun süqut dövrünü, Qərb İmperializminə qarşı verilən Milli mübarizə illərini, modernləşmə dövrünü, Cümhuriyyətin elanını gözləri ilə görmüş və fəal iştirakçısı olmuşdur. Şair bütün bu yaşadıqlarını və gördüklərini “Safahat” adlı yeddi cildlik kitabında əks etdirmişdir. M.Akif 1908-ci ildən sonra türk millətinin, İslam aləminin, eləcə də Şərqi dünyasının Qərb İmperializminə qarşı yaşamaq və həyatda qalmaq mübarizəsində iştirak etmişdir.

Yaşadığı və gördüyü hadisələri təsvir etməklə yanaşı, şair onları doğuran səbəbləri təhlil etmiş və çarə yolunu göstərmiş, ilk şeir kitabı “Safahat-Birinci Kitab” ilə Türk ədəbiyyatında mənzum təhkiyəçilik, xalqın içindən xəbər vermək və xalq üçün yazmaq məqamlarının meydana çıxmasına yol açmışdır. M.A.Ərsoy bu kitabla türk ədəbiyyatında sosial şair adını qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ersoy M.A. Safahat. Hazırlayan: M.Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: İnkilap Kitabevi, 2003, 587 s.
2. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügət. Ankara: Aydın Kitabevi, 1993, 1200 s.
3. Gündoğdu S. Mehmed Akif Ərsoy yaradıcılığında ictimai problemlərin bədii təcəssümü. Bakı: R.M. Kompani, 2012, 228 s.
4. Meriç C. Kültürdən İrfana. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986, 222 s.
5. Kabaklı A.Mehmet Akif. İstanbul: Türk Edebiyyat Vakfı Yayınları, 1986, 248 s.
6. Edip E. Mehmet Akif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları. İstanbul: Beyan Yayınları, 2010, 874 s.

Резюме

Аделя Садыкова

Мехмет Акиф и обзор первого тома его произведения “Сафахат”

Мехмет Акиф является одним из выдающихся поэтов, мыслителей и личностей турецкой литературы. На основе идеологии, которой придерживался М.Акиф, «Крик истины и правды», лежала также идея просвещения. Он был смелой и честной личностью, критиковал эпоху, в которой жил, отражал в своих стихах недостатки общества, в то же время показывал пути их предотвращения и не стеснялся выговаривать то, что считает правильным. М.Акиф, как общественный деятель, выразил свои мысли в стихах и собрал их в семитомную книгу под названием «Сафахат». Чтобы познать и понять Мехмета Акифа, в то же время понять образ жизни общества того периода, достаточно внимательно прочитать «Сафахат», который является великим литературно-историческим источником.

Прежде чем перейти к анализу «Сафахат», мы хотели бы объяснить значение слова «Сафахат». Как и сегодня, некоторые мыслители в свое время произносили и писали «Сафахат» («Safahat») как

«Сефахет» («Səfahət»). Просмотрев значения обоих слов в словаре, мы увидим, что они имеют разные значения. Если мы обратимся к «Османо-турецкому энциклопедическому словарю» Ассоциации Турецкого Языка и Фариды Даваллиоглу, то убедимся, что оба слова имеют совершенно противоречивые значения. Таким образом, оба слова арабские, но «Сафахат» («Safahat») означает этап, а «Сефахет» («Səfahət») означает страсть к блаженству и веселью и глупость. Естественно, название этого произведения, произносимое и написанное как «Сефахет» («Səfahət»), в корне является неверным. Поскольку у поэта, который пролил слезы на пути своего народа, нации, сторонников, который всю жизнь подвергался давлению и ограничениям, не было времени на развлечения и он не писал стихи о развлечениях. Поэт поэтапно представил в своих стихах социальную жизнь и духовный коллапс своей эпохи. Прочитав произведение от начала до конца, мы увидим здесь не наслаждение, а страдания и слезы. Рассказав в статье об этих семи томах, мы попытались показать эти этапы.

Ключевые слова: Мехмет Акиф, тюркизм, исламизм, первый том «Сафахат»

Summary

Adela Sadikhova

Analysis of Mehmet Akif and the first volume of his work "Safahat"

Mehmet Akif is one of the prominent poets, thinkers and personalities of Turkish literature. The ideology "The cry of verity and truth" that M. Akif adhered to is based on the idea of enlightenment as well. He was a bold and honest person, who criticized the era he lived, reflected the shortcomings of society in his poems, at the same time showed ways to prevent them and did not hesitate to say what he considered right. M. Akif, as a public figure, expressed his thoughts in verse and put them together in a seven-volume book called "Safahat". To know and understand Mehmet Akif, at the same time to understand the lifestyle of the society of that period, it is enough to read carefully "Safahat", which is a great literary and historical source.

Before turning to the analysis of "Safahat", we would like to explain the meaning of the word "Safahat". Like today, some thinkers pronounced and wrote "Safahat" ("Safahat") as "Sefahet" ("Səfahət") at that time. After reviewing the meanings of both words in the dictionary, we will see that they have different meanings. If we turn to the "Ottoman-Turkish encyclopedic dictionary" of the Turkish Language Association and Farid Davallioghlu, we see that both words have completely contradictory meanings. Thus, both words are Arabic, but "Safahat" ("Safahat") means a stage, while "Sefahet" ("Səfahət") means a passion for bliss and joy and stupidity. Naturally, the title of this work, pronounced and written as "Sefahet" ("Səfahət"), is fundamentally incorrect. Since the poet, who shed tears in the way of his people, nation, supporters, who was subjected to pressure and restrictions all his life, he did not have time for entertainment and did not write poems about entertainment. The poet gradually presented the social life and spiritual collapse of his era in his poems. Once we read the work from the beginning to the end, we will see here not pleasure, but suffering and tears. Having told about these seven volumes in the article, we tried to show these stages.

Key words: Mehmet Akif, Turkism, Islamism, first volume of "Safahat"

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

SƏMƏD MƏNSURUN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

Aysun MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: Səməd Mənsur, Molla Nəsrəddin, satira, cəhalət, qəzəl

Giriş

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələrindən biri də Səməd Mənsur olmuşdur. Öz dövründə müxtəlif qadağaların təsirindən həyatı və yaradıcılığı kifayət qədər araşdırılmamış, diqqətdən kənar qalmışdır. Səməd Mənsur Kazımov 1879-cu ildə Bakıda anadan olmuş, on iki yaşında yaşadığı şəhərin hamamçılar məscidindəki məhəllə mollaxanasında təhsilə başlamış və ərəb-fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Atası Hacı Əhməd oğlunun təhsili üçün nə qədər mübarizə aparsa da ailənin çətin vəziyyəti Səməd Mənsuru 15 yaşına çatır-çatmaz işləməyə məcbur etmiş, elmə, maarifə olan qarşısızalmaz həvəsi, dönməz iradəsi sayəsində öz-özünə savadlanmağı bacarmışdır. Buna onun fitri qabiliyyəti də zəmin yaratmışdır. Ailə vəziyyəti yaxşılaşdıqdan sonra təhsilini rus-müsəlman məktəbində almış, davamlı mütaliə ilə biliyini artırmışdır. 1891-ci ilin payızında hələ kiçik yaşlarından elmə, yazı-pozuya marağını nəzərə alaraq Səmədi rus-müsəlman məktəbinə qoyurlar. Bu məktəbdə həmin vaxt Həbibbəy Mahmudbəyov, Soltan Məcid Qənizadə kimi görkəmli maarifçilər dərs deyirdilər. Səməd Mənsurun şair kimi yetişməsinə, gələcəkdə geniş teatr fəaliyyətinə, səhnəyə olan məhəbbətinə həmin ziyalıların böyük təsiri olmuşdur. Ədəbiyyata və mütaliəyə olan həvəsi ona qələmini sınağa, əsrin əvvəllərindəki bir çox mətbuat orqanlarında bədii və publisistik əsərləri ilə çıxış etməyə yönləndirmişdir. O, 1907-ci ildə Bakıda düzələn "Səfa" cəmiyyətinin üzvü olmuş, teatr işlərində fəal iştirak etmişdir. Səməd Mənsur 1905-ci ildən sonra şeirləri ilə mətbuatda çıxış etmiş, 1918-ci ildə "Şeypur" jurnalında baş mühərrir olmuş, "Molla Nəsrəddin"də ədəbi parçalar, "Bəsirət" və "Tuti"də şeirlər çap etdirmiş, xırda pyeslər yazmışdır. Şəmsəddin Sami bəyin "Gavəyi-ahəngər" əsərini təbdil etmişdir. Bu əsər uzun illər səhnədən düşməmişdir.

XX əsrin əvvəllərində poeziyanın M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, C.Cabbarlı kimi fəal nümayəndələri ilə yanaşı, ədəbi məclis səviyyəsində yerli sənətkarları da çox idi. Belə həvəskar şairlər dövrü mətbuat səhifələrində də çıxış edir, yaradıcılıq mübadiləsi aparırdılar. "XIX əsrin ikinci yarısından XX yüzilliyin 20-ci illərinə kimi mövcud olmuş "Məcməuş-şüəra" ədəbi məclisi təqribən yarım əsrdən çox fəaliyyəti dövründə çox nüfuzlu, qüdrətli şairlər yetirmişdir. Səməd Mənsurun həyat və yaradıcılığında da bu ədəbi məclislərin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Səməd Mənsur ömrünün axırlarında Xalq Komissarları Sovetində ümumi idarə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. O, 1927-ci il yanvarın 3-də Bakıda vəfat etmişdir.

Səməd Mənsurun lirik şeirləri

Səməd Mənsur yaradıcılığında bir çox janrlara müraciət etsə də, onun əsas yaradıcılıq yolu şeirlərdən ibarət olmuşdur. Müəllif bu şeirlərdə öz sənətkarlıq qüdrətini göstərməklə yanaşı, dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə münasibətini bildirməkdən də çəkinməmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq Səməd Mənsurun şeir yaradıcılığını iki hissəyə ayıra bilərik: lirik (məhəbbət mövzulu) şeirlər və satirik məzmunlu şeirlər. Dövrünün digər müəllifləri kimi Səməd Mənsur da özündən əvvəlki müəlliflərdən oxuyub öyrənmiş, klassik

* magistrant, BAAU
e-mail: aysun.m-ova@inbox.ru

ədəbiyyatımızın qüdrətli nümayəndələrinin yaradıcılıqlarından bəhrələnmişdir. Şübhəsiz ki, bu bəhrələnmə sadəcə ilham xarakterli olub şairin yaradıcılığında təkrarçılığa səbəb olmamışdır. Əsrlər boyu ən geniş yayılmış lirik şeir janrlarından olan qəzəl Səməd Mənsurun da ürəyindən xəbər vermiş və lirik şeirlərinin əksəriyyətini bu qəlibdə yazmışdır. XX əsrin əvvəllərində qəzəlin yüksək inkişafından söhbət gedə bilməzdi, qəzəl bir növ əvvəlki qüdrətini itirib ikinci dərəcəli janra çevrilmişdi. Buna baxmayaraq, müəllif bu janra müraciət etməkdən çəkinməmiş və gözəl sənət nümunələri yaratmışdır. *“Qəzəl yaradıcılığı XII-XIII əsrlərdən etibarən Azərbaycanda elə bir vüsət aldı ki, orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə qədər bədii şüura hökm etdi. XVIII əsrdə Vaqif, XIX əsrdə Zakir bu hökmə tabe olmayıb qoşmanın orta əsrlər boyu “pozulmuş” hüququnu bərpa etdilər. Lakin Füzuli nüfuzunu sındırmaq elə də asan deyildi, S.Ə.Şirvaninin şəxsində yenedən zühur edən qəzəl yaradıcılığını XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bir sıra istedadlı sənətkarlar yeni tarixi şəraitin ideya-estetik tələblərinə uyğun olaraq davam etdirdilər ki, onlardan biri də Səməd Mənsur idi”* (1, 23)

Müəllifin əsas janr kimi qəzəli seçməsi təsadüfi deyildi, çünki Səməd Mənsurun üslubu, poetik istedadına qəzəl şeirinin tələbləri uyğun idi. Şairin qəlbindəki elm, təhsil və maarif duyğusu o qədər güclü idi ki, nümunələrinin əksəriyyəti məhəbbət və incə insan duyğularının tərənnümündən ibarət olan qəzəl janrında belə elmin, qələmin, yazmağın qüdrətindən bəhs edirdi:

*Ehrazi-məqamat üçün alat qələmdir,
Həm aləti-təhsili-kəmalat qələmdir.
Övraqi-vücut üzrə çəkən nəqşeyi-məna,
Nəqqəşi-dili-əhli-xəyalat qələmdir.
Çün tərbiyəyi-növi-bəşərdir ona möhtac,
Vazeh bu ki, ümmül-ədəbiyyat qələmdir.* (3, 20)

Səməd Mənsur öz dünyagörüşü etibarilə maarifçidir. Bu dünyagörüşünə yiyələn-məsində ailəsinin, xüsusilə atası Hacı Əhmədin rolu danılmazdır. Belə ki, oğlunun maariflənməsinə, təhsilinə bu qədər ürəkdən can yandıran bir atanın övladı bunun nə qədər vacib olduğunu anlayır və hamının onun qədər şanslı olmadığını başa düşdüyü üçün də öz şeirləri ilə insanları elmə, maarifə çağırırdı. Bu ideya onun bütün şeirlərində görünür. Şeirlərində şair millətin elmdən, mədəniyyətdən bixəbər olmağını, cəhalət girdabında üzdüyünü dönə-dönə xatırladır. Bütün bələlərin, faciələrin də elə elmsizlikdən, cahillikdən yarandığını yazırdı. Klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatına dərinləndən bələd olan şair xalqın elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində dirçəliş və irəliləyişinə çalışmış, geriliyə və cəhalətə qarşı amansızcasına çarpışmışdır.

*Qalx, ey əli min dürlü qabarla qabaran ər!
Əzgin əlivin sövlətini aləmə göstər!
İllərcə səni qul edənə məhv edəcəksən
Hər bir bəşəri kəndinə bilməklə bərabər!
Səs çıxmayacaq, yaxşı demişlər ki, tək əldən,
Dağlar duramaz, cümlə bəşər olsa bəradər.
Birlik, yenə birlik demiş ərbabi-təsəvvür,
Beynəlmiləliyyət, ucalıq, aləmi-əkbər!* (3, 34)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Səməd Mənsur XX əsrin əvvəllərinə yaşayıb yaratmasına baxmayaraq, öz ilham mənbəyini klassik dövr poeziyasında, xüsusilə də Füzuli sənətinin daxilində tapmışdır. Şair lirik şeirlərindən əksəriyyətini ona nəzərə yazmış və

ya yaxın məzmunlu qəzəllər qələmə almışdır. Burada ilk növbədə müəllifin Füzuli şeirinə nəzirə yazdığı iki qəzəldən danışmalıyıq. Bunlardan biri Füzulinin məşhur “Söz” qəzəlinə nəzirə kimi yazılmış eyniadlı qəzəldir. Sözün qüdrəti, onun poeziyada və ümumən ədəbiyyatımızdakı əhəmiyyəti haqqında danışmaq vacibdir. Klassik dövrün böyük söz ustası da bu fikirdən yan keçməmiş və daşlaşmış qaydaları olan qəzəl janrının daxilində belə müxtəlif söz oyunları apararaq şeirin bədii dəyərini yüksəltmişdir. Səməd Mənsur xələfi Füzuli kimi sözün qüdrətindən bəhs etmək üçün fərqli bir üslub seçmişsə də, burada təsirlənmələr aydın şəkildə görünür. Hər iki şeirdən nümunələr gətirərək fikrimizi daha da əsaslandırmaq:

*Xəlgə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Gər çox istərsən, Füzüli, izzətin az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz. (2, 224)*

Məhəmməd Füzuli “Söz” qəzəlində aydın, bədii ifadələrlə söz sənətindən, onun insan üçün əhəmiyyətindən bəhs edir. İnsan yalnız danışdığı zaman, istifadə elədiyi sözlərlə özünü, öz şəxsiyyətini ifadə edə bilər. Bununla da qarşımızdakı insanın dünyagörüşü, savadı, zövqləri və həyatdan gözləntiləri haqqında məlumat alır. Obrazlı şəkildə desək, insanları istifadə etdikləri “sözlər” qədər tanıyırdıq. Əlbəttə, qəzəl ustamız Füzuli burada bədii sözdən və sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Bədii sözdən danışarkən də Mir Cəlalın sözləri ilə desək oxucuya mənəvi təsir edir: “*Ədəbi-bədii əsər xüsusi bir fəhsət və bəlağətlə yazılmalıdır. Vəznə, qəfiyəyə salınmış hər yazıya bədii əsər deyilməz. Əsər oxucu və dinləyiciyə güclü mənəvi təsir etməlidir, onu həyəcanlandırmalı, sarsıtmalı, "qan" tutan kimi tutmalıdır. Əsər xalqa, oxucuya, dinləyicilərə "feyz" və xeyir verməlidir. Şeir məclislərin bəzəyi, səfa və şadlıq əhlinin əzbəri olmalıdır. Əsərin məzmunu aydın, anlaşılıq olmalıdır. Əsər elə yaradılmalıdır ki, oxunması da, yazılması da asan olsun. Şeirdə az söz ilə dərin və zövq oxşayan zəngin mənə verilməlidir*”. (5, 16)

*Bir səd qədər qəlb danışır düşvar söz,
Əqlidir xurşidi-rəxşan, pərtövi-ənvər söz.
Nətiq öz nitqində izhar eyləyər idrakını,
Çünki hissü qəlb təşxisindədir meyar söz.
Söz eşit, Mənsur, ta təkmil edə idrakını
Zərreyi-xaki qılar əlmasi-qiymətdar söz. (3, 20)*

Müəllif Füzuli qəzəli ilə eyniadlı qəzəl yazmasına baxmayaraq, fərqli bir üslubda yazmış, bədii sözə özünəməxsus obrazlılıqla münasibət bildirmişdir. Ağlın qüdrətini göstərən, onu parlaq, işıqlı göstərən yalnız sözdür. Səməd Mənsur yaxşı nitq qabiliyyəti olan insanların bu qabiliyyətə sözü məharətlə istifadə edə bildikləri üçün ziyələnmişlər. Qəzəlin məqtə beytində şair özünə müraciət edərək bu dünyada mövcud olduğu müddətdə idrakını təkmilləşdirməyi, könül mülkünün memarı olan sözü daim uca tutmağı bildirir. Haqqında danışacağımız qəzəllərdən biri də “Ey həkim” adlanan qəzəldir. Burada Səməd Mənsurun açıq şəkildə Füzuli şeirinə müraciət edib, bəzi misralarda təkrar ifadələri işlətməsinə baxmayaraq, qəzəlin gözəlliyini itirməmişdir. “Ey həkim” qəzəlini oxuyarkən gözümüzün önünə Füzuli qəzəli gəlsə belə, bu qəzəldə Səməd Mənsur üslubu, onun dilinin obrazlılığı, onun duyğuları əks olunur:

*Eşqdən qəlbimdə bir pünhan mərəz var, ey həkim!
Xəlqə pünhan dərdim izhar etmə zinhar, ey həkim!*

*Nə cibimdə parə, nə evdə çörək var, ey həkim!
Nəbzimi bihudə sıxma, çəkmə azar, ey həkim!*

*Ət yemək pəhrizini əmr etmə kim bazarda,
Hər qədər axtarsa ət tapmaz xiridar ey həkim. (3, 67)*

Şeiri oxuduqdan sonra haqqında danışdığımız fərqliliyi daha aydın görə bilərik. İlk başda incə məhəbbət duyğularının təsvirini görəcəyimizi düşünsək də ikinci beytdən etibarən qəzəl daha fəlsəfi və daha satirik məzmun alır. Dövrün çətinliyini, ağrı-acısını duyan müəllif son çarə olaraq həkimə müraciət edir. Lakin bu müraciət yalnız dərini bölüşmək məqsədi daşıyır, çünki müəllif həkimin onun dərini dərman ola bilməyəcəyinin fərqi vardır. Həkimin məsləhət görəcəyi müalicəni həyata keçirmək üçün onun heç nəyi yoxdur.

Səməd Mənsurun klassik şairimiz Füzuliyə münasibəti tək adını çəkdiyimiz qəzəllərlə məhdudlaşmır. Onun yaradıcılığında Füzulinin “Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandır bədənim, Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim” və “Könül səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl vurma, Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma”- mətləli qəzəllərinə yazdığı təxmisləri də yaddan çıxarmaq olmaz. Bu təxmislər ilk dəfə “İqbal” qəzetinin 1913-cü il nömrələrində nəşr olunmuş və bundan sonra heç bir yerdə bu təxmislərə rast gəlinməmişdir. Səməd Mənsur irsini tədqiq edən Təyyar Salamoğlu kitabında bu barədə fikirlərini bu cür ifadə edir: “Füzuli kimi dahi sənətkarın həqiqi qiymətini yalnız o zaman düzgün vermək olar ki, onun həyatı, yaradıcılığı, yaratdığı ədəbi məktəbin taleyi, təsir dairəsi ilə bağlı üzə çıxan hər detala, fakta diqqət yetirilsin. XX əsrin ikinci yarısından etibarən Füzuli sənətinə münasibətdə mübahisəli məqamlar meydana çıxmışdır. Dövrünün istedadlı şairi S.Mənsurun Füzuli irsinə dönə-dönə müraciət etməsi XX əsrin əvvəllərində də şairin sənət seyrinin azalmadığına incə bir sübutdur. Eyni zamanda S.Mənsurun bu təxmisləri Füzuli qəzəlinin məna və məzmununu daha da qabardan, açıqlayan ədəbi faktor kimi də qiymətlidir” (4, 11).

Səməd Mənsurun satirik şeirləri

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geriliyi, səfaləti, avamlığı, xurafatı və savadsızlığı aradan qaldırmaq, millətini səsləmək, oyatmaq üçün dövrün ən mübariz aydınları səfərbər olmuşdular. Çoxlu sayda məcmuələrin, jurnalların nəşr edilməsində, cəmiyyətlər yaradılmasında məqsəd göstərməklə, anlatmaqla, gülmək və ağlamaqla həmvətənlərini yeni şüura, yeni məslək və düşüncəyə sahib olmağa çağırmaq idi. Səməd Mənsurun ilk satirik şeirləri 1912-ci ildən «Tuti», «Zənbur», «Şeypur» və b. jurnallarda çap olunmuşdur. Sabir ənənələrinin təsiri, yaradıcılıq vərdişləri, poetik təcrübəsi, eləcə də digər sənətkarların – Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Mirzəli Möcüz, Səməd Mənsur və Cəfər Cabbarlının da əsərlərində öz bədii əksini tapmış, Vətənin tərəqqi və mədəniyyəti uğrunda apardıqları məqsədyönlü işdə onlara ən gözəl örnək olmuşdur. Bu ziyalılar böyük maarifpərvərlik ordusunun əsgərləri idi.

“Qəzəlləri nə qədər ürəyəyatımlı olsa da, onun satiralarına xüsusi diqqət etmək istərdim. Bildiyimiz kimi, satira dünya ədəbiyyatında hələ qədimdən cəmiyyətdə olan eybəcərlikləri çılpaqlığı ilə göstərmək baxımından güclü silahdır. Cəmiyyətdəki hadisələrə münasibət baxımından satiranın rolu əvəzsizdir. Səməd Mənsurun satiraları daha kəskin, ironiya baxımından daha güclüdür. O, satiralarında demək olar ki, bütün cəmiyyətdəki nöqsanları qılinc kimi kəskin qələmi ilə ifşa etmişdir. Özü də çox zaman bunu obrazların

dili ilə böyük ustalıqla vermişdir". (4, 13)

Klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatına dərinədən bələd olan şair xalqının elm, maarif və mədəniyyət sahəsində dirçəliş və inkişafına çalışmış, nadanlığa, geriliyə qarşı amansızlıqla mübarizə aparmışdır. Mənəvi eybəcərlikləri, qeyri-bərabər ictimai münasibətləri qamçılayan Səməd Mənsur satiralarında klassik şeirin bədii ifadə vasitələrindən satirik istiqamətdə bacarıqla istifadə edirdi. Şairin pessimizmi satiralarında qəzəbli gülüşlə, ironiyası qrotesklə, müstəqim ifşa ilə, kədəri acı həqiqətlərin ifadəsi ilə əvəz olunurdu. Şairin yaradıcılığında ictimai-siyasi hadisələrdən bəhs edən mövzular üstünlük təşkil edir. Onun satirik şeirlərini səciyyələndirən əsas cəhət onların canlı hiss və təəssüratlarından qaynaqlanması, yüksək mübarizlik duyğusunun olması idi.

*Seyr etməyə fəzanı icad olur balonlar,
Bir yandan aftamillər, bir səmtdən vaqonlar...
Vallah, bunlar azıblar, başdan –ayağa millət,
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa millət! (3, 66)*

Şairin ruhani tipləri bir-birinə bənzəyirlər: qarınqulu, acgöz və yalançı din xadimləri öz xalqının xoşbəxtliyinə və tərəqqisinə çalışa bilməzdi. Müəllif ruhanilərdə yüksək mənəviyyət, əxlaqi sifətlər görmək istəyi ilə onları tənqid edir, arzuladığı dindarlığı xristianlığın timsalında nəzərə çarpdırır. XX əsrin əvvəlində C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, S.Mənsur və başqa sənətkarların yaratdığı yüzlərlə ruhani tipləri dində olan tənəzzürlü, əsil islamçılığın möminlik libası ilə ört-basdır edildiyini göstərirdi.

Səməd Mənsurun dram yaradıcılığı

Səməd Mənsurun yaradıcılığının böyük bir hissəsini lirik növdə, nəzmlə yazılmış əsərlər təşkil etsə də onun dram yaradıcılığı diqqətdən yayınmır. Müəllifin dramaturji yaradıcılığı tam olaraq bizə gəlib çatmamış, əlimizdə olan əsərlərin isə bir hissəsi yarımçıq haldadır. Bütün bunlara baxmayaraq dövrün hadisələrinə münasibətini ifadə etmək baxımından bu kiçik pyeslər təhlil edilməlidir. S.Mənsurun pyesləri sırasına “Maarif”, “Cinayət”, “Dərviş”, “Rəzalət səbəbləri”, “Mükafat”, “Aktyor” əsərlərini daxil etmək olar. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı inkişaf dövrü keçirirdi. Bu cəhətdən ədəbiyyatın nəsr və dramaturgiya janrları xüsusilə fərqlənirdi. XVIII əsrin II yarısında yaranan maarifçilik Azərbaycanda XIX əsrdə təşəkkül tapmışdır. Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da maarifçilik bir ideya kimi ilk əvvəl ədəbiyyatda formalaşmağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik XIX əsrin əvvəllərində Abbasqulu ağa Bakıxanovla başlasa da, əsrin II yarısından etibarən M.F.Axundovun söyi ilə yüksək inkişaf səviyyəsinə yüksəlmişdir. Haqqında danışdığımız müəllifin də ilk pyeslərindən biri “Maarif” adlanır. “Maarif” pyesi birpərdəli komediya. Komediya təsvir olunan hadisələr o zamanın kənd mühitində sadə bir ailədə göstərilir. Komediya diqqəti çəkən obrazlardan biri Qurban. Qurban ailənin başçısı olmaqla yanaşı, əsərdə maarifçi obraz kimi diqqətimizi çəkir. Belə ki, o tək oğlu Rəsulu məktəbə göndərmiş, onun elm, bilik sahibi olması üçün əlindən gələni gədir. Pyes irəlilədikcə biz şahid oluruq ki, Qurban tək oğlunun deyil balaca qızı Zəhranın da təhsil almasını, məktəbə getməsini arzulayır. Lakin əsərdə Qurbanın və onun ailəsinin maarif yoluna qoşulmasına bir maneə vardır, o da Qurbanın yaşlı anası Pərzad nənədir. Pərzad nənə öz dövrünün ümumiləşmiş qadın obrazı kimi göz önündə canlanır. Əlində təsbehi, dilində duası, batil inancları olan, elmdən, maarifdən uzaq bir kəndli qadını. Öz oğlunu elmdən uzaq böyütməyi bir yana, indi öz nəvələrinə də təsir göstərmiş, onları cin, şeytan, inkir-minkirlə qorxutmağa çalışır. Pərzad nənə keçmiş adətlərlə yaşayır, mollaının, axundun hər dediyini Quran ayəsi kimi qəbul edir, hətta şahları

“Yer üzünün Allahu” hesab edir. Əsərdə onun dilindən söylənən bu sözlər yaşlı nənənin dünya haqqında düşüncələrini daha aydın göstərir: *“Hər şoğəribdir, yəni o ölməyəcək, onu qəbrə qoymayacaqlar? İnkir-minkir, canına qurban olduğum, ondan sormayacaqdır ki? Onda görüm nə cavab verəcək, oxuduğu onun başına dəyər”* (3, 106).

Adətən, biz belə düşünürük ki, elm-təhsil almaq şansı olmayan, məktəbdən, yazı-pozudan uzaq böyüyən şəxslər gələcəkdə öz övladlarını özlərindən daha yaxşı şərtlərdə böyütməyə çalışır, onların daha dünyagörüşlü, daha savadlı olmaları üçün əlindən gələni edirlər. Amma görünür həmin dövrdə Pərzad nənə kimi valideynlər hələ bu düşüncəyə gəlib çıxıb bilməmişdilər. Bir başqa məsələ ondan ibarət idi ki, din və mövhumat insanları o qədər güclü təsir altına salmışdı ki, maarif ona qalib gələcək qədər inkişaf etməmişdi. Bu insanlar yaşadıkları həyatın gözəlliklərini, Tanrının onlara bəxş etdiyi dünyanı yaşamağı bacarmayıb öz gələcək dünyalarını almaq üçün dini fanatizm yolu ilə gədirtilər.

“Maarif” pyesinin ikinci hissəsi təsvir olunan ailə gecə yatandan sonra dialoqları verilən mücərrəd varlıqların etiraz sədələri ilə davam edir. Ailədə avam qadınlardan başqa cinə, şeytana inanan, onları qəbul edən heç kimin olmadığını, özünün əvvəlki qüdrətini itirdiyini düşünen Şeytanın etirazları bu şəkildədir: *“Ox, ox, nə yaman günlərə qaldıq. Xırda-xırda uşaqlar da məni danırlar. Şeytan yoxdur,-deyirlər. Bəs mən kiməm? İnsanları min illərlə əlimdə əsir eləyən mən deyiləmmi? Mən yoxam, mən yoxam? Ha...ha...ha... Bəs, mənim nəslim deyil ki, hər birinizin ürəyində yer tutub? Yənə Allah razı olsun bu qadınlardan, mənə inanırlar. Bunlar olmasa, məni kim tanıyacaq? Get-gedə işim xarablaşır. Qızları da qoyurlar üçqoladır, dördqoladır, altıqoladır, ora.. Bir vaxtdan sonra qadınlar da məni tanımayacaqlar”* (3, 107).

Bundan sonra növbəylə Həmzad, Cin, Cadu səhnəyə daxil olur və hər biri Şeytana insanlardan şikayətini bildirir. Müəllif burada elm və texnikanın inkişafı ilə cin, şeytan kimi mücərrəd varlıqların qorxuya düşməsinə və hələ nə olduğunu bilmədikləri bu elmə qarşı birgə mübarizə aparmaq istədiklərini göstərir: *“Yoldaşlar, daha durmaq zamanı deyil. Harada olsa, bu elmi tapmaq məhv eləyək”* (3, 110).

Nəticə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın tarixi ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin bir dövr olmuşdur. Belə bir şəraitdə xalqı maarifləndirmək, bütün siyasi təsirlərdən uzaqlaşdırmaq vəzifəsi ədəbiyyatın üzərinə düşürdü. Bu vəzifəni uğurla həyata keçirmək işində yazıçı və şairlərimiz mətbuatın gücündən istifadə etmiş və istəklərin, qismən də olsa, nail olmuşdular. Səməd Mənsur da xalqının, millətinin rifahı uğrunda öz qələmini işə salmış, məqalələr, felyetonlar yazmışdır. Səməd Mənsurun şeirləri ilk dəfə kitab şəklində də xalq yazıçısı Anarın tərtibində “Həpsi rəngdir” adı altında nəşr olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Səməd Mənsurun poeziyası, Bakı: Elm və təhsil, 2017, 79 s.
2. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 403 s.
3. Mənsur S. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 247 s.
4. Mehdixanlı X. Fikrimdən keçənlər, Bakı: MBM, 2013, 64 s.
5. Paşayev C. Füzuli sənətkarlığı, Bakı: Çarşıoğlu, 2018, 348 s.
6. Xəyal S. Bakı gülzarının bülbülləri, Bakı: MBM, 2011, 127 s.

Summary

Aysun Mammadova

Life and creativity of Samad Mansur

In the beginning of the XX century new representative of Azerbaijani satiric literature Samad Mansur began to his creativity. Samad Mansur had taken the floor in most of the media of his time with his writings and articles, after a while he published a magazine called "Horn" himself. As one of the "Mollanasireddinist" poets he is considered the follower of Sabir literary school. Besides his lyrical and satiric poems, also in his works written in dramatic mode, outlook of his time had been described with satiric language. Although Samad Mansur appealed to many genres in his work, the basis of his creative path were poems. Samad Mansur's Feletons, at least as well as his satirical verses, deserve attention. These feletons, covering diverse and varied questions and problems of the epoch, are also distinguished by their brightness of form and originality. The cycle of feletons gathered under the headings "Values" and "Our intellectuals" in this regard generate great interest. Short telephone conversation between two intellectuals who consider themselves the most knowledgeable and cultural people of the period and who see their culture in the ability to speak their native language with adding extraneous words to it and conveys the main content of these satires. Samad Mansur is the enlightened author of the world. This is evident both from his writings and from his prose works. Most of the author's poems are satirical. In these verses the nation is called, the problems of the nation are considered as the main subject. The eminent poet speaks lyrical poems about the tragedy and ignorance of people with heartache. In his own words, he tries to be a cure for his people. Samad Mansur struggled with a tireless and persistent way of teaching people. Despite his short life, Samad Mansur left a deep mark on the history of the Azerbaijani theater. In addition, the author translated articles from a number of foreign literature and wrote plays for a while. At the beginning of the twentieth century, the works of this author, who needed our literature, are still looking for their own researcher.

Key words: *Samad Mansur, Molla Nasireddin, satire, ignorance, ghazal*

Резюме

Айсун Мамедова

Жизнь и творчество Самеда Мансура

В начале XX века начал творить один из представителей азербайджанской сатирической литературы Самед Мансур. Самед Мансур публиковал свои статьи и произведения во многих издательствах того времени, а затем сам основал журнал "Шейпур". Как представитель "Молланасреддинцев", он считается продолжателем литературной школы Сабира. Кроме лирических и сатирических стихов, в его драматических произведениях описывается вид той эпохи на языке сатиры. Хотя Самед Мансур в своём творчестве обращался ко многим жанрам, основу его творческого пути составляют стихи. Фельетоны Самеда Мансура, минимум, как и его сатирические стихи, заслуживают внимания. Эти фельетоны, охватывающие разнообразные и разнообразные вопросы и проблемы эпохи, также выделяются своей яркостью формы и оригинальностью. Цикл фельетонов собранных под заголовками "Ценности" и "Наши интеллектуалы" в этом отношении порождают большой интерес. Короткий телефонный разговор двух интеллектуалов, считающих себя самыми осведомленными и культурными людьми периода и которые свою культурность видят в умении разговаривать на родном языке не добавляя в него посторонних слов, и передаёт основное содержание этих фельетонов. Самед Мансур - просвещенный автор мира. Это видно как из его сочинений, так и из его прозаических произведений. Большинство стихотворений автора являются сатирическими. В этих стихах нация называется, проблемы нации рассматриваются как основной предмет. Выдающийся поэт говорит лирические стихи о трагедии и невежестве людей с душевной болью. Своими словами он старается быть лекарством для своего народа. Самед Мансур боролся с неутомимым и настойчивым способом обучения людей. Несмотря на свою недолгую жизнь, Самед Мансур оставил глубокий след в истории азербайджанского театра. Кроме того, автор перевел статьи из ряда зарубежной литературы и некоторое время писал пьесы. В начале двадцатого века работы этого автора, который нуждался в нашей литературе, все еще ищут своего исследователя.

Ключевые слова: *Самед Мансур, Молла Насреддин, сатира, невежество, газель*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

AVROPA ƏDƏBİYYATINDA ÖN-ROMANTİZM

Jalə NEMANLI *

Açar sözlər: ön-romantizm, sentimentalizm, hiss və duyğu, təbiət, ölüm

Giriş

Sentimentalizm ədəbiyyatda, mədəniyyətdə və incəsənətdə formalaşan, insanların hisslərinə və duyğularına təsir göstərən bir ədəbi cərəyandır. Sentimentalizm cərəyanı XVIII əsrin 50-60-cı illərində yaranmışdır və bu cərəyanın vətəni İngiltərə hesab olunur. Daha sonralar Fransa ədəbiyyatına və incəsənətinə təsir göstərməyə başlamışdır. Sentimentalizmin vətəni İngiltərə olmasına baxmayaraq, bu sözün mənşəyi və kökü fransız sözü olan “sentimentalisme” sözündən əmələ gəlmişdir və hiss, duyğu anlamını kəsb edir. Bu cərəyan Avropanın ədəbiyyatına təsir göstərdiyi kimi, onun incəsənətinə də böyük təsir göstərmişdir. Avropadan fərqli olaraq, sentimentalizm Azərbaycanda tamamilə başqa bir zamanda meydana gəlmişdir. Avropada ədəbiyyatında sentimentalizm ağıl idrakın yeganə varlığı hesab olunan bir düşüncədən sonra yaranmışdırsa, Azərbaycan ədəbiyyatında isə romantik düşüncədən sonra yaranmışdır. Bu cərəyan Azərbaycan ədəbiyyatında başqa cərəyanlara nisbətən geniş yayılmamışdır, amma ədəbiyyatımızın bir çox görkəmli nümayəndələrin adını çəkmək mümkündür. Bəzən sentimentalizm cərəyanını rus və Avropa ədəbiyyatşünasları ön-romantizm (pre-romanticism) adlandırırlar. Bunun səbəbi isə maarifçi ədəbiyyat bitdikdən sonra birbaşa romantizm cərəyanı yarana bilməzdi. Məhz sentimentalizm cərəyanında romantizm cərəyanı üçün hazırlıq mərhələsi rolunu oynayır. Romantizm cərəyanı zamanı mövcud olan “Göl məktəbinin” nümayəndələrində də sentimental toxunuşlar öz əksini tapmışdır. Buna görə də Bayron bu məktəbin nümayəndələrini sentimentalizm cərəyanının təsiri altında qaldığını söyləyir. Bu cərəyanın ilk nümayəndələrinə misal olaraq Oliver Goldsmithin, Riçardsonun, Ceyms Tomsonun, Eduard Yunqun və başqalarının adını çəkmək mümkündür. Fəlsəfədə ilk dəfə ədəbi termin kimi 1868-ci ildə istifadə olunmuşdur. XIX əsrdə sentimentalizm cərəyanını romantizm (erkən romantizm) cərəyanı əvəz etmişdir.

Qərb sentimentalizm cərəyanı və onlara məxsus bədii-estetik ənənələr

Sentimentalizm cərəyanı həm ədəbiyyatda, həm də fəlsəfədə öz əksini tapmışdır. İlk dəfə bir ədəbi termin kimi fəlsəfədə 1868-ci ildə Lessinqin təsiri ilə J.J.Bode tərəfindən istifadə olunsa belə, ingilis sentimentalizmi öz başlanğıcını Berkli və Yumun subyektiv fikirlərindən götürmüşdür. “Berkli bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcud olan maddi varlığı inkar edərək, onları hisslər komplektinin məhsulu kimi qəbul edir. O deyir ki, insan yalnız öz hisslərinin varlığını dərk edir. Berkliyə görə, mövcud olmaq hiss edilmək deməkdir.” (1, 51) Berklinin sözlərindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mövcud olan hər bir şey insanın hiss və duyğularından ibarətdir. Daha sonralar Berklinin bütün fikirlərinin davamçısı kimi David Yumu görmək mümkündür. Sentimentalistlər də həmçinin bu fikirləri üstün tutaraq, insan idrakını qəbul etməmiş və insanın duyğularını hər şeydən önəmli hesab edirlər. Sentimentalistlər insan zəkasının gücünə inanırdılar, lakin onların fikrincə duyğular ağıldan qat-qat üstündür. Bu səbəbdən, sentimentalistlər rasionalizm cərəyanını qəbul edə bilmirdilər. Çünki rasionalizm cərəyanı sentimentalizm cərəyanının tamamilə əksini söyləyir. İdealist bir cərəyan olan rasionalizm ağıl idrakın

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: nemanzadezhala@gmail.com

yeganə varlığı hesab edir, ədəbiyyatşünaslığın əsas mənbəyi kimi görür. Sentimentalistlər üçün isə insan hissələrinin təsvir və tərənnümü əsas yer tutur. Yazıçılar öz əsərlərində də bunu xüsusilə vurğulayırlar. Alman şair-dramaturqu, mütəfəkkiri olan İohann Höte ağıla qarşı çıxır, insan hissələrini hər şeydən üstün tutur. O, “Gənc Verterin iztirabları” əsərində də bu fikri Verterin dili ilə insanlara çatdırmaq istəyir. “Əgər bir gənc məsləhətə qulaq asarsa, ondan işgüzar bir oğlan çıxar, lakin onda onun məhəbbəti bitəcəkdir, əgər rəssamdırsa, onda onun sənətkarlığına da son qoyulacaqdır.” (2, 21) Hötenin fikrincə, doğrudur, əgər gənc ağılla hərəkət edərsə, məsləhətləri dinləyərsə, o, işgüzar bir şəxs kimi formalaşa bilər, amma insana xas olan bütün gözəlliklərdən, duyğularından məhrum olacaqdır.

Maarifçilik hərəkatının nümayəndəsi olan Jan Jak Russo insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əqlin gücünü yüksək qiymətləndirsə belə, onun əsərlərini sentimentalizmin ən yaxşı nümunələri kimi hesab etmək mümkündür. Russonun fikrincə, “insan özündən asılı olmayaraq, mövcud olan obyektiv aləmi hissələr vasitəsilə dərk edir.” (1, 98) Onun “Yeni Elioza” və “Tənha gəzintiləri sevənin xəyalları” əsərlərini sentimentalizmin nümunələri kimi hesab etmək mümkündür. J.J.Russo bu əsərlərində də öz fəlsəfi fikirlərində qeyd etdiyi kimi, insanın hissələrini ön plana çəkir. Məktublar şəklində olan “Yeni Elioza” əsərində qəhrəmanın daxili aləmi, hiss və duyğuları, saf məhəbbəti, mənəvi sarsıntıları qabarıq şəkildə göstərilmişdir. Roman gərəklilik üzərində qurulmasına baxmayaraq, əsərin süjet və qəhrəmanları sentimentalizmə xas olan bədii-estetik normalara uyğun idi. Öz məhəbbətindən nakam qalan gənclər insanların yaratdığı qayda-qanunlara tabe olmaq istəmir, təbiətin qanunlarına tabe olaraq öz məhəbbətlərini azad şəkildə yaşamaq istəyirlər. Tənhalıq motivinin daha qabarıq olduğu “Tənha gəzintiləri sevənin xəyalları” əsərində qəhrəmanın fikirləri illər keçdikcə dəyişir. İnsanlarla ünsiyyətdə olmaqdan həzz alan biri artıq onlardan tədris olunmağa başlayır, sanki təbiət ona qucaq açır. Artıq təbiətin qoynunda o azaddır.

Sentimentalist yazıçı və şairlər öz qəhrəmanlarına tamamilə başqa cür yanaşırdılar. Bütün bunlarda sentimentalizmin bədii-estetik xüsusiyyətindən və yazıçının dünyagörüşündən irəli gəlir. Sentimentalistlər daha çox cəmiyyətdə baş vermiş hadisələr ilə yox, sadə insanın daxili aləmi ilə maraqlanırlar. Onlar baş verən hər bir hadisəyə son dərəcədə həssaslıq göstərir və qəhrəmanın mənəvi duyğularını böyük bir ustalıqla qələmə alırlar. Cəmiyyətdə saf, təmiz, müsbət xarakterli insanlar qələmə əhlinin diqqətini çəkir və böyük məmnuniyyətlə onları əsərin qəhrəmanı seçir. Sənətkar yaşadığı cəmiyyətdə insanlar arasında öz qəhrəmanını axtarır və sentimentalizmin bədii-estetik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bədii tipləri yaradır. Bu cərəyanın nümayəndələri bütün təbəqənin insanlarına eyni rəğbəti bəsləyir, öz qəhrəmanının sarsıntılarını şahid olub, əsərlərində ürək ağrısı ilə bəhs edirlər. Oxuyucunun hissələrinə təsir göstərməklə pisliyə qarşı qəzəb doğurmaq, nifrət oyatmaq sentimentalist yazıçıya xas xüsusiyyət idi. Sentimentalizm cərəyanının qəhrəmanı yalnız bir insanı sevərək ömrünü ona həsr edir, öz həyatını o insana fəda edir. Hətta öz məhəbbətinə o qədər sadıqdır ki, ölüm belə onlar üçün öz duyğularının isbatı idi. Yazıçıların qələmə aldığı bu cür əsərlər yeni bir cərəyan olaraq klassisizmdən tamamilə fərqlənirdi. Klassisizmdən başlıca fərqi qəhrəmanları sadə, feodal zülmündən əziyyət çəkən, orta təbəqənin nümayəndələri olması idi. Bu isə klassisizm obrazlarından tamamilə fərqlənirdi. Klassisizm sentimentalizm cərəyanının tam əksi olaraq öz qəhrəmanlarını aristokrat, zadəgan, varlı təbəqənin nümayəndələrindən seçirdilər. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu cərəyanda varlı təbəqənin nümayəndələrini orta təbəqənin nümayəndələri əvəz edirdi. Həmçinin sentimentalistlər daha çox sadə, adi danışmaq dilinə üstünlük verirdi.

Bəzən yazıçı və yaxud şair sentimental əsər qələmə alarkən öz başına gələn hadisələrdən təsirlənərək obrazını yaradır. Həmçinin əsərdə yazıçının psixoloji sarsıntılarını da görmək mümkündür. Bu cür əsər qələmə alan yazıçılara misal olaraq Eduard Yunqun və

Oliver Goldsmitin adını çəkə bilərik. Eduard Yunq ilk sentimental əsər qələmə alan yazıçılardan biri hesab olunur. Eduard Yunq daha çox sentimental lirik şeirlərin banisi kimi tanınır. O öz əsərlərində daxili iztirablarından, ah-nalələrindən bəhs edir. “Gecə düşüncələri” əsərini vəfat etmiş həyat yoldaşı və ögey qızının xatirəsinə yazmışdır. Bu əsərdə bəhs olunan hadisələr, düşüncələr birbaşa yazıçının hisslərindən götürülmüşdür.

Sentimentalizmin ideya-bədii xüsusiyyətləri

Yazıçı sentimental əsər yazarkən onun qəhrəmanı daha çox gəzib dolaşaraq, rast gəldiyi təbiətin gözəlliyini kəşf edərək öz duyğularını dilə gətirir. Qəhrəman plansız, məqsədsiz halda nəzər yetirdiyi çəmənlərin, yaşıllıqların, dərələrin, gəzmiş olduğu köhnə yerlərin yeni gözəlliklərini aşkar edir. Sentimental əsərlərdə peyzajın təsvirini daha qabarıq görmək mümkündür. Müəllif bu təsvirlər ilə oxucu içərisində bəzi hissləri doğurmağa, dünyanın gözəlliyinin dərk edilməsinə çalışır. Yazıçı əsər qələmə alarkən təbiətin bütün fəsillərini qəhrəmanın daxili hisslərinə görə təsvir edir. Yay fəslini doğan günəşin təbiətdəki hər şeyi canlandırdığını quşların coşa gəlib nəğmələr oxuması kimi qələmə verdiyi halda payızı cansıxıcı və kədərli keçmiş zaman kimi qeyd edir. Təbiət təsvirləri insanın psixoloji dünyası, ruhu, hissləri, həyəcanları ilə bilavasitə vəhdət şəklindədir. Sanki təbiət insanın taleyinə səs verir. Müəllif bir insanın taleyini göstərmək üçün təbiəti ədəbiyyata gətirir. Bu cərəyanın bir çox nümayəndələri öz əsərlərində təbiətin təsvirlərindən istifadə etmişlər. Rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Karamzin “Zavallı Liza” əsərində insan hissləri ilə təbiəti vəhdətdə verir. İlin bütün fəsillərini burada xatırlayan yazıçı bahar fəslində təbiətin nadir gözəlliyini, payızda kədərli keçmişini unutmamaq, təbiətlə birlikdə yaşamaq üçün tez-tez səyahətlər edir. Bədbəxt Liza əsərinin qəhrəmanlarından olan Erast öz taleyini bərpa etmək üçün cəmiyyət içindəki əyləncələrdən uzaqlaşmaq təbiətə çəkilmək istəyir. “Fikirləşir ki, təbiət məni öz ağuşuna, öz təmiz və nəşəli dəqiqələrinə çağırır.” (4, 18). İngilis sentimentalistlərindən olan, təbiətlə bağlı şeirləri ilə tanınan Ceyms Tomson “İlin fəsilləri” adlı əsərində dörd fəsildən bəhs edir. Əsər adından da görüldüyü kimi dörd poemadan ibarətdir və şair bu poemalarda hər fəsildə təbiəti fərqli şəkildə təsvir etmişdir. İngilis kəndinin təbiətinin rəngarəngliyindən bəhs olunan əsərdə hisslərin ifadəsinə geniş yer verilmişdir. Həmçinin yazıçı “Şəhər həyatı” əsərində də kənd həyatının və təbiətin isti sevgisini incə bir şəkildə göstərmişdir. Jan Jak Russo “Hər yerdə təbiətin saf qanunlarını əsas götürməyə çağırılmışdır” (1, 104). Yazıçı “Emil” əsərində də öz qəhrəmanını təbiətin qoynunda tərbiyə edir, onu şəhər həyatından uzaqlaşdırır. Şərq ədəbiyyatında da sentimental əsərlərdə təbiət təsvirlərini öz əksini tapmışdır. Abdulla bəy Divanbəyoglundun yaradıcılığında da təbiətin təsvirinin daha qabarıq olduğunu söyləmək mümkündür. Türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Mehmet Raufun psixoloji əsəri kimi tanınan “Eylül” romanında da qəhrəmanın hiss və duyğuları ilə təbiətin təsviri vəhdət şəklindədir.

Sentimentalizmin ən vacib mövzusu – ölüm mövzusudur. Yazıçı sentimental əsərin sonunda qəhrəmanın ölümünü təsvir edir. Lakin bu ölüm yüksək ideyalardan doğan ölüm deyildir. Bu cəhətdə sentimentalizmi romantizmdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biridir. Yazıçının qəhrəmanı böyük bir sarsıntıdadır, daxili iztirablara tab gətirə bilməyən insan rahatlığı ölümdə tapır. Jan Jak Russonun “Yeni Elioza” əsərinin qəhrəmanı Yuliya son nəfəsində bu ifadəni işlədir “bəlkə də mən bir gün artıq yaşasaydım ərimə xəyanət edəcəkdim” (1, 103).

Sentimental ədəbiyyatda yazıçıların yaradıcılığı

Avropa sentimentalist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri vardır. Sentimental ədəbiyyatda daha çox lirik şeirlərin nümayəndəsi kimi tanınan Eduard Yunq şeirlərini

qələmə alarkən daha çox öz həyatındakı daxili iztirablarını əks etdirmişdir. Onun yaradıcılığının böyük bir qismi qəbiristanlıq şeirləri, gecə zülməti, axirət dünyası təşkil edir. Onun bu əsərindən sonra “qəbiristanlıq poeziyası” termini meydana gəlmişdir. Həmçinin Tomas Qreyin yaradıcılığında da qəbiristanlıq şeirlərinə rast gəlirik. Lakin onun yaradıcılığı ilə Yunqun yaradıcılığında bu poeziya tamamilə fərqlənirdi. “Kənd qəbiristanlığında yazılmış elegiyalar” əsəri ilə tanınan Tomas Qrey kənd həyatını təsvir etməklə bəşəriyyətin məhv olmasını dilə gətirir. Bu yazıçılar ingilis sentimentalizminin ilk nümayəndələri hesab olunur, lakin bu cərəyanın ən görkəmli nümayəndələri Oliver Goldsimit və Lorens Sternidir.

Sentimentalizm sözü ilk dəfə Lorens Sternin “Sentimental səyahət əsərində işlənmişdir. Darıxdırıcı həyat sürən Stern ona böyük uğur gətirən “Centlimen Şendinin həyat və fikirləri” əsərini XVIII əsrdə qələmə alır. Bir neçə cilddən ibarət olan əsərdə yazıçının öz dünyagörüşü və düşüncəsi əsas yer tutur. Stern iki qardaşın təsvirini verərək sanki dövründə baş verən hadisələrə öz münasibətini bildirərək gülür. Ömrünün geri qalanını səyahət etmək qərarı alan yazıçı bu səyahətlərdən təsirlənərək 1768-ci ildə “Fransa və İtaliyaya sentimental səyahət” əsərini çap etdirir. Avtobioqrafik səciyyə daşıyan bu əsər də istehza görmək mümkündür. “Qəhrəman Fransanı dolaşır. Burada yazıçını gördüyü real hadisələrdən daha çox qəhrəmanın gördüyü hadisələrə münasibəti, onun keçirdiyi hissi hallar daha çox maraqlandırır” (1, 56).

Oliver Qoldsimitin ədəbi fəaliyyəti 1756-cı ildə başlayır. Bu dövrdə Avropadakı dilin vəziyyəti haqqında tədqiqat işi yazmışdır (1759). Tədqiqat işinə görə o müasirləri tərəfindən müsbət rəylər qazanıb. Bu uğurunun nəticəsində onu “Arı” jurnalına dəvət edirlər. Yazıçı 1760-cı ildə “Çin məktubları” adlı əsərini Public Ledger (D.Nyuberi) jurnalında çap etdirir və onun bu əsəri Monteskyönün “Fars məktubları” ilə səsləşir. Əsərdə adından görüldüyü kimi, bir çinlinin müxtəlif yerlərə səyahətindən bəhs olunur. Həmçinin əsərdə Qoldsimitin öz həyatı ilə bağlı hissələrində görmək mümkündür. Yazıçının özündə bir çox səyahətlər etmişdir. Bu səyahətlərdən təsirlənərək əsəri qələmə aldığını söyləmək olar. Dünyanı səyahət edən çinli Tibs və qara geyinmiş bir cənab ilə rastlaşır və onların dünya haqqında fikirləri ilə onun müşahidələrinə sanki bir nəfəs verir. Qoldsimitin bu əsəri əvvəlcə jurnalda hissə-hissə, daha sonra kitab kimi 1762-ci ildə çap olunub. Yazıçı 1764-cü ildə “Səyahətçi” əsərini yazmışdır. Qoldsimiti həm maddi sıxıntıdan qurtaran, həm də ona dünya şöhrəti qazandıran əsəri “Vekfild ruhanisi” romanı onun yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edir. Əsərdə yoxsul bir ailənin başına gələn fəlakətləri təsvir edən yazıçı əslində bu dövrdə ingilis cəmiyyətini təsvir etmişdir. Yazıçı romanında sentimentalizmin ideya-bədii xüsusiyyətlərindən böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Təbiətin təsviri, ölüm motivi, sentimental obrazların əsərdə canlı təsvir olunması sanki romana rəngarənglik gətirmişdir. Yazıçı həmçinin bu romanında kəndin təsvirini vermişdir. Bu romanından başqa yazıçı “Dağılmış kənd” əsərində də xaraba qoyulmuş bir kəndin təsvirini lirik bir tərzdə verir.

Sentimental ədəbiyyatda “Pamela” əsəri ilə tanınan S.Riçardson qələmə aldığı obrazların daxili aləminin təsvirinə üstünlük verirdi. Yazıçı bu əsərində zadəgan nümayəndəsinin xidmətçisi olan sadə bir qızcığazın həyatını qələmə alıb. Bu əsərdə həmçinin ilk dəfə aşağı təbəqədən olan, sadə bir insanın daxili aləminə, hiss və duyğularına müraciət olunmuşdur. Riçardsonun “Klarissa Qarlou” romanı da sentimental ədəbiyyatın ən yaxşı nümunələrindən biridir. Bu əsərdə saf hissələr bəsləyən, məhəbbətin qurbanı olan qızın bədbəxt taleyindən, nakam sevgisindən bəhs olunur.

Bu cərəyan, İngiltərədə olduğu kimi, Fransada da öz əksini tapmışdır. XVIII əsrdə Fransız ədəbiyyatında sentimentalizmə güclü bir meyl başlamışdır. “Fransada sentimental tendensiyalar XVIII əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq, Detuşun komediyalarında özlərini büruzə verməyə başlayır. 40-50-ci illərdə Laşossenin ağılamalı komediyalarında

bu tendensiyalar güclənirlər” (3, 81). Fransız sentimental nəsrin mənşəyi hesab olunan Pierre de Marivo Mariannenin həyatı (La Vie de Marianne) psixoloji romanı ilə o dövrün əhalisini dəqiq və obyektiv şəkildə əks etdirir. Fransız sentimentalizminin nümayəndələrindən olan Jan Jak Russo öz əsərlərində insanın xoşbəxtlik məsələsini ön plana çəkir. Yazıcının “Yeni Eloiza” və “Tövbə” əsərləri sentimentalizmin ən yaxşı nümunələri hesab olunur. Fransız sentimental ədəbiyyatında L.S.Mersyenin və Anri Bernarden dö Sen-Pyerin yaradıcılıqları geniş şöhrət qazanmışdır.

Alman ədəbiyyatında əsaslı dəyişiklər baş verdiyi bir zamanda müxtəlif cərəyanların toqquşmasını müşahidə etmək mümkündür. Lessinq Alman ədəbiyyatını Fransız klasisizmin təsirindən qurtarmağa can atırdı. Klopştokun sentimentalizmi, 1770-ci illərdə Hötenin yaradıcılığı Avropa sentimentalizmini xeyli zənginləşdirmiş və dəyişdirmişdir. Klopştokun fikrincə əvvəlki düşüncə tərzinin çox dar olduğunu söyləyir. Ağıl qüdrətinin aradan qaldırılması və yeni bir poetik düşüncənin ortaya çıxması fikrini irəli sürmüşdür. Alman ədəbiyyatında dram aparıcı janrlardan birinə çevrilmişdi. Hötenin və Şillerin yaradıcılığında bu janrı görmək mümkündür. Böyük alman şairi, yazıçı və alimi İohann Volfqanq Höte dünya ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri hesab edilir. Hötenin məktublar şəklində yazılmış əsəri “Gənc Verterin izzətləri” alman sentimentalizmin zirvə nümunəsi hesab olunur. Əsərin qəhrəmanı yaşadığı cəmiyyətdə boğulur, faciəli həyatın qurbanı olur, çıxış yolunu ölümdə görür. “Mövcud mühit onu əzir, sıxır, onu hər yerdə təhqir edirlər, o nə ictimai, nə də şəxsi həyatında öz arzu və istəyinə nail ola bilir. Nəhayət, özünü həlak edir”. (2, 8). Lakin Verterin ölümü yüksək ideallardan doğan ölüm deyildir və ölümü ilə yaşadığı cəmiyyətə qarşı çıxır. Hötenin bu əsəri öz mənə gözəlliyini itirməyən əsərlərdən biridir.

Rus sentimentalist ədəbiyyatı Qərbi Avropa sentimentalizmindən tamamilə fərqlənirdi. Ən görkəmli nümayəndəsi N.M.Karamzin hesab olunur. Karamzinin “Zavallı Liza” əsəri bu dövrün sentimentalist ədəbiyyatının zirvəsini təşkil edir. Əsər gəzib dolaşdığı, fərqi nə vardığı gözəlliklərin, daha çox xoşuna gələn Simonov monastırının qorxunc qotik qüllələri yüksələn yerin təsviri ilə başlayır. Bu mənzərənin ecazkarlığı ilə təbiətin təsviri onun ruhunu oxşayır. Yazıçıya daha dərinlən təsir edən hadisələrdən biri də Lizanın taleyi idi. Lizanın taleyi o qədər ağır olur ki hətta yazıçı üsyankar çıxış edərək əsəri yazmaq istəmir. “Bu sözlər Lizanın qəlbinin və ruhunun dərinliklərində göylərdən enib gələn ilahi bir səs insanı məftun edən bir musiqi kimi səsləndi... Lakin mən qələmi yerə atır və baş verən hadisəni yazmıram” (4, 19).

Nəticə

Məlumdur ki, maarifçilik dövründə ağıl idrakın yeganə varlığı kimi hesab olunurdu. Məhz buna görə də sentimentalistlər maarifçilərin düşüncələrindən, dünyagörüşündən tamamilə fərlənirdi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sentimentalizm maarifçilik hərəkatı ilə həm fəlsəfi, həm də ideya-məzmun baxımından fərqləri mövcud idi. Sentimentalistlər zəkanın gücünə inansalar belə, hissiyyat onlar üçün ön planda idi. Sentimentalizmdə ən mühüm cəhətlərdən biri insanın hiss və duyğularının təsvir olunmasıdır. Əsərlərin məktublar şəklində yazılması qəhrəmanın daxili hissləri, saf, təmiz məhəbbəti, müsbət xarakteri aydın şəkildə ifadə olunmasına köməklik göstərir. Daha çox insanın duyğuları təbiət ilə vəhdət şəklində verilir. Ən mühüm cəhətdə bu idi ki, sentimentalistlər cəmiyyət həyatının bütün siniflərinə, təbəqələrinə eyni rəğbət bəsləyirdi. Sentimentalizm həm forma və məzmun baxımından, həm də janr baxımından yeni bir cərəyan idi. Ən maraqlısı bu idi ki, sentimentalizm romantizm cərəyanı üçün hazırlıq mərhələsi rolunu oynayırdı. Nəticədə sentimentalizm cərəyanı Avropa ədəbiyyatının ən mühüm cərəyanlarından birinə çevrildi.

ƏDƏBİYYAT

1. XVIII əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı: V.İ.Lenin adına API, 1970.
2. İohann H. Gənc Verterin iztirabları. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2018, 159 s.
3. Quliyev Q. Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. Bakı: "OL" NPKT, 2019, 260 s.
4. Rus nəsr antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 363 s.
5. Laurence S. Duygu Yolculuğu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999, 151 s.
6. An anthology of the English literature XVIII, 1975, 303 s.
7. Goldsmith O. The select works, Leipzig Bernhard Tauchnitz, 1842, 395 s.
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Sentimentalizm#Frans%C4%B1z_%C9%99d%C9%99biyyat%C4%B1nda_sentimentalizm
9. <https://www.britannica.com/biography/Edward-Young>
10. <https://www.britannica.com/biography/Oliver-Goldsmith-Anglo-Irish-author>
11. https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/literatura/GOLDSMIT_OLIVER.html

*Summary**Zhala Nemanli**Pre-Romanticism in European Literature*

Sentimentalism is a literary movement that emerged in England in the 18th century, and then spread to Europe and America. This mode is considered one of the most common literary movements in both eastern and western countries. The description and singing of human emotions are ones of the most important aspects of sentimental literature. The authors of sentimental works give more meaning to the feelings. That is why they denied the rationalistic mode and called on people to act not with their mind, but with their feelings. Some researchers say that sentimentalism is a literary movement, some are a literary mode, while others call it a method. According to some studies, sentimentalism is marked as a preparatory phase for the creation of romanticism. Therefore, in some sources this movement is called pre-romanticism. The works of Lawrence Stern, Edward Young, Oliver Goldsmith, James Toms, Thomas Gray and other writers, ones of the main representatives of this movement, are considered the best examples of sentimentalism. According to sentimentalists, even when a person is born free, he suffers everywhere. Pure, naive love of the character, his suffering and inner experiences are clearly expressed. In their works, the question is raised whether everyone is happy as a person. While writing a sentimental work, the character expresses his feelings while traveling and exploring the beauty of nature. Description of nature is united with the feelings and emotions of a man. In sentimental works one can see a vivid description of the landscape. This mode shows more of beauty and greatness of nature. With his descriptions, the author tries to awaken some feelings of the reader and make him acknowledge the beauty of the world. Sentimentalism has its own characteristics. These include nature, the inner world of a man and others. Elegy, psychological drama, psychological story, diary and travel notes can be considered as the main genres of sentimentalism. Nature and death were the main themes of sentimentalism. In the nineteenth century, romanticism was created instead of sentimentalism.

Key words: *pre-romanticism, sentimentalism, feelings and emotions, nature, death.*

*Резюме**Жала Неманлы**Ин-роматизм в европейской литературе*

Сентиментализм – это литературное течение, возникшее в Англии в 18 веке, а затем распространившееся на Европу и Америку. Это течение считается одним из самых распространенных литературных течений как в восточных, так и в западных странах. Описание и пение человеческих эмоций является одним из важнейших аспектов сентиментальной литературы. Авторы сентиментальных работ придают больше смысла чувствам. Именно поэтому они отрицали рационалистическую тенденцию и призывали людей действовать не своим разумом, а чувствами. Некоторые исследователи считают сентиментализм литературным движением, другие – литературным режимом, а третьи называют его методом. Согласно некоторым исследованиям, сентиментализм помечен как подготовительная фаза для создания романтизма. Поэтому, в некоторых источниках это движение называют пре-романтизмом. Труды Лоренса Стерна, Эдварда Янга, Оливера Голдсмита, Джеймса Томса, Томаса Грея и других писателей, одних из главных представителей этого движения, считаются лучшими примерами сентиментализма. Согласно сентименталистам, даже когда человек рождается свободным, он страдает повсюду. Чистая, наивная любовь персонажа, его страдания и внутренние переживания четко выражены. В их произведениях поднимается вопрос, счастлив ли каждый человек. При написании сентиментального произведения персонаж выражает свои чувства во время путешествия и исследования красоты природы. Описание природы объединено с чувствами и эмоциями человека. В сентиментальных произведениях можно увидеть яркое описание ландшафта. Этот режим показывает больше красоты и величия природы. С помощью своих описаний автор пытается пробудить некоторые чувства у читателя и заставить его признать красоту мира. Сентиментализм имеет свои особенности. К ним относятся природа, внутренний мир человека и другие. Элегия, психологическая драма, психологическая история, дневник и заметки по путешествиям можно считать основными жанрами сентиментализма. Природа и смерть были основными темами сентиментализма. В XIX веке романтизм был создан вместо сентиментализма.

дователи говорят, что сентиментализм является литературным движением, некоторые – литературным течением, а другие называют его методом. Согласно некоторым исследованиям, сентиментализм отмечен как подготовительная фаза для создания романтизма. Поэтому в некоторых источниках это течение называют преромантизмом. Произведения Лоуренса Стерна, Эдварда Янга, Оливера Голдсмита, Джеймса Томсона, Томаса Грея и других писателей, одних из главных представителей этого течения, считаются лучшими примерами сентиментализма. По мнению сентименталистов, даже когда человек рождается свободным, он повсюду страдает. Чистая, наивная любовь героя, его страдания и внутренние переживания ярко выражены. В их произведениях ставится вопрос о том, счастлив ли каждый, как человек. Во время написания сентиментального произведения герой выражает свои чувства, путешествуя и исследуя красоту природы. Описание природы составляет единство с чувствами и эмоциями человека. В сентиментальных произведениях можно увидеть ярко выраженное описание пейзажа. Это течение показывает больше красоту и величие природы. Своими описаниями автор старается пробудить некоторые чувства читателя и заставить его познать красоту мира. Сентиментализм имеет свои особенности. К ним можно отнести природу, внутренний мир человека и другие. Элегия, психологическая драма, психологический рассказ, дневник и путевые заметки могут рассматриваться как основные жанры сентиментализма. Природа и смерть были основной темой сентиментализма. В девятнадцатом веке вместо сентиментализма был создан романтизм.

Ключевые слова: преромантизм, сентиментализм, чувства и эмоции, природа, смерть

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d., dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

AVROPADA İSLAM ARAŞDIRMALARININ İNKİŞAFI

Günəl SƏLİMOVA**

Açar sözlər: *İslam, Quran, Avropa, şərqşünaslıq, dilçilik məktəbləri*

Giriş

Qərb ilə Şərqlin bir-biri ilə əlaqəsi tarix qədər qədimdir. Şərq və Şərqlin dini olan İslam və İslamın ilahi kitabı olan Qurani-Kərim, Şərq haqqında tədqiqatlar aparan qərbli elm adamları, şərqşünasların daim maraq dairəsində olmuşdur. (3, III)

İlk öncə Şərqlin xüsusilə də Yaxın Şərqlin necə olub ki, Qərbli elm adamlarının maraq dairəsində olmasına bir baxaq. Bunun arxasında Müqəddəs Kitab və xristianlığın meydana gəlməsi, ticarət yollarının xəritəsi və nizamlı mal mübadiləsi sisteminin modelini hazırlayan Marko Polo, Marko Polonun ardından da Lodoviko Vartema (Bartema) ilə Pietro Della Valle kimi səyyahlar, Mandevil kimi hekayə yazarları, şübhəsiz, İslam və ən başda da xaç yürüşləri var idi. (2, 68)

Hz. Məhəmmədin 632-ci ildə vəfatından sonra, hərbi ardınca da mədəni və dini İslam hakimiyyəti qeyri-adi bir yüksəliş göstərdi. Öncə İran, Suriya, Misir ardından da Türkiyə sonra da Şimali Afrika müsəlman ordularının əlinə keçdi. VIII və IX əsrlərdə İspaniya Siciliya və Fransanın bəzi bölgələri fəth edildi. XIII və XIV əsrlərdə İslam hegemonluğu artıq Şərqdə Hindistana, İndoneziyaya, Çinə qədər uzanmışdı. Avropa bu bənzərsiz hücum qarşısında heç bir reaksiya verə bilmirdi. Bu səbəbdən İslamdan bəhs olunarkən, Avropanın hər zaman hörməti olmasa da qorxusu yerində bir qorxu idi. (2, 68-69)

İslam haqqında araşdırma aparmış məşhur Avropa səyyahlarının kitabları

Marko Polo-Onun səyahət təfərrüatları 1298-ci ildə «Marko Polonun kitabı» adı altında nəşr olunmuşdur. Onun kitabında Azərbaycan, Rusiya, tarixi İpək yolu və s. haqqında da ətraflı məlumatlar verilirdi.

Lodoviko Vartema və Pietro Della siyasi uğuru ilə öyünə bilərdi. Ancaq bununla da qalmırdı, İslam torpaqları müqəddəs torpaqlara bitişik idi, hətta müqəddəs torpaqları da əhatə edirdi; üstəlik İslamın təsir sahəsinin mərkəzi hər zaman Avropanın düz yanında Yaxın Şərq deyilən bölgə olmuşdu. Ərəb dili və ıvrit dili Sami dillərindən idi. Xristianlıq üçün son dərəcə mühüm qaynaqlar, bu iki dilin istifadəsindən qalmış, bu iki dilin daxilində formalaşmışdı. VII əsrin sonundan 1571-ci il Lepanto müharibəsinə qədər istər ərəblərə və Osmanlıya xas formasıyla, istərsə də Şimali Afrika ilə İspaniyaya xas formasıyla İslam, Avropa xristianlığına hökmran olmuş ya da onu həqiqətən təhdid etmişdi. (2, 84). İslamın Romaya üstün gəlməsi, Romanı kölgədə qoyması, keçmişdə ya da günümüzdə heç bir Avropanın zehmindən silinmiş ola bilməz. (2, 84)

İslam Orta Şərqdə ortaya çıxdığında, həm Yəhudilik həm Xristianlıq, İslamı bir təhdid olaraq qəbul etdi və İslamın özlərinin sahib olduğu statusa sahib olmasını istədilər. (3, 7)

Qeyd etdiyimiz kimi, xristianlıq və yəhudilik İslamı bir təhdid olaraq qəbul etdi.

* dissertant, AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: maratbsalim@rambler.ru

** Lodoviko Vartema (Bartema)-Şərqə səyahət etmiş Məkkə və Mədinə ziyarətində olmuş ilk qeyri-müsəlman İtaliyan səyyah; Pietro Della Valle Osmanlı İmperiyası, Misir, Fələstinə səyahət etmiş İtaliyan səyyah

İslamın ilahi bir din olaraq inandırıcılığına zərər vermək üçün Xaç yürüşləri də daxil olmaqla istifadə etmədikləri strategiya qalmadı. (3, 7)

Orta əsrlər İslamın sürətlə yayıldığı İspaniya və İtaliyada son dərəcə parlaq bir mədəniyyət qurduğu, elmdə texnologiyada önəmli kəşflərin olduğu, ədəbiyyatda və fəlsəfədə mühüm əsərlərin yazıldığı, dövlət idarəsində mühüm yollar qət etdiyi zəngin, hüzarlı olduğu bir dövrdür. Ancaq Avropa üçün orta əsrlər qaranlıq bir dövrdür. Orta əsrlərdə İslamın ortaya çıxması və yayılması ilə əlaqədar Şərq-Qərb münasibətləri, iki düşmən din arasındakı mübarizəyə çevrilmişdi. Xristianlığın təsiri Avropada İslamın yayılmasından sonra aydınlaşmışdı. Bunun ən yaxşı nümunəsi xaç yürüşləridir. 1095-1272-ci illəri arasında səkkiz xaç yürüşü olmuş və belə bir vəziyyətdə qərblilər, xaç yürüşlərindən əldə etdikləri imkanlarla Şərqi və bir çox araşdırma potensialına sahib olan İslamı daha yaxşı tanımışlar və qarşılarında üstün İslam mədəniyyətinin varlığını qəbul etmişlər. Xaç yürüşləri Qərbin Şərq üzərində ilk koloniya qurma cəhdidir. İslam xristianlığın özünə dönüşünə və öz dəyərlərinə bağlanmasına təkan vermişdi. İslamın yayılaraq üstün bir güc olması xristianlığı canlandırmış və Şərq ilə Qərb arasında çətin mübarizəni başlatmışdır. (3, 8)

Tarixin bu səhnəsində, avropalılar və müsəlmanlar bir-birləri haqqında çox şey bilən iki fərqli qrup idi. Sahib olduqları məlumatlar da doğruluğu aydın gözə çarpan məlumatlar idi. Çin, Hindistan kimi etnik təməldə tərif olunmuş və coğrafi olaraq sərhədləri bəlli olan mədəniyyətlərin əksinə, İslam, inancları özünü dərk etmə forması, daha da önəmli prinsip olaraq dünyəvi idi. (3, 9)

Şərqsünaslar, müsəlmanlardan fərqli olaraq, əks təsvirləri və sirli Şərqi tanımağa cəhd edirdilər. Qərbdə Müsəlman cəmiyyətlərin dillərinin önəminin anlaşılmasından sonra İspaniya, Fransa, Hollandiya, İngiltərə, Almaniya, İtaliya və İsveçrə kimi bir çox Avropa ölkəsində dil məktəbləri açıldı. Universitetlərə də Şərq dillərinin öyrədildiyi fakültələr əlavə olundu. Qərbdə elmi mənada Şərqsünaslıq 1312-ci il Vyanada toplanan Kilsə Şurasında Paris, Oksford (University of Oxford), Bolonya (Università di Bologna), Salamanka (Universidad de Salamanca) və Avinyon (Université d'Avignon) universitetlərində ərəb dili, yunan dili, ivrit dili və süryani dili kafedralarının qurulmasının qərarlaşdırılması ilə başlayır. Məsələn, XIII əsrdə İspaniya, Misir və Suriyada yaşayan xristianlar da ərəb dilini bilirdi. Ayrıca İspaniyada Dominik tərcümə və araşdırma evləri fəaliyyət göstərirdi. (3, 10)

Bir qrup avropalıya görə əzəli düşmən İslamı öz dilində tanımaq üçün müəyyən işlər görülməli idi. Baş verən hadisələr yavaş-yavaş bu sahədə fəaliyyətlərin başlanmasına səbəb oldu. Bu sahədə Quranın tərcümə edilməsi, ərəbcə lüğətlərin və qrammatika kitablarının yazılması kimi cəhdlər buna misal ola bilər. (6, 41)

İslamı daha intellektual səviyyədə araşdırmaq cəhdi Avropada Papalıq ideologiyasının quruluş və yüksəlişinə paralel olaraq ortaya çıxan Kluni Monastrından, İspaniya kralı tərəfindən İspaniyaya dəvət edilmiş bir Fransız olan Pierre Maurice de Montboissierin, daha məşhur adıyla Möhtərəm Piterin (1094-1156) təşəbbüs və cəhdləri ilə inkişaf etdi. (6, 41)

Möhtərəm Piter, İspaniyadakı monastrları ziyarət edərək İslam dünyası və mütərcimlərin fəaliyyəti haqqında dolaylı da olsa məlumat toplamışdı. Möhtərəm Piter, İspaniyada bir tərcümə heyəti təşkil etdi. İngilis Kettonlu Robert və Herman Dalmata 1143-cü ildə ilk Quran tərcüməsini tamamladı. Tərcümə heyəti bir çox Ərəbcə mətni tərcümə etdi və 'Cluny Corpus' adı verilən Möhtərəm Peterin seçdiyi mətnlərin tərcümələrindən təşkil olunmuş antologiyalar hazırladılar. (6, 42)

Bir çox səhvləri olmasına baxmayaraq, bu Quran tərcüməsi İslam araşdırmalarında bir dönüm nöqtəsi olmuşdur. 1698-ci ildə İtalyan Ludoviko Maraççinin etdiyi tərcüməyə qədər Avropa dillərindəki digər tərcümələrə mənbə olan bu əsərlə birlikdə Qərb dünyası,

ilk dəfə ciddi bir İslam araşdırması üçün materiala və vasitəyə sahib oldu. (6, 42) Möhtərəm Piter İslamın yalnız yaxın və hazır təhlükə olduğu üçün deyil, gələcəkdə də xristian dünyasını gözləyən təhdid olması səbəbilə cavablandırılması lazım olduğunu düşünürdü. Onun fikrincə gördüyü işlər Müsəlmanları dinlərindən döndərməyəcək olsa belə, ən azından kiçik şeylərə aldana bilən Xristian qardaşlarını məlumatlandırmaq, bilgi sahibi bir şəxs olaraq onun borcudur. (6, 43)

XVII əsrin sonlarına doğru, Osmanlı İmperatorluğunun gücünü itirdiyi açıqca ortaya çıxdı. Həmin dövrdə Asiyaya olan ümumi maraq, akademik araşdırmalara sövq etməkdə idi. Bartelemi de Erblo (1625-1695) Şərqlə bağlı məlumata malik olmaq məqsədi ilə getdiyi İtaliyadan gətirdiyi ərəbcə, farsca və türkcə əlyazmalardan topladığı geniş materiallara əsaslanaraq “Şərq Kitabxanası” (“Bibliothèque Orientale”) ensiklopediyasını hazırladı və İslam ensiklopediyasının ilk qaralaması olaraq qəbul edilən “Şərq Kitabxanası”nın ilk nəşri, müəllifin ölümündən sonra, 1697-ci ildə Antuan Qallan tərəfindən həyata keçirildi. Əsərin ön sözündə Antuan Qallan, Şərq tədqiqatlarının bəzi çatışmazlıqlarına baxmayaraq, Müsəlmanlarla dinləri haqqında mübahisə edə bilmək üçün, bu işlər vasitəsilə ortaya çıxarıla biləcək məlumatlara ehtiyac olduğunu və ancaq bu şəkildə Müsəlmanların güclü və zəif yönlerini öyrənilə biləcəyini vurğulayırdı. (6, 69) Hətta Qallan sözü gedən ön sözdə Müsəlmanlara, xüsusilə də Türklərə qarşı istifadə olunan barbar kəlməsinin haqsız olduğu və bu işlərin ittihamların əngəllənməsinə də faydalı olacağını qeyd etmişdi. Ensiklopediyada d'Erblo yalnız müsəlmanları maraqlandıran məsələlərə diqqət yetirmiş görünsə də, Xristianlığı maraqlandıran məsələlərlə də bağlı məsələ Hz. Məhəmmədin peyğəmbərliyi kimi bir məsələdə müxtəlif fikirlər yürütmüşdü. (6, 69-70).

D'Erblo Məhəmməd maddəsində peyğəmbərə qoyulan bütün adları verir öncə arxından da Hz. Məhəmmədin ideologiyasının, təliminin dəyərini belə göstərir; “Özünü din deyər adlandıran, bizim məhəmmədçilik dediyimiz yanlışın yaradıcısı, qurucusu olan məşhur Məhəmməd. “Məhəmmədçilik” Avropanın İslama rəva gördüyü (alçaldıcı) addır. “Bizim məhəmmədçilik dediyimiz əxlaqsızlıq, həqiqi dinin xristian üsulu bir təqlidinin təqlidi deyər başa düşülür”. (2, 75)

Təxminən iyirmi il sonra Antuan Qallan (1646-1715), “Min bir gecə nağılları”nın fransızca tərcüməsini (1704-1717) nəşr etdirdi. Şərqə uzun müddətli səyahətləri zamanı Qallan türkcə, farsca və ərəbcə öyrənmə və inkişaf etdirmə imkanı tapmışdı. Qallanın əsas mühüm fəaliyyəti isə yuxarıda bəhs edilmiş olan, 1001 Gecə Nağıllarını tərcümə etməsi idi. Qərbdəki Şərq təsəvvürünü köklü bir şəkildə müəyyənləşdirən nadir əsərlərdən biri olan bu əsər, Şərqə marağı daha da artırmışdı. (6, 70)

Artıq İslam dünyası ekzotik, şairanə bir mədəniyyətin, vətənidir. Pəri nağıllarına heyran olan Avropadakı oxucular üçün sehrli bir dünyadır "Min bir gecə" (6, 70).

Adrian Reland, De Religione Mohammedica (1705) adlı əsərində, sadəcə İslam qaynaqlarına əsaslanaraq İslam dininin izahını verməyə çalışmışdı.

«Əvvəl hər şeyi öyrən, sonra hər şeyi tənqid et» prinsipindən hərəkət edən Piyer Beyl (1647-1706), «yalnız lüğət hazırlayanların deyil, eyni zamanda, başqa yazarların da səhvlərini» tənqid edən bir lüğət hazırladı: “Tarixi və tənqidi lüğət” (“Dictionnaire historique et critique”) (1697). Beyl, əsərində bir tərəfdən Məhəmməd haqqındakı yayılmış neqativ fikirləri sıralarkən, digər tərəfdən Məhəmməd haqqında söylənilən yalanları qınamaqdan da geri çəkilməmişdi. O, İslamın insafına heyran idi. İslam, bir tərəfdən insanları əxlaqlı bir həyata çağırarkən, digər tərəfdən, bəşəri ehtiyacları da izləyirdi. İslam ağıla uyğun bir din idi, Xristianlıq isə yox. O, İslamın mədəniləşdirici rolundan bəhs edilirdi. Bəllidir ki, mədəniyyət, monastirlərdən çıxmamışdı. Qaynağı yunanlarla romalılar idi mədəniyyətin. Avropaya da Ərəblər tərəfindən gətirilmişdi.

Hüquqsünas və Ərəb dili tədqiqatçısı Corc Seylin (1697-1736) Ludoviko Marraççinin tərcüməsinə bağlı qalaraq etdiyi Qurani-Kərimin İngilis dilinə tərcüməsi (1734),

əsərin giriş bölümündəki düşüncələr ilə birlikdə, İslamın yeni bir tərzdə araşdırılmasına imkan yaradırdı.

Xəlifələr dövründən bəhs edən ilk ümumi işlər, Qustav Veyl tərəfindən həyata keçirilmişdi: “Xilafətin Tarixi” (Geschichte der Chalifen) (1850-1851) və “Misirdə Abbasilər Xilafətinin Tarixi” (Geschichte des Abbasidenchalifates in Agypten) (1860-1862). Veylin bu əsərləri, bu gün də önəmini və dəyərini qorumaqdadır. Hz. Peyğəmbər haqqındakı əsəri (1843) isə avstraliyalı Alois Şprengerin əsərinin (İngiliscəsi 1851), Almanca nüsxəsinin (1861-1865) yayınlanması ilə tez köhnəlmişdi. Şprenger ilk dəfə İslam adət-ənənələrinə aid materiallardan istifadə etmişdi. Şotlandiyalı Uilyam Myür-Şprengerin göz önünə gətirdiyi qaynaqlardan istifadə edərək, Peyğəmbərin bir bioqrafiyasını yazmışdı (1856-1861). Ayrıca Myür, Veylə istinad edərək, xəlifələr dövrü ilə bağlı kitab da yazmışdı: “Xəlifələrin tarixi” (The History of the Caliphs) (1883).

“The Arabian Nights”ın tərcüməçisi E.U.Leynin qohumu olan Stenli Leyn Pulun (1854-1931) Şərq araşdırmalarına, xüsusilə də ərəb dili, İslam və Misir mövzularına xüsusi diqqəti var idi. O, üç cildlik “Şərq numizmatikasına dair məqalələr” (“Essays on Oriental Numismatics”) adlı əsər yazdı və bundan sonra Misirdə arxeoloji qazıntılar aparmaq ona tapşırıldı. Qələmə aldığı “Məhəmmədin xanədanları” (“The Mohammedan Dynasties”) adlı əsəri, onun Avropada şərqşünaslığın inkişafına ən mühüm faydası olaraq dəyərləndirilir. Leyn Pul, ayrıca, Misirli Müsəlmanların sosial həyatı, sənəti və tarixi və İspaniya Müsəlmanlarının tarixi mövzularında bir çox əsər qələmə almışdır. O bir cəmiyyətin dilinin daima o cəmiyyətin dünya görüşü, dini və tarixi ilə bağlı incələnməsi lazım olduğunu irəli sürürdü.

Elmi məqsədlərlə bir qrup səyyah, İslamiyyətin beşiyi olan ərəb torpaqlarının topoqrafiyası və abidələri haqqında məlumat topladılar. Çarlz Montequ Dauti (1843-1926) “Ərəbistan Səhralarına Səyahət” (“Travels in Arabia Desert”) əsərində, Alois Musil (1868-1944) isə, Suriya, Mesopotamiya və Şimali Ərəbistanda 1895-1925-ci illər arasındakı səyahətlərinə əsaslanaraq yazdığı bir çox kitabda bu mövzularla bağlı geniş məlumatlar vermişdi.

İslam millətlərinin müasir inkişafına gəldikdə isə bu mövzunun tədqiqi alçaldılmış, iqtisadçılara, jurnalistlərə, diplomatlara, əsgərlər və həvəskarlarla buraxılmışdı.

İslam tarixi araşdırıcıları

İslam tarixini sisteməlik bir şəkildə ələ alan ilk mütəxəssis Alfred von Kremer (1828-1889) olmuşdu. Kremer, Viyana Şərq Akademiyasında fəaliyyət göstərmiş və 30 il boyunca İsgəndəriyyə, Qahirə, Beyrut və ətrafında Avstriya İmperatorluğuna xidmət etmişdir. 1875-1877-ci illərdə iki cild olaraq buraxdığı “Xəlifələr dövrü Şərqin Mədəni tarixi” (Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen) əsəri xüsusi önəm daşıyır. Diqqətə layiq bir digər əsəri də, “İslamın Hakim Düşüncə Tarixi” (Geschichte der herrschenden Ideen des Islam) (1868) əsəridir.

İslamiyyət araşdırmalarının ayrı bir sahə olaraq tədqiq olunması uzun zaman almışdı. Avropadan kənarında mövcud olan dünyaya aid informasiyaların artması, təbiətlə bağlı intellektual marağın yayılması, filoloqların və müqəddəs kitablar üzərində işləyən mütəxəssislərin incələmələri müstəqil bir İslamiyyət araşdırmaları ənənəsinin meydana gəlməsinə və inkişaf etməsinə yol açdı. (6, 114)

İslamiyyət araşdırmaları sahəsində Almanca danışan ölkələrdə, Leyden və Parisin hakim rolu var idi. Almaniyaadakı İslamiyyət araşdırmalarında yalnızca verdikləri əsərlər deyil, eyni zamanda yetişdirdikləri tələbələr səbəbi ilə diqqətə layiq iki şəxs: Sasinin tələbəsi və Leypsiqdə uzun illər dərs verən Kornell Fleyşer (1801-1888) və gənc yaşlarında Leydendə önəmli bir səfərdə olan və sonra Strazburqda müəllimlik edən Teodor Nöldeke (1836-1930) idi. Nöldeke, Quran tarixi mövzusunda bu gün belə standart bir əsər olaraq

istifadə olunan “Quran tarixi” (Geschichte des Qorans) (1860) əsərini yazmışdı. Daha sonra Fridrix Şvalli əsər üzərində çalışmış və tamamlayaraq nəşr etdirmişdi. (1909-1919) (6, 114-115).

İslamiyyət araşdırmalarının Avropa elmi dairələrində dini və mədəni bir sistem olaraq inkişaf etməsində və qəbul olunmasında rolu olanlardan biri İqnaz Qoldziyer (1850-1921) Budapeştdə böyümüş bir macar yəhudisi idi. Onun əsərləri içərisində ən diqqətə layiq olanı “Məhəmməd tədqiqatları” (Muhammedanische Studien) (1889-1890) əsəridir. Onun bu əsəri İslam hüququ və ilahiyyəti sahəsində daha sonra yazılmış bütün əsərlər üzərində dərin bir iz qoymuşdur. Qoldziyer İslam əxlaq sistemi içərisində təsəvvüfün yeri və önəminin fərqi varan ilk şəxs olaraq görünür. Onun fikrincə, İslam yaşayan bir həqiqətdir və zaman içində dəyişməkdədir. (6, 124-125).

K.Snuk Hürqonye 1884-1885-ci illərdə «Abdülqaffar» adından istifadə edərək Müsəlman adı ilə Məkkədə yaşamış və müsəlman cəmiyyətini izləmə imkanı əldə etmişdi. 1888-1889-cu illərdə “Məkkə” adlı iki cildlik kitabını yazmışdı. O, öz müşahidələrinə əsaslanaraq irəli sürdü ki, İslam yaşayan və dəyişən bir reallıqdır. Zaman və məkan dəyişdikcə, Müsəlmanların İslam anlayışları da dəyişməkdədir. (6, 125-126)

Sayları getdikcə artan mütəxəssislər, diqqətlərini daha çox orta əsrlər islam dünyasına cəmləşdirsəldə, daha yeni dövrlərin İslam dünyasını da ələ alırlar. Uzun zaman yaddan çıxan iqtisadi tarix və sosial tarix, sayları getdikcə artan mütəxəssislər tərəfindən incələniirdi artıq. (6, 143)

11-14 sentyabr 1961-ci il tarixlərində Brüsseldə Sosiologiya istiqamətli ilk İslam simpoziumu təşkil olundu: “İslam Sosiologiya Simpoziumu” (Colloque sur la Sociologie Musulmane). İslamın meydana gəlişindən müasir dövrünə qədər İslam dünyasının iqtisadi tarixinə həsr olunmuş ilk toplantısı, 1967-ci ildə Londonda həyata keçirildi: “İslamın meydana gəlməsindən müasir dövrünə qədər Şərqi iqtisadi tarixi” (Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day). Konqresdə, Bernard Levi, Klod Kayen kimi sahənin öndə gələnləri öz fəaliyyətlərini təqdim etmişdi. Bu dövrdə oriyentalist araşdırmaları sahəsində filologiya tədqiqatlarından irəliyə getməyə çalışmışlar. (6, 143-144)

Bu dövrün şərqşünaslığında qarşılaşdığımız digər yenilik, yerli mütəxəssislərlə geniş bir iş birliyinin qurulmuş olmasıdır. Yerli tədqiqatçılar uzun zaman Qərb mütəxəssisləri üçün bir növ məlumat daşıyıcısı olmaqdan başqa bir rola sahib ola bilməmişlər. Qərblilə tədqiqatçılar yerli tədqiqatçıların gətirdiyi məlumatları yenidən ələ alıb dəyərləndirmə və şərh etmək ehtiyacı hiss etmişlər. (6, 144) Bu dövrdə şərqşünas fəaliyyətlərdə, müasir sosial elmlərin yaratdığı hər cür imkandan istifadə edərək, Şərq cəmiyyətlərinin qədim dövrlərini və dillərini tədqiq etmək qədər, müasir dövrlərinə aid tədqiqatlarda artıq önəm qazanmışdı. İkinci dünya müharibəsindən sonra mədəniyyətlər arası dialoq mövzusunda ən öndə gələn nümayəndələrdən biri, eyni zamanda Ərəb Dostu olaraq tanınan Lui Massinyondur (1883-1962). O əsas əsərlərini iki müharibə arası dövrdə nəşr etdirmişdir. Hentsch-in deyimi ilə Avropadan qaçan Massinyon, Şərqdə sadəcə iman, həqiqəti tapmaq qalmamış, orada Ərəb dostluq və qonaqsevərliyindəki müqəddəsliyi də tanımışdır. (6, 148)

Massinyon öz mədəniyyətindən yayınmağı heç bir zaman düşünməmişdir, hətta ərəblərlə qurduğu münasibətin ona xristian köklərinə yenidən bağlanma imkanı yaratdığına inanmışdır. Massinyon ana vətəninin mənafeələrinə bağlılıqla Ərəblərə qarşı hiss etdiyi dostca münasibətlər arasında da bir seçim etməmiş, bu əlaqəni ömür boyunca yaşatmışdır. (6, 148)

Massinyon Şərq ilə Qərb arasında mövcud oxşarlıqları xüsusi qeyd edərək iki dünya arasında bir yaxınlaşma, dialoq yaratmaq istəmişdi. Bu cəhdində əsas diqqət «din» sahəsinə olmuşdur. (6, 150)

Jak Berk (1910-1955), Massinyonun əksinə dini deyil, dünyəvi sahədə dialoq yaratmağa çalışmışdı. Berk, oryantalizmin müasir tarixini Birinci Dünya Müharibəsi, hətta İkinci Dünya Müharibəsi ilə başladır. (6, 150-151)

Anqlo-sakson dünyasının məsələyə yanaşması daha fərqli idi. 1947-ci ildə Arberri-nin tövsiyələri ilə ingilis şərqşünaslığında inkişafı ələ alaraq müzakirələr üçün Scarborough Komissiyası (Skarboro Komissiyası) quruldu. Komissiyanın məqsədi müharibənin bitməsi ilə birlikdə, İngiltərənin koloniyaları və dominyonlarına qarşı öhdəlikləri və Asiya və Afrika xalqları ilə olan münasibətlərini yenidən qiymətləndirmə ehtiyacı hiss etməsi idi. (6, 153)

İkinci dünya müharibəsindən öncə dünyanın digər bölgələrinə marağın son dərəcə az olduğu ABŞ-da müharibənin sona çatması ilə 1946-cı ildə Vaşinqtonda Orta Şərq İnstitutu, ardından 1949-cu ildə Nyu-Yorkda Orta Şərq Problemləri Üçün Şura quruldu. Universitet proqramlarına Orta Şərq cəmiyyətlərinin forması, tarixi, dilləri və dinlərinin tədqiqi baxımından mühüm olan dərslər daxil edildi və çox qısa bir müddətdə sürətli inkişaf müşahidə olundu. (6, 155).

ABŞ da şərqşünas fəaliyyətlərin qurumlaşmasında, şərqşünas təşkilatlanmanın reallaşdırılmasında Avropalı şərqşünaslardan yararlandı. Avropalı şərqşünaslar tələbələr yetişdirərək, tədqiqat qurumları təşkil edərək, ABŞ da şərqşünaslığın qurumlaşmasında mühüm işlərə nail oldular. (6, 155)

Bu şərqşünaslardan biri olan Hamilton Aleksandr Roskin Gibb (1895-1971) idi. O London Universitetində Ərəb dili kafedrasının başına gətirildi, 1955-1964-cü illər arasında Harvard Universitetində ərəb dili professoru oldu. Daha sonra ölümünə qədər Harvard Universitetindəki Orta Şərq Tədqiqatları Mərkəzinin müdiri olaraq fəaliyyət göstərdi. Gibbə görə, günümüzün Müsəlmanlığını başa düşə bilmək üçün klassik İslamı yaxşı bilmək lazımdır. Gibb üçün İslamda orijinalıq tapmaq mümkün deyil. Xristian və yəhudi ənənələrini bilmədən Quranın başa düşülməyəcəyini düşünən Gibbin Quran və hədislərlə bağlı yanaşmaları isə xristianlıq düşüncəsinin təsiri altına düşmüşdür. (6, 155-156)

ABŞ-dakı oriyentalist fəaliyyətlərin formalaşmasında rolu olan digər bir Avropalı şərqşünas Qustav Edmund Qrunebaumdur. (1909-1972). Qrunebaumun dəyərləndirmələrində, İslamın müasir dünyaya uyğunlaşa bilmədiyi və dəyişikliyi rədd etdiyi formasında fikirlərə rast gəlirik. Qrunebauma görə, Qurandakı fikirlər Peyğəmbərin öz fikirləridir. (6, 156).

Şərqşünaslar İslamla maraqlanmağa və bu mövzu ilə bağlı materiallar nəşr etməyə başladığından sonra İslam dünyasında bir çox alim Avropalı şərqşünasların fikirlərinə rədd və cavablar yazmışlar. (6, 161). Çünki onların fikrincə bu əsərlərdə şərqşünaslığın mövzusunda diqqət çəkən müəyyən xüsusiyyətlər var idi: İlk öncə bu əsərlərdə, şərqşünaslıq istifadə etdiyi metod, vasitələr, arxasındakı qurumlar və münasibətlər torundan ibarət bir bütün olaraq ələ alınmış və sistemli bir şəkildə qiymətləndirilməmişdir. Bu əsərlər daha çox şərqşünasların İslamın müqəddəs dəyərlərini məqsədli bir şəkildə səhv və bu dəyərlərə hücum edirmiş kimi fikirlərlə qələmə alınmışdır. Yəni başqa sözlə desək, bu əsərlərin çoxu şərqşünaslığı bir bütün olaraq dəyərləndirməkdən uzaqdır. (6, 162)

Nəticə

Şərq, Şərqin dini İslam və İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərim daim qərbli elm adamlarının diqqət mərkəzində olmuşdur.

Şərqin hər zaman qərbli elm adamları üçün maraqlı olmasının səbəbi nə idi? Əlbəttə də, bunun arxasında İslam dini və Müqəddəs kitab var idi. İslam ilk meydana gəldiyi dövrdən bəri həm yəhudilik, həm də xristianlıq islamın özlərinin sahib olduğu statusa sahib olmasını istəmirdilər.

Şərqşünaslar, Müsəlmanlardan fərqli olaraq, əks təsvirləri və sirli Şərqi tanımağa

cəhd edirdilər. Qərbdə Müsəlman cəmiyyətlərin dillərinin önəminin anlaşılmasından sonra İspaniya, Fransa, Hollandiya, İngiltərə, Almaniya, İtaliya və İsveçrə kimi bir çox Avropa ölkəsində dil məktəbləri açıldı. Universitetlərə də Şərq dillərinin öyrədildiyi fakültələr əlavə olundu. Məsələn, XIII əsrdə İspaniya, Misir və Suriyada yaşayan xristianlar artıq ərəb dilini çox yaxşı bilirdi.

Bir qrup avropalıya görə, əzəli düşmən İslam dinini də öz dilində tanımaq üçün müəyyən işlər görülməli idi. Baş verən hadisələr yavaş-yavaş bu sahədə fəaliyyətlərin başlanmasına səbəb oldu. Bu sahədə Quranın tərcümə edilməsi, ərəbcə lüğətlərin və qrammatika kitablarının yazılması kimi cəhdlər buna misal ola bilər. Bu məqsədlə Möhtərəm Piter, İspaniyada bir tərcümə heyəti təşkil etdi. İngilis Kettonlu Robert və Herman Dalmata 1143-cü ildə ilk Quran tərcüməsini tamamladı. Tərcümə heyəti bir çox Ərəbcə mətni tərcümə etdi və 'Cluny Corpus' adı verilən Möhtərəm Peterin seçdiyi mətnlərin tərcümələrindən təşkil olunmuş antologiyalar hazırladılar.

Bir çox səhvləri olmasına baxmayaraq, bu Quran tərcüməsi İslam araşdırmalarında bir dönüm nöqtəsi olmuşdur. Avropa dillərindəki digər tərcümələrə mənəbə olan bu əsər ilə birlikdə Qərb dünyası, ilk dəfə ciddi bir İslam araşdırması üçün material və vasitəyə sahib oldu.

Bu məqalədə İslam dinin Avropa şərqşünaslığında tədqiqi və Qurani-Kərimin müxtəlif Avropa dillərinə tərcüməsindən bəhs olunur. Məqalədə biz İslamın tədqiqi və Bartelmi de Erblo, Lui Massinyon, Antuan Qallan və bir sıra digər Avropa şərqşünaslarının İslam dini ilə bağlı yazdığı kitablardan bəhs etmişik. Bununla belə, məqalədə ABŞ-da şərqşünaslığın inkişafı və Hamilton Aleksandr Roskiin Gibb və Qustav Edmund Qrunbaum kimi Avropa şərqşünaslarının Amerikada şərqşünaslıq tədqiqatlarına təsiri məsələsinə də toxunmuşuq.

ƏDƏBİYYAT

1. Edward.W.S. Orientalism. New York: Vintage Books, 1979, 394 p.
2. Edward.W.S. Orientalism. Şarkiyatçılıq. Batının Şark Anlayışları. İstanbul: Metis, 1999, 409 s.
3. Atay E. İlk Dönem İngiliz Oryantalistlərin Kur'an Çalışmaları. W.Muir və D.S.Margoliouth Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, 140 s.
4. Curtis M. Orientalism And İslam. European Thinkers on Oriental Despotism in the Middle East and India. New York: Cambridge University Press, 2009, 382 p.
5. Derin S. İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf. İstanbul:Küre Yayınları, 2006, 320 s.
6. Bulut Y. Oryantalizmin Kısa Tarihi. İstanbul: Küre Yayınları, 2016, 199 s.
7. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и в России. Москва: ЕЭ Медиа, 2014, 317 с.

Summary

Gunel Salimova

The Development of Islamic Studies in Europe

East, the religion of the East – Islam and the holy book of Islam-Quran always attracted the attention of the Western Orientalists and scientists.

Why was Islam always interesting for European scientists? Certainly, because of the holy book of Islam- Quran. When Islam appeared on Earth, both Christian and Jewish societies were against the development of Islam. They did not want Islam to acquire higher status than they had.

Orientalists always wanted to learn exotic East, tried to know the East and they always wanted to rule the East. That's why they began to learn Oriental languages. Because they understood that if they wanted to learn East, first of all they should know the language of these societies. Western countries opened

language schools teaching oriental languages and they added faculties to Universities that taught oriental languages. For example in XIII century Christians lived in Spain, Egypt and Syria knew Arabic language well.

Many orientalist believed that they need to do something to learn Islam too. That's why they tried to translate "Quran"- the holy book of Islam, to write Arabic dictionaries and grammar books.

Under the leadership of Peter the Venerable also known as Peter of Montboissier, abbot of the Benedictine abbey of Cluny, Robert of Ketton and Hermann of Carinthia were engaged in a project of translating Arabic texts of "Quran" into Latin for their own use and education. Then they collected all selected translation materials under the name "Cluny Corpus" and made anthologies. Although there were many mistakes, the translation of "Quran" had the greatest role in the field of Islamic investigations. This translation had been used as an important source for the further researches for a long time and finally Europe obtained its first serious and main resource about Muslim world.

The article is about the investigation of Islam in Europe and translation of Quran in different European languages. We touched upon the investigation of Islam and books about islam written by the scientists as Barthelemy de Molainville d'Herbelot, Louis Massignon, Antoine Galland, and others. However the article reflects the improvement of orientalism in The USA and the influence of European Orientalists as Hamilton Alexander Roskeen Gibb and Gustave Edmund von Grunebaum on the orientalist investigations in the USA.

Key Words: Islam, Quran, Europe, orientalism, language schools

Резюме

Гюнель Салимова

Развитие Исламских исследований в Европе

Религия востока ислам и священная книга Ислама – Коран всегда привлекали внимание западных востоковедов и ученых.

Почему ислам всегда был интересен европейским ученым? Конечно, из-за священной книги ислама – Корана. Когда на Земле появился ислам, христианское и еврейское общество были против развития ислама. Они не хотели, чтобы ислам приобрел более высокий статус, чем они имели.

Ориенталисты, всегда хотели изучать экзотический Восток, пытались узнать Восток, и они всегда хотели править Востоком. Вот почему они начали изучать восточные языки. Потому что они понимали, что если они хотят изучать Восток в первую очередь, они должны знать язык этих обществ. Западные страны открыли языковые школы с преподаванием восточных языков и добавили факультеты в университеты, которые преподавали восточные языки. Например, в XIII веке христиане живущие в Испании, Египте и в Сирии, хорошо знали арабский язык.

Многие востоковеды считали, что им тоже нужно что-то делать, чтобы изучать ислам. Вот почему они пытались перевести Коран – священную книгу ислама, написать арабские словари и книги по грамматике.

Под руководством Пётр Достопочтенный, также известного как Пётр из Монбуассье, аббат бенедиктинского аббатства Клуни, Роберт Кеттонский (Роберт из Кеттона) и Германн Каринтийский (Германн из Каринтии, Германн Далма) участвовали в проекте перевода арабских текстов «Корана» на латынь для собственного использования и обучения. Затем они собрали все отобранные переводческие материалы под названием «Cluny Corpus» и составили сборники. Хотя было много ошибок, перевод Корана имел наибольшую роль в области исламских исследований. Этот перевод долгое время использовался в качестве важного источника для дальнейших исследований, и наконец Европа получила свой первый серьезный и главный ресурс о мусульманском мире.

Статья посвящена исследованию ислама в Европе и переводу Корана на разных европейских языках. Мы затронули исследование ислама и книги об исламе, написанные учеными как Бартнелемы Хербелот де Молайнвилле, Луи Массиньон, Антуан Галлан и другие.

Однако статья отражает улучшение востоковедения в США и влияние европейских востоковедов, как Гамильтон Александр Роскин Гибб и Густав Эдмунд Грунебаум на востоковедческие исследования в США.

Ключевые слова: Ислам, Коран, Европа, востоковедения, языковые школы

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasimov Cəlal Əbil oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

ABDULLAYEVA Nargilə

magistrant, BAAU

e-mail: nargile.abd@gmail.com

CABAROV Rəşad

doktorant, Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: oguz.azercell@mail.ru

ƏLİZADƏ Aygün

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA akad. Z.M.Büynadov adına

Şərqsünaslıq İnstitutu

e-mail: aygunalizade@yahoo.com

ƏLİYEVA Rəna

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Slavyan Universiteti

e-mail: rena_344@mail.ru

ƏLİZADƏ Günel

dissertant, Bakı Slavyan Universiteti

e-mail: zg.alizade@mail.ru

ƏLƏKBƏRZADƏ Sevinc

magistrant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

e-mail: alekberzade.sevinc@gmail.com

HƏSƏNOV Murtəza

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

e-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr

HƏSƏNOVA Şəfəq

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

e-mail: mhasanova999@gmail.com

HÜSEYİNİ Əkbər

dissertant, AMEA akad. Z.M.Büynadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

e-mail: akkbarhosseyini@yahoo.com

QASIMOVA Elfanə

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

e-mail: qasimova_elfana@mail.ru

MƏMMƏDOVA Aysun

magistrant, BAAU

e-mail: aysun.m-ova@inbox.ru

MƏMMƏDOVA Səadət

sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Elm Tarixi İnstitutu
e-mail: saadet.baki@yahoo.com

MƏMMƏDRZAYEVA Ayşən

Bakı şəhəri, Ələt qəsəbəsi 110.Nəli tam orta məktəb
e-mail: zeyd.mammadov.11@mail.ru

MURADOVA Səbinə

dissertant, Azərbaycan Dillər Universiteti; AMEA Fəlsəfə İnstitutu
e-mail: turalsabina99@gmail.com

NEMANLI Jalə

magistrant, BAAU
e-mail: nemanzadehzhala@gmail.com

RƏHİMZADƏ Vüqar

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: vuqarrehimzade@mail.ru

SADIQOVA Sevinc

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU
e-mail: sevincsadigova2@gmail.com

SADIXOVA Adilə

magistrant, BAAU
e-mail: sadikhova.a@gmail.com

SƏLİMOVA Günel

dissertant, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
e-mail: maratbsalim@rambler.ru

SEYİDOVA Sultan

filologiya elmləri namizədi, dosent, BDU
e-mail: sultan@seyidli.com

VƏLİYEV Sahib

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti
e-mail: s.valiyev70@gmail.com

KARAKUŞ Girayalp

TC, Tarih Doktoru,
e-mail: girayalp71@gmail.com

MAHMUDOVA Hecer

PhD Researcher of Khazar University-Azerbaijan
e-mail: hecermahmudova@gmail.com

АЛИЕВА-МАМЕДОВА Гюнель
доктор философии по истории, БГУ
e-mail: gunel-aliyeva-mamedova@hotmail.com

МАМЕДОВА Лала
АГЭУ (UNEC)
email: lala.mamedova.15@mail.ru

ГАСАНОВА Ирада
АГЭУ (UNEC)
e-mail: irada-q7@mail.ru

YAZI QAYDALARI:

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2
Yuxarı – 2
Sağ – 3
Sol – 1

3. Abzas 1 sm. olmalıdır.

4. Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

5. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriflə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, vücudnamə, yaşnamə, əlifnamə

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
mamedovaelmira4@gmail.com

7. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paragraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş

1. **Türk ədəbiyyatında vücudnamələr**
2. **“Öyüdnamə” məsnəvisinin arxitektonikası və məzmun özəllikləri**

Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriflə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. **Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcılığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.**

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

“Qaynaqlar” sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

Qaynaqlar:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərneşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyərli S. Milli hərəkatımızın ilkin dövənləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

9. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriflərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

10. Mətnə şeirlərdən istifadə olunmuşsa, şeirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətnədən ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

***Məndə sığar iki cahən, mən bu cahənə sığmazam,
Gövhəri laməkən mənəm, kövnü məkənə sığmazam.***

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.

- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.

- Bütün məqalələr iki rəy və şəbə çıxarışı ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ:

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Внизу – 2

Наверху – 2

Справа – 3

Слева – 1

3. Абзац – 1 см

4. Название:

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посередине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы *курсивом*, со звездочкой (*) перед фамилией, например:

*доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
mamedovaelmira4@gmail.com*

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение**. Параграфы должны быть названы, например,

Вступление

1. Вюджутнаме в тюркской литературе

2. Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания

Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с.15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую делается ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Источники» должно быть написано курсивом и жирным шрифтом, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Источники:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом. Например,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

*Məndə siğar iki cahən, mən bu cahənə siğmazam,
Gövhəri laməkən mənəm, kövnü məkənə siğmazam.*

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.

- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.

- Ко всем статьям должны быть представлены два отзыва и выписка отдела в напечатанном и электронном вариантах.

RULES OF WRITING:

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.

2. Settings should be as following:

Down – 2

Up – 2

Right – 3

Left – 1

3. Paragraph should be 1 cm.

4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right. All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: Turkish literature, vujudname, age, elifname

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University

mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction

3. Vujudnames in Turkish literature

4. The architectonics and content aspects of "Oyudname" masnavi

Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

"Sources" must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

2. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №9-10, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientific-practical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

***Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

IMPORTANT NOTES:

- **The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.**
- **The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.**
- **All articles should be submitted as paper and electronic version with two references and an extract from the department.**